

164604

**OSMANLI DEVLETİ HİZMETİNDE ÇALIŞAN ÜÇ YABANCI DANIŞMAN:
CHARLES AMBROISE BERNARD-HELMUTH VON MOLTKE
GUISEPPE DONİZETTİ**

CANAN KAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ESKİŞEHİR 2002

**OSMANLI DEVLETİ HİZMETİNDE ÇALIŞAN ÜÇ YABANCI DANIŞMAN:
CHARLES AMBROISE BERNARD-HELMUTH VON MOLTKE
GUISEPPE DONİZETTİ**

CANAN KAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi

Danışman: Prof. Dr. Cahit BİLİM

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eylül 2002

İÇİNDEKİLER

	SAYFA NO
ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	xi
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM CHARLES AMBROISE BERNARD

1.DR.BERNARD'IN HAYATI.....	5
2. DR.BERNARD'IN OSMANLI DEVLETİNE GELİŞİ.....	10
3.TIBBİYE VE DR. BERNARD.....	17
3.1.DİSSEKSİYON VE DR.BERNARD.....	48
4.ESERLERİ.....	56
4.1. ELEMENT DE BOTANIQUE E I' ECOLE DE MEDICINE IMPERIAL DE GALATA SERAI/BOTANİK KİTABI.....	57
4.2.PHARMACOPEE MILITAIRE OTTAMANE/FARMAKOPÖ KİTABI.....	58
4.3. LES BAINS DE BROUSSE, EN BITHNINE/BURSA BANYOLARI.....	63
4.4. PRECIS DE PERCUSSION ET D'ANSCULTATION A L'USAGE DE SES LAÇONS./PERKÜSYON KİTABI.....	65

İKİNCİ BÖLÜM HELMUTH VON MOLTKE

1.MOLTKE'NİN HAYATI.....	68
2.MOLTKE'NİN OSMANLI DEVLETİNE GELİŞİ.....	71
3.OSMANLI ORDUSU VE MOLTKE.....	79
4.ESERLERİ.....	93
4.1. BRIEFE ÜBER ZUSTANDE UND BEGEBENBEİTET İN DER TÜRKEİ AUS DEN JAHREN 1835-1839./1835-1839 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE DURUM VE OLAYLAR ÜZERİNE MEKTUPLAR.....	93
4.2. 1828 SEFERİ.....	115
4.3. HARİTALARI.....	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM GUISEPPE DONİZETTİ

1.DONİZETTİ'NİN HAYATI.....	124
2.DONİZETTİ'NİN OSMANLI DEVLETİNE GELİŞİ.....	127
3.MUZIKA-I HÜMAYUN VE DONİZETTİ.....	128
4.ESERLERİ	156
SONUÇ.....	158
EKLER.....	160
KAYNAKÇA.....	195

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

OSMANLI DEVLETİ HİZMETİNDE ÇALIŞAN ÜÇ YABANCI DANIŞMAN:
 CHARLES AMBROISE BERNARD-HELMUTH VON MOLTKE-
 GUISEPPE DONİZETTİ

Canan KAYA

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2002

Danışman: Prof. Dr. Cahit BİLİM

Charles Ambroise Bernard, 1808'de Almanya'da doğdu. Prag Üniversitesi'nde Felsefe eğitimi yaptı. Josephium Akademisinde tıp ve cerrahi eğitimini aldıktan sonra, 1838'de tıp alanında Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdi. 6 yıllık Osmanlı Devleti hizmetinde Tıbbiye'yi batı tarzında geliştirmeye çalıştı. Görevi süresince Tıbbiye'nin kütüphanesi, botanik bahçesi, ebelik ve eczacılık sınıflarıyla modernleşmesinde önemli hizmetler verdi. Ayrıca Osmanlı Tıp eğitimine poliklinik, disseksiyon ve otopsi çalışmalarını dahil etti. Farmakope, Botanik, Bursa Kaplıcaları ve Perküsyon konulu kitapları tıp dünyası için önemli eserler arasındadır. 1844'de İstanbul'da vefat etmiştir.

Helmuth von Moltke, 1800'de Almanya'da doğdu. Kopenhag Askeri Akademisinde askeri eğitimini aldı. Almanya ordusunda subaylık görevinden sonra 1836'da Osmanlı Devleti hizmetinde yer alarak, Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunda danışmanlık yaptı. Bu görevi sırasında Osmanlı topraklarında geniş yetkilerle gezerek haritalar çizdi. Osmanlı Devleti'nin doğuda Kürtlere karşı hareketına, aynı zamanda Nizip Savaşı'na katıldı. Bu seyahatleri sırasında kardeşine ve arkadaşlarına yazdığı mektuplarla 1836-1840 yılları arasında Osmanlı Devleti'ni ve sosyal yaşamını anlattı. Osmanlı hizmetinden sonra Alman-Fransız, Prusya-Danimarka savaşlarında bulundu. 1828 Osmanlı-Rusya savaşını "1828 Seferi" adlı bir eserinde anlattı. 1891'de vefat etti. Mezarı Polonya'dadır.

Guiseppe Donizzetti, 1788'de Kuzey İtalya'da doğdu. Amcası Carini'den aldığı müzik dersleriyle kendini geliştirdi. İtalyan, Fransız ordularında bando üyesi olarak görev aldı. 1828'de Müzika-ı Hümayun okuluna yönetici ve müzik hocası olarak göreve geldi. Mahmudiye ve Mecidiye marşları önemli eserleri arasındadır. 1836'da İstanbul'da ölmüştür.

Dr. Bernard, Moltke ve Donizzetti Osmanlı devletinde tıp, askeri ve müzik alanında hizmette bulunmuş yabancı danışmanlardır.

ABSTRACT

THREE FOREIGN ADVISERS IN THE SERVICE OF OTTOMAN GOVERNMENT:
 CHARLES AMBROISE BERNARD- HELMUTH VON MOLTKE
 GIUSEPPE DONIZETTI

Canan KAYA

Science of the History

University of the Anatolian, Institute of the Social Sciences, September 2002

Adviser : Prof. Dr. Cahit BİLİM

Charles Ambroise Bernard was born in Germany in 1808. He studied philosophy at the Prague University. After he had been educated in medicine and surgery, in the 1838 he began to work for the service of Ottoman Government about the medicine. He tried to develop the medical school like west countries style during his 6 years service for Ottoman government. During his all duty life he had important tasks to modernize the medical Library, botany garden, midwifery and the chemistry classes. As well he added policlinic, dissection and autopsy fields to the Ottoman Medicine Education. His books about Farmakope, Botany, Bursa Thermal Springs and Perküsyon are important studies of the Medicine community. He died in İstanbul in 1844.

Helmuth von Moltke was born in 1800 Germany. he took military education at Kopenhag Military Academy. After his officer life in German Army, he joined Ottoman Government as adviser of Asakir-i Mansure-i Muhammediye Army. He drew maps on the Ottoman lands with huge authorities during his duty. He joined the operations against Kurdish at the East and also Nizip war. He told Ottoman Government and social life between 1836-1840 years to his brother and friends with letters during his journeys. He joined germany, French, Prusya-Denmark Wars after his service in Ottoman Government. He told Ottoman-Russish War with a book named "1828 War". He has died in 1891. His grave is in Poland.

Giuseppe Donizetti was born in 1788, at the North Italy. he improved himself with the music lessons by his uncle Carini. He had duties as a member of band at the French Army. He began to work in Muzika-i Hümayun School as a director and music teacher. Mahmudiye and Mecidiye Marchs are his important Works. He died in İstanbul in 1836.

Bernard, Moltke and Donizetti are the foreign advisers about medicine , military and music of the Ottoman Government.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Canan KAYA'nın "Osmanlı Devleti Hizmetinde Üç Yabancı Danışman Charles Ambroise Bernard, Helmuth Von Moltke, Guiseppe Donizetti" başlıklı tezi 19 Aralık 2002 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Cahit BİLİM
Üye : Yrd.Doç.Dr.Sedat BİNGÖL
Üye : Yrd.Doç.Dr.Oya BEKLAN ÇETİN

Prof.Dr.Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Tarih içinde Osmanlı Tarihi önemli bir yere sahiptir. 600 yıllık süre içerisinde gün ışığına çıkmamış bir çok konular bulunmaktadır. Her geçen gün bu konulardan biri aydınlatılmaktadır. 600 yıllık süre içerisinde 19. yy. ayrı bir özelliğe sahiptir. Bu dönem Osmanlı Tarihi'ni incelediğimizde günümüze çoğu şeyin değişmeden geldiğini fark ederiz. Geleceğimizi şekillendirirken geçmişi iyi bilmeli, iyi değerlendirilmeli ve ona göre yön verilmelidir.

Bu tezin konusu, 19. yy.da Osmanlı hizmetinde çalışmış üç yabancı danışmanın hayatı ve Osmanlı Devleti'ndeki hizmetleridir. Bu kişiler, Charles Ambroise Bernard, Helmuth von Moltke ve Guiseppe Donizzetti'dir. Tez üç bölüme ayrılır. Birinci bölümde Charles Ambroise Bernard'ın hayatı ve Osmanlı Devleti'ndeki hizmetleri, ikinci bölümde Helmuth von Moltke'nin hayatı ve Osmanlı Devleti'ndeki hizmetleri, üçüncü bölümde de Guiseppe Donizzetti'nin hayatı ve Osmanlı Devleti'ndeki hizmetleri anlatılmaktadır.

Konu hazırlanırken kronolojik sıraya dikkat edilmiş , ağırlık Osmanlı devletine yapmış oldukları katkılara verilmiştir. Ulaşılan kaynakların çoğunluğu yerli kaynaklardır.

Konunun gerek araştırılması ve gerekse de yazılması sırasında titizlikle yaptığı değerlendirme ve yönlendirmelerle araştırmamın şekillenmesini sağlayan tez danışmanım hocam Cahit BİLİM'e başta olmak üzere,yarattığı çalışma ortamıyla çalışmalarına daha fazla zaman ayırmama olanak tanıyan Eşim'e teşekkürlerimi sunarım.

Canan Kaya

KISALTMALAR

a.g.e.:Adı geçen eser.

a.g.m.:Adı geçen makale.

Bkz.:Bakınız.

BOA.:Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

İOA:İstanbul Osmanlı Arşivi

c.:Cilt.

ev.:eviren.

İ.A.:İslam Ansiklopedisi.

İ.Ü.: İstanbul Üniversitesi.

İ.Ü.E.F.:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi

M.E.B.:Milli Eğitim Bakanlığı.

s.:Sayfa.

S.:Sayı.

T.A.:Türk Ansiklopedisi.

T.T.K.:Türk Tarih Kurumu.

Yay.:Yayınları.

GİRİŞ

15. ve 16. yy.larda tarihe damgasını vuran Osmanlı Devleti, 17 ve 18.yy.larda gücünü kaybetmeye başlamıştır. Devlet idaresinden iktisadi alana, toplumsal hayattan askeri alana kadar her alanda bozulma, bunun sonucunda çöküş meydana gelmiştir.

En dikkati çeken çöküş, Osmanlı silahlı kuvvetlerinininki idi. Bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları, bizzât kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale geldi ve bir yenilgiler dizisine uğradı. Osmanlı ve Avrupa ordularının eğitim ve donatım standartları arasındaki gerilik farkı ortaya çıkmaya başladı. Avrupa, Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketleriyle büyük bir ticari ve teknolojik ilerlemeye girmiştir. Bunun sonuçları her alanda ilerlemeyi getirir. Özellikle teknoloji askeri gelişimi büyük ölçüde etkiler. Osmanlı Devleti ise Ortaçağ zihniyeti ile bir Ortaçağ devleti olarak kalmıştır. Osmanlı Devleti içinde bulunduğu durumdan kurtulmak için yüzünü batıya çevirme gereği duymuştur.

17. yy. da Genç Osman(1622), IV. Murat(1631-1640) ve Köprülü ailesinden vezir olanlar yaptıkları ıslahatlar ile Osmanlı Devleti'ni eski gücüne kavuşturmak istediler. Bu düzenlemelerde batının etkisi olmamıştır.

İlk batılılaşma 18. yy. başlarında başlar. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları Osmanlı imparatorluğunun Avusturya ve müttefikleri tarafından iki defa yenilgisinin resmen ifâdesi ve tanınışı oldu. Öte yandan Büyük Petro idaresindeki Rusya örneği, enerjik bir batılılaşma ve modernleşme programının imparatorluğa bütün zafiyetlerinden sıyrılmak ve tekrar düşmanlarının korkusu hâline gelmek yeteneğini verebileceğini gösteriyordu.

İlk reform girişiminin esas sorumlu devlet adamı, 1716 da Sadaret kaymakamı ve 1718'den 1730'a kadar Sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'dır. Barış sağlanır sağlanmaz 1719'da Viyana'ya bir elçilik heyeti, 1721'de de Paris'e Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi'yi elçi olarak yollar. Askerlik alanı dışında Avrupa'dan alınan en önemli teknik yenilik şüphesiz matbaa idi. İlk Yahudi matbaası 1493-1494 sıralarında İstanbul'da açıldı ve bunu diğer çeşitli kentlerdeki, özellikle Yahudilerin başlıca basım merkezi olan Selanik'teki, basımevleri izledi.

Yahudileri diğer dini azınlıklar izledi. Venedik'te matbaacılık öğrenimi yapmış bir papaz olan Sivaslı Apkar tarafından 1567'de İstanbul'da bir Ermeni matbaası açıldı.

1627'de Nikodemus Metaksas, İngiltere'den getirttiği makine ve harflerle bir Rum matbaası kurdu.

Türkçe ve Arapça basma yasağı, geniş ölçüde iki adamın çabaları sayesinde gevşemiş olduğu halde on sekizinci yüzyıl başlarına kadar yürürlükte kaldı. Bunlardan biri 1721'de Türk Elçisi olarak Paris'e gitmiş olan ünlü Yirmisekiz Mehmet Sait'in oğlu Sait Çelebi idi. Sait Çelebi babasının gezisine katılmış ve anlaşıldığına göre basma sanatına ilgi duymuş ve yararına inanmıştı. Türkiye'ye dönüşünde İstanbul'da bir Türk matbaasının kurulması için Sadrazamın desteğini sağlamağa çalıştı. Tutucu din adamlarının karşı koymasına, yazıcıların ve hattatların güçlü müktesep haklarına rağmen, bunda başarı kazandı.

Sait Çelebi, ilk Türk matbaasının gerçek kurucusu ve müdürü İbrahim Müteferrika'da benzer bir ruh buldu. Sait Çelebi ile işbirliği hâlinde, matbaanın faydaları hakkında, Sadrazama sunulan bir risale kaleme aldı. Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin din dışındaki konularda Türkçe kitap basılmasına izin veren bir fetva çıkarmaya ikna edilmesiyle, destek umulmayan bir çevreden gelmiş oldu. Kuran, Kuran yorumları, hadisler, teoloji ve şariat hakkındaki kitapların basılması, üzerlerinde düşünülmez olarak dışta bırakıldı. Matbaa ile tercüme devri başlamıştır.

Bunun yanı sıra, 1716'da Rochefort adlı bir Fransız subayı, Osmanlı ordusunda bir yabancı mühendis subaylar kıtasının teşkili için bir taslak sunmuş, fakat bir sonuca ulaşamamıştı. 1720'de, Türkçe "Gerçek" adını alan başka bir Fransız dönmesi olan David, İstanbul'da bir itfaiye takımı örgütledi- beledi hizmetlerde on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda devam edecek olan uzun bir reform dizisinin ilki oldu. Gemicilik ve denizcilikte de yenilik isteği duyuldu. Denizcilik daireleri yeniden örgütlendirildi ve gemi yapımında önemli bir değişiklik yapıldı. Üç ambarlı kalyon ilk kez Türk tersanelerinde 1682'de inşâ edildi; fakat pek az sayıda yapıldı. III. Ahmet zamanında bu gemilerin yapımı tekrar ele alınıp geliştirildi ve kadırga Osmanlı donanmasından kalkmağa yüz tuttu.

Avrupa ile bu alış verişler, ilk kez, kültürel ve sosyal hayat üzerinde bazı etkiler doğurmağa başladı. 1721'de Paris'de Türk Elçiliğinin başlattığı moda, İstanbul'da daha küçük ölçüde bir Frenk tarz ve stili modasıyla karşılık buldu. Fransız bahçeleri ve dekorasyonları, Fransız mobilyası saray çevrelerinde kısa bir süre moda

oldu. Bizzât sultan saray kapısının dışında açıkça rokoko stili arz eden bir çeşme yaptırdı.

Bir taraftan Osmanlı Devleti'nden gidenler Batı etkisini artırırken diğer taraftan da Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçilerin beraberlerinde âlimler, edipler ve ressamlar getirdikleri bilinmektedir.

I.Mahmut devrine baktığımızda(1730-1745) Bonneval'i görüyoruz. Bir Fransız asili olan Comte de Bonneval, 1729'da Osmanlı Devletine gelmişti. İslamı kabul edip Ahmet adını aldı ve Osmanlı hizmetine girdi. Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından huzura çağırılıp, Avrupa tarzında humbaracı kıtalarını ıslah etmekle görevlendirildi. 1734'de Üsküdar'da yeni bir öğretim merkezi Hendesehane açıldı ve ertesi yıl Bonneval iki tuğlu paşa yapıp kendisine Humbaracı başı rütbe ve unvanı verildi. Bu okul ve Bonneval'ın evlatlık edindiği Süleyman'ın komutasında teşkil edilen "mühendisler kıtası" uzun süreli olmadı. Yeniçeriler tabiatıyla bu tür yeni moda fikirlerin hepsine şiddetle karşıydı. Görünüşte tasarıyı onlardan gizli tutma çabasına rağmen okulun yerini keşfedip kapanmaya mecbur ettiler.

III.Mustafa devrinde (1757-1773) de Baron de Tott'u görmekteyiz. Yeni istihkam ve topçu kıtalarının teşkiline ve eğitilmesine yardım etti; top dökümhanesini yeniden düzenledi ve hendese okulunda ilk bir veya iki yıl düzeyel trigonometri ve diğer konuları okuttu. Bu görevlerde diğer bazı yabancılar, özellikle İslamı kabul ettikten sonra birbirine uymayan iki isim - İngiliz Mustafa -ile tanınan Campbell adlı iskoçyalı bir dönme, kendisine yardımcı oldular. 1775'de Tott Fransa'ya döndükten sonra baş öğretmen olarak onun yerine geçen İngiliz Mustafa idi.

Rusların 1783'de Kırım'ı ilhakı, yeni bir reform programına hız verdi. Doğudaki çıkarlarına muhtemel bir Rus tehdidinden korkan Fransızlar bu reform programında Osmanlı hükümetini teşvik ediyorlardı. 1784 Ekiminde Sadrazam Hâil Hamid Paşa'nın teşebbüsü ve Fransız elçiliğinin yardımıyla, öğretmen olarak Ermeni tercümânlarla çalışan iki Fransız mühendis subayıyla birlikte, yeni bir eğitim kursu açıldı. 1787'de Avusturya ve Rusya ile savaş patlayınca, Fransız öğretmenler, devamlı varlıkları tarafsızlığa aykırı görüldüğünden, geri çağrıldılar. Bu durum ve bizzât savaşın gerginlikleri, 1792'de barış yeniden kuruluncaya kadar hareketsiz kalan yeni okulların gelişmesini engelledi. Barış yeni Sultan III. Selim'e (1789-1807) yeni bir hamle yapmak fırsatını verdi.

Özellikle Fransa, Osmanlı idaresinde ve sosyal hayatında büyük bir etki yaratmıştır. Osmanlı Devleti, yabancılardan yararlanmaya başlamıştır. 1720'de Fransız olan David, İstanbul'da bir itfaiye takımı örgütlemiş, 1729'da Fransız Comte de Bonneval(Ahmet) humbaracı kıtalarını düzenlemiş, Baron de Tott'da yeni istihkam ve topçu kıtalarının kurulması ve eğitilmesinde yardımcı olmuştur.

III. Selim'de reformlarında Fransızlardan yararlanmıştır. Avrupa'da sürekli elçilikler kurarak batı kapısını biraz daha aralamıştır. Selim'in reform projelerinde ağırlık noktası topçuluk, istihkam, denizcilik ve bunlara yardımcı bilimlerde eğitim sağlayan yeni askerlik ve denizcilik okullarına verilmişti. Selim, bu okullarda büyük ölçüde Fransız yardımına bel bağladı. Fransız subaylar öğretmen ve eğitmen olarak atandı, Fransızca bütün öğrenciler için zorunlu kılındı. Reformları Kabakçı Mustafa isyanıyla sona ermiştir. Onun yerine bazı çevrelerce Osmanlı Devleti'nin Büyük Petrosu diye tanımlanan II. Mahmut (1808-1839) geçti.

Osmanlı Devleti'nde reform hareketleri ve batılılaşma hızlı bir şekilde devam etti. II.Mahmut, merkezi otoriteyi sağlamış ve yeniçeri ocağını ortadan kaldırarak önündeki engellerden birinden kurtulmuştur. Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla yeni stilde bir ordu kurma işine girişti ve Asâkir-i Mansure-i Muhammediye adı verilen bir ordu kurdu. Bu ordunun batı tarzında eğitilmesini isteyen II. Mahmut Prusyalı Teğmen Helmuth von Moltke'den yararlanmıştır.

1827'de II. Mahmut, yeni ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için İstanbul'da bir tıp okulu kurmuştur. (Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne) Osmanlı'da hekimler hala Câlinu'un ve İbni Sina'nın eserlerine dayanan Süleymaniye Medresesi tıp bölümü gibi geleneksel kurumlarda yetişiyorlardı. Buna son vermek, tıp alanında batılılaşmak için Avrupa'dan yine Avusturyalı olan Dr. Bernard'dan yararlanılır. Tıbbîye'yi batı tarzında eğitim veren bir okul hâline getirmek için çalışmalarına Dr. Bernard "Muâllim-i Evvel" olarak başlar.

1832'de yeni orduya giydiği ceket ve pantolonlara uygun giyimli davulcu ve trampetçi sağlamak görevinde olan Muzıka-i Hümayun Mektebi kurulur. Bu okulun başına da İtalyan Guiseppe Donizetti getirilir.

Osmanlı Devleti'nin batılılaşmasında; askeri, tıp ve müzik tarihi açısından Dr. Bernard, Moltke ve Donizetti önemli bir basamak oluşturur.

BİRİNCİ BÖLÜM

CHARLES AMBROISE BERNARD

1. DR.BERNARD'IN HAYATI

Viyana'daki Kriegsarchiv (Savaş arşivi)de bulunan vaftiz belgesine göre Charles Ambroise Bernard, 19 Aralık 1808'de Bohemya eyaletinde Starkenbach'te doğdu.¹ Saaz'da liseyi bitirdikten sonra Prag Üniversitesi'nde felsefe eğitimi yaptı. Bunun ardından, Viyana'da askeri tıp ve cerrâhi akademisi Josephinum'da eğitime başlayarak iki yıllık tıbbi ve cerrâhi alt bölümünü bitirdi. Bu alt bölümün yanı sıra, 1822 ile 1848 yılları arasında Josephinum'da 5 yıl süren yüksek bölüm vardı. Bu 5 yıllık bölümü bitirenler tıp ve cerrâhi doktorluğu yanında doğum ve göz alanında Magister yapmış olarak mezun olurken, alt bölümü bitirenler cerrâhi magisteri yapmış sayılıyorlardı. Bernard, Josephinum'un alt bölümünü bitirdikten sonra hekim yardımcısı olarak bir askeri birlikte Bukowina'da Czernowitz'e Sanitatskordon'a (sağlık kordonu) tayin edildi.² Sanitatskordon hakkında burada daha geniş bilgi vermeğe gerek yoktur. Ama şu

---

¹ Dr. Bernard'ın doğum tarihi ile ilgili farklı bilgiler ile karşılaşmıştır. Nafiz Uzluk eserinde Dr. Bernard'ın Bohemya'da 1810'da dünyaya geldiğini ifade etmiştir. Bunun için de bir kaynak göstermemektedir. Bkz. N. Uzluk, "İstanbul Tıbbîyesi İçin Avrupa'dan Getirilen İlk Ecnebi Hekim," **Dirim**, c.XII, Ankara, 1937, s. 203-208. Müfid Ekdal ise eserinde 23 Şubat 1808'de Bohemya'nın merkezi olan Prag'da doğduğundan bahsetmektedir. Bunun için de Santa Maria Draperis İtalyan Katolik Kilisesi'nde bulunan mezarındaki kitabeyi kaynak olarak göstermiştir. Bkz. Dr.Müfid Ekdal, **Bir Temel Sağlık Kuruluşumuzun Varlığında Türk Tıp Tarihi, Tıphânedeki Nümune'ye**, İstanbul, 1982, s.21. Manfred Skopec ise Viyana'da Kriegsarchiv (savaş arşivi) de bulunan vaftiz belgesine dayanarak doğum tarihini 19 Aralık 1808 olarak ifade etmiştir.Bkz. Manfred Skopec, "Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane'nin Yaratıcısı ve Ruhu Karl Ambos Bernard'ın Hayatı ve Eserleri," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi yay.,İstanbul, 1983, s.101.

² Ekdal, a.g.e., s.21; Uzluk, Ecnebi ,s.4 vd.; .Semavi Eyice, "Mekteb-i Tıbbîye'nin İlk Müdürü Dr. Bernard'ın Mezarı," **İ.Ü.E.F.Tarih Dergisi** ,c:II/3-4,Eylül 1950, İstanbul, 1952, s.92; Cemalettin Öner, "Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahane'de Okutulan İstanbul'da Basılmış Fransızca Ders Kitaplarından Dr. C.A. Bernard'ın Yazdığı "Percussion Et D'auscultation Kitabı", **Mekteb-i Tıbbîye-i**

kadarını söyleyelim ki bunlar önceden Avusturya'nın güneydoğusunda Türklerin ilerlemesine karşı bir tampon olarak görevlendirilmişler, kanlı çarpışmalara sahne olmuşlardı. Sonraları bu sınırdaki Sanitatskordon, vebaya karşı koruyucu bir fonksiyon için kullanıldı. İmparator VIX.Karl zamanından beri, yani 1728'den itibaren Avusturya'nın vebaya karşı koruyucu bir önlem olarak kullandığı şüpheli bir durum göstermektedir. Avusturya'da 1831 yılındaki kolera salgını tıp biliminin o zamanki seviyesine göre Avusturya Sağlık Teşkilâtını çözümü güç problemlerle karşı karşıya bırakmıştı. Böylece Bernard'a, orada Avrupa'da doğudan gelen bu büyük felaketin silinmez izleri içerisindeyken, kendini göstermek fırsatı doğmuştu. O zamanki duruma göre yalnız bir yıl orada görev yapması gerekirken, orada çok lüzumlu olduğu gerekçesiyle Bernard bir yıl daha görevlendirildi. Burada ilk defa Kolera'dan ölen bir hastaya otopsi yaptı. Salgın hakkında tıbbi bir rapor hazırladı.³ Orada tıbbın pratiğinin yapıldığı bir yerde çalışmak ve böyle işlere yatkın kişiliği, Bernard'ın kendi kendini yetiştirmesini ve yeteneklerini geliştirmesini sağladı.⁴

Bu oldukça çetin geçen ve tecrübe edindiği yılların ona çok faydalı, hatta ilerdeki gelişmesine etkili olduğu kesindir. Yeniden askeri tıbbi ve cerrâhi Josephinum Akademisinde, bu sefer 5 yıllık yüksek bölümde, eğitimine geri döndüğünde, bu hareketli pratik çalışmaların teorik eğitimle yer değiştirdiği görülür.⁵

1838 yılında henüz otuz yaşında olmakla beraber Dr. Bernard, çevresinde sevilen ve takdir edilen bir ilim adamıdır. Aynı zamanda Viyana Tıp Derneği üyesidir. Yine o sıralarda Sultan II. Mahmud'un sağlığı oldukça bozuk ve yeni kurulan ordunun hekim ihtiyacı çok büyüktür. Sultan II. Mahmud elçilikler aracılığıyla Dr. Bernard'a mukavele imzalatarak 3 Aralık 1838'de İstanbul'a arkadaşlarıyla birlikte getirtmiştir.⁶

Dr. Bernard'ın biyografisi, imparator II. Joseph'in 1785'de kurduğu askeri tıp ve cerrâhi akedemisi Josephinum'un mezunları için tipik olan bir durum gösterir ki, 1838'de İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'ye hoca olarak çağrılmakla

---

Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları, Arkeoloji ve Sanat Tarihi yay., İstanbul, 1983, s.88.

³ Uzluk, Ecnebi, s.4.

⁴ Skopec, a.g.m., s.100 vd.; Öner, a.g.m., s.88.

⁵ Skopec, a.g.m., s.101; Ayşegül Demirhan, **Kısa Tıp Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1982, s.152.

⁶ Ekdal, a.g.e., s.21; Skopec, a.g.m., s.100.

ödüllendirilmiş ve doruk noktasına erişmişti. Bernard, Mekteb-i Tıbbîye'de görevlendirilmiştir. Burada çalışmalarını sürdürmeye, Tıbbîye'yi batı tarzında eğitim yapan bir okul haline getirmeye çalışmıştır. Kütüphanesiyle, botanik bahçesiyle, eczacılık sınıfı ve ebe sınıflarıyla modernleşirmiştir. Bernard ve arkadaşları tarafından poliklinik, disseksiyon ve otopsi çalışmaları başlatılmıştır. Birçok eser kaleme almıştır. Bunlar:

1 - Element de Botanique a l'usage des eleves de l'Ecole de Medecine Imperiale de Galatasaray. Constantinople 1842.

2 - Bains de Brousse. Constantinople 1842.

3 - Precis de Percussinn et d'Auscultation. Constantinople 1843.

4 - Pharmacopoea castrensis Otomana. Constantinople 1844.⁷

Bu eserleriyle bilimsel nitelikte Türkiye'de yayınlanmış ilk botanik kitabı, Balneoterapi (Kaplıca hekimliği) hakkındaki kitabı, Perküsyon hakkındaki kitabı ve ilk Osmanlı Farmakopösi ile tıp alanında Osmanlı için önemli bir şahıs olmuştur.

Dr. Bernard'ın özel yaşamında önemli bir olayda evliliği olmuştur. Viyana'daki Avusturya Savaşarşivi'nde bulunan bir belgeye göre Bernard, Avusturya İmparatorluğu Harbiye Nezareti'ne yazdığı 23 Ekim 1839 tarihli dilekçe ile, Avusturya hâriciyesinde tercüman ve müdür olan merhum Franz von Kletz'in kızı bayan Katharina von Kletz'i ile evlenmesi için izin rica etmektedir. Dilekçede, bu evlilikle kendi durumunun ve pozisyonunun daha iyiye gideceği, evlenmek istediği kızın da kendisi gibi Katolik olduğu ve ayrıca kızın annesinin bu evliliğe izin verdiği ifade edilerek, bu evlilik için öngörülen başlık parası olan 3.000 florini ödeyebilecek durumda olduğu belirtilmektedir. Avusturya Harbiye Nezareti 8 Ocak 1840'da Bernard'a, bu evlilik için öngörülen başlık parası daha deposit olarak yatırılmadan önce, bu evlilikle ilgili izni veriyor. Ölümünden sonra Bernard hakkında yazdığı yazıda Lorenz Rigler'in belirttiği gibi, "bu evliliği yaptığına Bernard hiçbir zaman pişman olmadı ama bir çocuk sahibi olamamak onu oldukça üzmüştü."⁸

⁷ Arslan Terzioğlu, "Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane'nin Tesisi ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi yay., İstanbul, 1983, s.14.; Süheyl Ünver, "1838'de Dr. Bernard'ın Memleketimize Gelişi", **İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası**, No:3-4, İstanbul, 1957, s.495.

⁸ Skopec, a.g.m., s.103 vd.

Bu kadar yoğun hocalık ve idarecilik görevlerine rağmen Dr. Bernard, 2 Kasım 1844'de boynundaki bir Phlegmone neticesi Pyamie'den 36 yaşında İstanbul'da vefât ederek, Santa Maria Draperis kilisesine gömülmüştür.⁹

Santa Maria İtalyan Katolik Kilisesi, Avusturya-Macaristan sefâretine yakın olduğundan, aynı zamanda bu elçiliğin de Şapeli¹⁰ olarak görev yapıyordu ve onun için Avusturyalıların himâyesinde idi. Bu sebeple bu kilisenin ölüm defteri kayıtları kadar Dr. Bernard 'ın mezar taşından da kendisinin burada gömülü olduğunu öğreniyoruz.¹¹

Türk tıp eğitimi tarihinde mühim bir yeri olan hatta bir aşama oluşturan Dr. Bernard'ın son istirahatgâhının nerede olduğu daha önce ilim çevrelerince bilinmemektedir. Fakat Edebiyat Fakültesi Tarih Profesörlerinden M. Cavid Baysun, Beyoğlu'ndaki Santa Maria kilisesinin bir geçidinde Dr. Bernard'a ait mezarını ve kitâbesini bulmuştur. Bunu üzerine Semavi Eyice ve Süheyl Ünver tarafından bu konuda araştırma yapılmış ve konu aydınlatılmıştır.¹²

Dr. Bernard'ın mezarını bulan Semavi Eyice mezarı şöyle anlatır: "...Tünelden Galatasaray'a yürürken sağ tarafta 429 numaralı ve sütunlu bir kapı görülür. Üzerinde 1906 tarihli II. Abdülhamid'in de adının zikredildiği Latince bir kitâbe bulunan bu kapının, iç tarafında aşağıya doğru elli kadar basamaklı bir merdiven iner ve bunun sonunda kilisenin methâli ile karşılaşılır. Bu methâlin önündeki küçük düzlüğün solunda dar ve üstü tonozlu bir dehliz vardır ki bunun duvarlarında, solda Marie Corenty (öl. 1862) karşıda altta, Gasparo Franceschi ve üstte Antonio Toffanin (öl. 1860) in mezar taşları bulunmaktadır. Sağ tarafta doksan derecelik bir zaviye yapan dehliz devam eder ve şimdiki İtalyan konsolosluğunun önünden geçen Postacılar sokağına açılır, ilk dehlizden demir parmaklıklı bir kapı ile ayrılmış olan bu kısımda sağda ve kilisenin dış duvarına bitişik olarak karanlık bir girintinin içine dört mezar kitâbesi daha yerleştirilmiştir. Bunlardan üstteki Domenico Madella, aşağıda sağdaki Antonio Coschina (öl. 1857) ve soldaki Angelique Giove (öl. 1855) nin mezar taşlarıdır. Aşağıda ve ortada bu dört mezar taşının en muhteşemi olan küçük bir âbide vardır ki, üzerinde on dört satırlık bir kitâbe bulunan bu mezar taşı "Muâllim-i evvel" Dr. Bernard'ın hâtırasını yaşıyor."¹³

Dr. Bernard'ın mezar âbidesi tamamen mermerden yapılmış olup arkasındaki duvardan 40 cm dışarı taşkındır. Âbide başlıca iki kısımdan oluşur. En geniş kısmı bir metre kadar olan mermer bir sanduka birinci kısmı oluşturmaktadır. İkinci kısım ise

⁹ Müfid Ekdal'ın eserine göre 1844 'de kalp hastalığından öldü ve Beyoğlu'nda Santa Maria kilisesine gömüldü. Ekdal.a.g.e., s. 18.; Skopec.a.g.m.s.100; Terzioğlu.Modern Tıp Eğitimi. s.16.

¹⁰ Küçük kilise.

¹¹ Ekdal.a.g.e.,s.19.

¹² Eyice.İlk Müdür.s.89.

¹³ Aynı.s.89.

üst tarafı süslü kitâbe levhâsıdır. Âbidenin genel yüksekliği iki metreyi geçmektedir. Üzerleri birer rozetle süslü iki ayağı olan yandakilerinin altında zengin profilli bir alan bulunmaktadır. Bu kısmın yukarı kısmında kabartı olarak defne dalları işlenmiş ve simetrik bir şekilde iki yana uzanan defne yapraklarının ortada birleştikleri yerde boş bir alan bırakılmıştır ki burada daha önce bir arma veya monogramın bulunmuş olduğuna ihtimâl verilebilir. Âbidenin gövdesi 92 cm yüksekliğinde ve üstte 79 cm, altta 1 m. 02cm genişliğinde olan düz bir kısma sahiptir. Bunun üzerinde 14 satırlık Fransızca kitâbe çeşitli ölçüdeki majüskül harflerden oyma olarak hakkedilmiş ve son iki satırın arası ufak bir çizgi ile ayrılmıştır.¹⁴

CHARLES AMBROISE BERNARD
DOCTEUR EN MEDECINE ET CHIRURGIE, NE A PRAGUE LE 23, FEVRIER 1808 FONDATEUR
ET PREMIER DIRECTEUR
DE L'ECOLE IMPERIAL DE MEDECINE DE GALATA SERAI
REPARATEUR AUTANT PAR SA CHARITE OUE PAR SON ART
DE TOUTES LES SOUFFRANCES HUMAINES
QUAND PAR SA LABORIEUSE ET INFATIGABLE ACTIVITE
SE FUT PREPARE UNE FORTUNE UN RENOM
UN BONHEUR ENVIE...
SE MOURUT!!
A CONSTANTINOPLE AGE DE 36 ANS LE 2 NOVEMBRE 1844
LES PAUVRES L'ONT PLEURE !
SA VEUVE QUI A FAIT ELEVER CE MONUMENT A SA
MEMOIRE LE RECOMANDE AUX PRIERES DES AMES PIEUSES

Semavi Eyice, eserinde kitâbenin 8. ve 10. satırlarındaki ilk kelimelerin SI E şeklinde yazılmış olduğunu ve bu hâliyle bir anlam çıkarmanın imkansız olduğunu, bunların her ikisini de SE olarak düzeltile bileceğini belirtmektedir. Bundan başka 14. satırda taşçının yeni bir hatasının bulunduğunu ifade eder. . Bu arada mesleği ile alakalı bir takım Fransızca eserler de yazan bu doktor çok genç bir yaşta ve Türkiye'ye geldiğinin altıncı senesinde 1844'de vefât etmiş ve İstanbul'da defnedilmiştir.

¹⁴ Eyice, İlk Müdür, s.89.; Ünver, Memleketimize Gelişi, s.508.

Kitâbenin tercümesine gelince:

«23 Şubat 1808'de Prag'da doğan, Galatasaray Mekteb-i Tıbbîye-i Şahânesi'nin kurucusu ve ilk müdürü, merhameti ile olduğu kadar hazakâti ile de bütün beşerî ıztırapların dindiricisi, tıp ve cerrâhî doktoru, Charles Ambroise Bernard gayreti ve yorulmak bilmeyen faâliyeti sayesinde bir mevkî ve bir şöhret temin ettiği, gıpta uyandıran bir bahtiyârlığa eriştiği bir sırada, 36 yaşında, 2 Kasım 1844'de İstanbul'da vefât etti. Fakirler onun arkasından ağladılar.

Bu âbideyi onun hâtırasına yaptırtan dul karısı, onu, sâlih kimselerin dualarına emânet eder.»¹⁵

Dr. Bernard'ın sıhhatinde aksaklık olduğu kendisini tedâvi için gittiği Bursa kaplıcaları hakkında yazdığı küçük fakat yararlı eserinden anlaşılmaktadır. Beyoğlun'da bugünkü adı ile Santa Maria Draperis Kilisesinin ölüm kayıtları defterlerinde Dr. Bernard'ın ölümüne dair olan notu bulmak mümkündür. Okunması oldukça zor bir yazı ile yazılmış olan bu dört satırlık Latince kayıt, Rahip Seraphinus'un imzasını taşımaktadır. Bu yazının transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:

“Anno Domini 1844 Die 2. Novembris Carolus Bernardus ex Boemia, Ecclesia Sacramentis munitis ad plurimorum vitam transiit, 36 annos natus. Corpus eius persolutis de more exequiis, in hac parochiâli Ecclesia terrae demandatum fuit.

Fr. Seraphinus Parochus”

Bohemyalı Carolus Bernardus, miladî 1844 yılının 2. Kasımında 36 yaşında iken dinî icapları yerine getirdikten sonra ebedî hayata intikâl etti. Cenaze merasimi ananeye göre icrâ edilerek, cesedi bu mahalle kilisesinde toprağa tevdi olundu.

Fr. Seraphinus Parochus¹⁶

Dr. Bernard, yine yazdığı diğer kitaplarında da doktor için deney ve gözlemin önemini vurgulamış; kendi çalışmalarından örnekler vererek bu alandaki çalışmalarda deneyin ve gözlemin yerini göstermeye çalışmıştır.¹⁷

2. DR.BERNARD'IN OSMANLI DEVLETİNE GELİŞİ

II.Mahmud, Osmanlı Devleti'nin kötü gidişine dur demek istiyor ve eski gücüne ulaştırmak için batılılaşma çabalarını hızlı bir şekilde yürütüyordu. Bu amaçla kurulmuş

¹⁵ Eyice, İlk Müdür, s.89.; Ekdal, a.g.e., s.19.; Ünver, Memleketimize Gelişi, s.509.

¹⁶ Eyice, İlk Müdür, s.89.

¹⁷ Esin Kahya, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 1997, s.46.

olan okullardan birisi de Mekteb-i Tıbbiye olmuştur. Bu okulu batı tarzında şekillendirmek hem de tıp alanında açığını kapatmak için iki doktor arayışı içerisine girer. Bu konuda arayış, Sultan II. Mahmud'un Paris elçisi Ahmet Fethi Paşa'dan; Viyana'dan, İstanbul'da sarayda kullanılmak üzere iki doktor talebinde bulunmasıyla başlar. Bu konuda atılan ilk adımı Osmanlı Devleti'nin Paris elçisi Ahmet Fethi Paşa'nın mektubundan öğreniyoruz. 21 Temmuz 1838 tarihli ve Ahmet Fethi mühürlü maruzât özetle şöyle: Sultan II. Mahmud tarafından istenen hekimlerin araştırılması ve temin edilmesi Prens Metternich'den istenmiş, mesele Baron Ottenfels'e ihâle edilmiş, matluba muafik birkaç tabîp bulunmuş ise de genç olduklarından başkaları aranmış ve nihayet kendilerinin Viyana'dan hareket günü hem Prens Metternich'in hekimi Friedrich Jüger von Jaxtthal'in hem de Baron Ottenfels tarafından üstâd olduklarına taahhüd edilen biri 32 diğeri 30 yaşında iki tabîp tedârik olunmuştu. Bunlar şimdiye kadar bulunan hekimlere nispetle daha yaşlıca ve tecrübeli bulunmuş, Ahmet Fethi Paşa bundan sonraki gelişmeleri Viyana elçisi Rifat Beye bırakarak Paris'e hareket etmiştir.¹⁸

İşte bu sebeptir ki; Padişahın damadı ve Paris büyükelçisi Ahmet Fethi Paşa (1801-1857) görevine giderken bir ara Viyana'da Avusturya Başvekili Prens Metternich ile görüşerek Sultan II. Mahmud'un sarayı için genç ve değerli doktorlar bulmasını rica etmiş ve ilk akla gelenlerden biri de Dr. Bernard olmuştur.¹⁹

İkinci adımı Viyana Elçisi Mehmet Rifat Bey'in mektubundan öğreniyoruz:

1 Ağustos 1838 tarihli hariciyeye yazılan mektup özetle şöyle: Mektubun başında Ahmet Fethi Paşa'nın yazdığı bilgiler tekrarlanır, 32 yaşındaki Neuner ve 30 yaşındaki Bernard'ın isimleri verilir, bu iki doktor Viyana'daki Asakir-i Nizamiye Tıphâne ve teşrihhânesinde yabancı dil, tıp, cerrâhlik, göz doktorluğu ve ebelik bölümlerini başarıyla tamamlamışlar, ellerinde diplomaları vardır. Beş senedir askeri alay ve hastanelerde doktorluk yaparak tecrübelerini arttırmışlardır. Bu iki şahıs tekrar sınava tabî tutularak zekilikleri ve yetenekleri onaylanmıştır. Bunlara verilecek yol harçlığı

¹⁸ Paris Sefiri Ahmet Fethi Paşanın mektubu, B.O.A., Hatt-ı Hümayun tasnifi. No:46760-A.27.c.1254.21 Temmuz 1838; Ayten Altıntaş, "Karl Ambroise Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında," **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, 20-23 Eylül 1993.T.T.K., Ankara. 1993 .s. 92.; Arslan Terzioğlu, "II. Mahmud'un Son Hastalığı İle İlgili Raporlar ve Galatasaray Tıbbiyesinin 17 Şubat 1839'a Dair Açılışı" **Tarih ve Toplum Dergisi**. c.XIV/83, Kasım 1990. s.284.; Ünver, Memleketimize Gelişi. s.469.

¹⁹ Ekdal,a.g.e., s.21.

maaş ve aylığın ne olacağı Avusturya Hâriciye Müsteşarı Baron Ottenfels tarafından kendileriyle tartışılarak, istediklerine uygun bir senet hazırlanmış olduğu belirtilir. Fakat yine de bu durum Viyana Elçisinin içine sinmemiştir. Padişahın ve sarayın hekimi olacak bu iki doktorun seçimi önemlidir. "... Bu gibi tıbhânelerden tabâbet tahsil ederek çıkan hekimlerin ekserisine bu gibi diplomalar verilirse de asıl lazım olan sonraki tecrübe ile pratikte malûmât iktisâp etmek elzem olacağından şayet bu zevât hakkında şahadet edilen taraflar kendilerinde çıkmaz ve kendileri de mizâca muafik gelmezler ise ileride değiştirilmeleri hususuna yol bırakmak için ve bazı lazım şartları ta'dil ve izâh-ı keyfiyeti tekrar Baron Ottenfels ile müzakere olundu, tarafımdan bir senet sureti hazırlandı." diyerek memnun kalınmazsa geriye gönderilmeleri için açık kapı bırakılmıştır. İş bununla da tamamlanmamış Viyana elçisi bu doktorları tekrar sınav ettirmiştir. "... Biran önce intihâp ve lazım gelen yol harçlık ve maaşları tanzim edilerek gönderilmeleri istenmiş ise de hemen resmi senet yapılarak gönderilmelerine cesaret olunmamış...bu hekimlerin ustalıkları Viyana Türk Sefâreti hekiminden de sorulmuş, o şahıs da bunları çağırarak diploma ve ihtisâs vesikalarına bakmış, kendileriyle bir ilmi konuşma yapmış, verilen cevap üzerine imtihânlarının muaffak olduğu ve kendilerinin yüksek derece de malûmât sahibi oldukları ifade edilmiştir." diyerek durumu saraya bildiriyor.²⁰

Bu konu, Başbakan Prens Metternich'in bu konuyla ilgili olarak 26 Ekim 1838'de Avusturya İmparatoruna yaptığı ve metni Viyana'daki Avusturya savaş arşivinde bulunan bu başvurudan da anlaşılmaktadır.

"Bir süre önce Sultan Mahıud, imparatorluğumuz ve Osmanlı İmparatorluğunun Viyana'daki elçisi vâsıtasıyla kendilerinin özel hekimliği ve tesis edecekleri tıbbiye için iki Avusturyalı hekimin gönderilmesiyle ilgili arzularını belirtmişlerdi. Osmanlı elçisinin bununla ilgili olarak seçimi iki askeri hekimimiz Dr.Neuner ve Dr. Bernard olarak belirlenmiştir. Bu hekimler ve oradaki çalışmaları ile ilgili formel mukavele yapılmıştır. Sadece imparatorluğumuzun birer kulları olmaktan başka imparatorluk ordusunun askeri hekimleri de olmaları dolayısıyla bunlara, İstanbul'daki karantina teşkilâtını organize etmekle görevlendirilen Dr.Minas'a izin verildiği gibi, zât-ı şahâneleriniz tarafından izin verilirse, onlar da bu adı geçen mukavelelerin gereğini seve seve yerine getirmeğe hazırdırlar

Sultanın ricâsını yerine getirmek için majesteleri bunlara şüphesiz bu ricâ ettikleri müsâadeyi irâde buyuracaklardır.

Bendenizin naçizâne dilekleri, majestelerinin bu husustaki kararlarını en kısa zamanda irâde buyurmaları şeklinde olacaktır."²¹

²⁰ Viyana Sefiri Rifat Beyin mektubu için bkz. B.O.A., Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:46760,9 Ca 1254.1 Ağustos 1838: Altıntaş, Görevi Hakkında..s. 92.; Ünver, Memleketimize Gelişi, s.496.

²¹ Skopce. a.g.m. ,s.101 vd.

Üçüncü adımı Viyana Elçisi Mehmet Rifat Efendi'nin 7 Kasım 1838 tarihli mektubundan öğreniyoruz: "... Avusturya devleti tarafından matlub-u âli buyurulan hekimlerin eski mukavele vech ile senetleri yapılmış ve hâriciye Müsteşarı Baron Ottenfels ile Viyana Elçisi Rifat Bey tarafından imzalanmış... Bu hekimlere 1600 florin yol harçlığı verilmiş, Tuna'dan vapurla gelmeleri (mevsimden dolayı) mümkün olamayacağından karadan Trieste'ye ve oradan İstanbul'a gelecekleri, hekimlerin bugünlerde Viyana'dan hareket edecekleri, Ramazan-ı şerifin ortalarına doğru İstanbul'a gelmeleri tahmin ediliyor... İstanbul'a vardıklarında hemen işe başlamaları ve izinsiz hariç bir yere girmemeleri ve lazım olan umurda güzel hareket etmeleri diğer tavsiyelerle birlikte kendilerine tenbih olunmuştur." denilmektedir.²²

Görüldüğü gibi, Dr. Bernard ve Dr. Neuner'in seçimleri birkaç basamaklı olup her halükarda memnun kalınmazsa geri gönderileceği bildirilerek sözleşme yapılmıştır. Bu belgelerin ilki Avusturya Devleti tarafından verilen beş maddelik Ön Sözleşme Senedi tercümesidir Avusturya Devleti Umur-u Ecnebiyesi tarafından ortaya konulan bu beş maddelik şartlar tamamen maddi isteklerden ibarettir. Yalnız şartnamenin dördüncü maddesinde, hekimlerin bilgilerinin gelişmesi amacıyla saraydan başka hastalara da gitme izni ister, burada bir çıkma yapılarak "... iş bu mezuniyete Saray-ı İmparatorhane de bulunan etibba dahi nâildir" denilmektedir. Yani istenen şart diğer saray hekimlerinin de sahip olduğu ayrıcalıktır.²³

Bu ön şartnameden sonra mesele görüşülmüş ve esas sözleşme yapılmıştır. Sözleşme özetle şöyledir:

1. Madde, iki hekimin ve bir ispençiyarın Viyana'dan Dersaadete gelmeleri için ödenecek paranın verilmesi;²⁴
2. Madde, Padişaha hizmet edecekleri için heyet ve alamet tahsis ve ihsânı;
3. Madde, iskânlarına mahsus bir konak tahsisi ,
4. Madde, Devlet-i Âliye de başhekim olacak Neuner nam tabîbe 1000 adet ve şerikine (Dr . Bernard) 800 adet Macar altını verilecek denmektedir(ön şartnamede 1200 Macar altını istenmişti),

²² B.O.A..Hatt-ı Hümayun Tasnifi.No:46759 E.18 Ş 1254.(7 Kasım 1838): Altıntaş , Görevi Hakkında .s.93.: Ünver, Memleketimize Gelişi. s.498 vd.

²³ Ön Mukavele Senedi Tercümesi için bkz. B.O.A.. Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:46760-C. tarihsiz-metni için bkz Ünver, Memleketimize Gelişi. s.501: Altıntaş, Görevi Hakkında , 93 vd.

²⁴ İспенçiyar:Eczacı

5. Madde, Saray-ı hümayundan ve tıphâneden müsâade ile hariçte bazı hastalara gitme ve diğer tabîplerle istişârede bulunmasına izin verilmesi,

6. Madde, Hizmetleri beğenilirse beş sene çalışacakları, hizmetlerinin uzatılması murat edilir ise müzakere edilmesi;

7. Madde, beş sene hizmetten sonra veya on, on beş sene hizmetten sonra geri dönerlerse alacakları para miktarı;

8. Madde, üç sene hizmetten sonra ölüm olursa tazminatın ne olacağı;

9. Madde, dört beş sene içinde sakatlık olursa tazminatın ne olacağı;

10. Madde, İспенçiyarın tertip edeceği eczanenin parasının Devlet-i Âliye tarafından karşılanması ayrıntılı olarak yazılmıştır.

Maddelerin altında “ Bahsedilen hususlar bu şekilde aramızda mukavele senedi olarak iş bu mazbata 1254 sene-i hicviesi Şaban ayının 13. günü, miladi senenin 1838 senesi Teşrinisani ayının ilk günü mühür ve imza ile değış tokuş yapılmıştır” denilmiş ve “ Mehmet Rifat sadık elçi-i kebiri Devlet-i Âliye-yi Osmaniye” ve ”Avusturya Devleti İmparatorunun Umur-ı Ecnebiye Müsteşarı” denilerek imzalanmıştır.²⁵

Josephinum’da Almanca dilinde yaptığı “De functionibus fluidi elektirici prae religuis corporis humani sub statu sano et morbosa” Latince başlıklı doktora tezini vererek Bernard, 1838 yılında Josephinum’dan “tıp ve cerrâhi doktoru” unvanını kazanmış olarak mezun olmasını, bilhassa Gâliçya’da Rus sınırında koleraya karşı mücadelede kazandığı tecrübeler göz önünde tutulduğunda, Avusturya’dan İstanbul’a gönderilmek üzere Sultan Mahmud’un arzusu üzerine iki Avusturyalı hekimin seçiminde, Viyana’daki Türk elçisinin Bernard üzerinde karar kılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

Bernard’ın İstanbul’a gelişi özetlenecek olursa: Prens Meternich, kendi özel doktoru Dr. Friedrich Jäger Von Jaxtthal’den bu konuda yardımcı olmasını ricâ etmiş ve sonucunda onun tavsiyesiyle Dr. Bernard, Dr. Jacques Neuner ve eczacı Antoine Hoffmann seçilmiştir. Viyana elçimiz Mehmet Rıfat Bey ile Avusturya Hâriciye Müsteşarı Baron Ottenfels arasında yapılan bir mukavele ile bu şahısların aylıkları, vazife süreleri, İstanbul’da kendilerine tahsis edilecek ikâmetgâh, sağlanacak sosyal garantiler, hatta hariçte hasta bakabilmeleri gibi konular kararlaştırılıyor ve sonuçta

²⁵B.O.A..Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:46760-B; Altıntaş. Görevi Hakkında .s.94.

²⁶ Skopec.a.g.m..s.101.

hekimlere 600 er, eczacıya ise 400 altın Florin yolluk veriliyordu. Ayrıca heyetin beraberinde götürmesi gereken ilaç, kitap, tıbbi ve cerrâhi aletler gibi malzeme için de 346 Florin ödeniyordu.

Bu yol harçlığı senetleri Fransızca'dır:²⁷

“Dr. Bernard: Quittance

Sur 600 f dites sixcents florins en argent que le soussigne a reçus par ordre de son Excellence l'ambassadeur de la Sublime Porte a Vienne pour les frais de voyage pour Constantinople l'endroit de sa nouvelle destination.

Vienne le 3 Novembre 1838

Charles Bernard

Docteur en Medecine et Chirurgie

etc.etc...”

“Dr. Neuner: Quittance

Sur sixcents florins en son argent 600 f. 1 M que soussigne a reçus par ordre de son Excellence l'ambassadeur de la Sublime Porte a Vienne pour les frais de Voyage pour Constantinople l'endroit de sa nouvelle destination.

Vienne le 3 Novembre 1838

Jaques Neuner

Docteur en Medecine et Chirurgie”

“A. Hofmann: Quittance

Sur 400 f dites quatre cents florins en argent que le souasigne le reçus par ordre de son Excellence Monsieur l'Ambassadeur de la Sublime Porte le Vienne pour les frais de voyage pour Constantinople l'endroit de sa nouvelle destination.

Vienne le 3 Novembre 1838

Antoine Hofmann

Pharmacien excimne “

²⁷ Senetler için bkz. Ünver , Memleketimize Gelişi, s.499 vd.

21 Temmuz 1838 tarihli Paris elçisi Ahmet Fethi Paşa'nın mektubunda saray için istenen iki hekimin bulunmuş, 1 Ağustos 1838'de esas mukavele imzalanmış, Ramazan-ı Şerifin ortalarına doğru gelecekleri bildirilmiş olmakla beraber, Avusturya kaynaklarına göre 11 Kasım 1838'de Viyana'dan yola çıkan Dr. Neuner, Dr. Bernard ve eczacı Hofmann, Graz, Çilli, Trieste, Ancina, Catiaro, Kortu, Pire üzerinden İstanbul'a 3 Aralık 1838'de gelmişlerdir.²⁸

Küçük kabile Trieste üzerinden deniz yoluyla 1838 yılının son günlerinde İstanbul'a gelerek, Padişahın büyük hüsnü kabulünü görüyor. Dr. Bernard ile Dr. Neuner'e saray hekimliği, karantina meclisi üyeliği gibi idari ve tıbbi görevler yanında ayrıca o sırada Galatasaray'daki yeni binasına yerleşmekte olan ve büyük bir kalkınma çabası içinde bulunan Askeri Tıbbîye öğretmenlikleri veriliyor. Dr. Bernard, Tıbbîye'de Muâllimi Evvel oluyor.²⁹

Bernard'ın gelişi ile ilgili bu konuda Avusturya kaynaklarında şu bilgilere rastlanmaktadır:

"...3 Aralık 1838'de İstanbul'a gelen Dr. Jakob Anton Neuner, Dr. Karl Ambroise Bernard ve eczacı Anton Hofmann Avusturya Elçisi Bartholomäus Freiherrn von Stürmer tarafından kabul edildikten sonra aynı gün Avusturya elçilik tercümânı von Adelburg, İstanbul'daki karantina teşkilâtının başındaki Avusturyalı hekim Dr. Minas ve onun tercümânı Wassiljewich'te birlikte Sultan tarafından kabul edilmek üzere at üstünde Tophane'deki Saray'a geldiler. Sultan II. Mahmud onları kabul ederek Avusturya İmparatoru ile aralarında olan büyük dostluktan övgü ile bahsederek, bu Avusturyalı iki hekimle bir eczacının İstanbul'a getirilmesindeki yardımlarından dolayı Dr. Minas'a da teşekkür etti. Dr. Neuner Sultanın sarayda şahsî hekimisi olarak ve Osmanlı Devletinin Sağlık Teşkilâtını organize etmekle vazifelendirildi. Sultan'ın yüksek rütbeli bir yardımcısını ve Sultanın ağır hasta olan üçüncü kızı Hatice Sultan'ı başarı ile tedâvi eden Dr. Neuner yerini sağlamlaştırdı ve kendisine olan güveni artırdı. Neuner gayet dikkatli bir şekilde hastanelerin ve çok perişan haldeki eczanelerin durumunu düzeltmek için reform hareketlerine girişti. Neuner'in eczanelerin ve ilaç dağıtımının reformu ile ilgili Türkçeye çevrilen planı

²⁸Arslan Terzioğlu, "Tersane-i Amire'deki Tabibhane'den Güllhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması." **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları.** Arkeoloji ve Sanat Tarihi yay., İstanbul, 1983, s.28.

²⁹Ekdal, a.g.e., s.21 vd.; Bedi N. Şehsuvaroğlu, Osmanlı Tabâbetinde Garblılışma Cereyanları, **İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XIX/2, İstanbul, 1956, s.178.; Ünver, Memleketimize Gelişi, s.499.

Sultana sunuldu ve bütün sağlık işlerini inceleyecek bir komisyon teşkil edildi. Böylece başarılı bir başlangıç yapıldı...³⁰

1838 yılı içinde Neuner, Bernard ve eczacı Hofmann İstanbul'a gelirler.³¹ Bunlar, İstanbul'da çeşitli güçlüklerle karşılaşılır ve Neuner 1839 Ağustos'unda ülkesine geri döner. Askeri hastaneleri islah için Osmanlı Hükümetinin arzusu üzerine 1842'de İstanbul'a gelen Avusturyalı Dr.Lorenz Rigler'in, Bernard'ın ölümü üzerine yazdığı bir yazıda bu konuya şöyle değinmiştir:

" O (Bernard), cüretkâr ve bükülmez cesaretle, güvenle işini yapmağa koyuldu. Hatta onun koruyucusu Sultan Mahumud'un 1839 Haziran'ında vefâtından sonra (Galatasaraydaki) Tıbbîyenin varlığına çoğu kez düşmanlık beslenmesine ve böyle bir müessesenin lüzumundan bile şüphe edilmesine rağmen. O (Bernard) hayranlık veren soğukkanlılığı ve karakter kuvvetiyle yapmak istediği işleri gerçekleştirmeye çalıştı. Böylece kritik durum bu müessesenin yararına düzeldi. Zamanla bulunduğu muhitin lisânını ve geleneklerini daha fazla öğrenerek ortamın şartlarına daha iyi uyum sağlayarak Galatasaray Tıbbiyesi'nin gelişmesine oldukça büyük yarar sağladı."³²

Dr. Neuner, Sultan II. Mahmud'un ölümünden birkaç hafta sonra Ağustos ayında ülkesine geri döndüyse de Dr. Bernard, Türkiye'de genç yaşta ölümüne kadar başarılı bir şekilde çalışmalarını sürdürmüştür. Bu çalışmalarında tercümanlığına da "Bağdasar" adında bir ermeni görevlendirilmiştir.³³

3.TİBBÎYE VE DR. BERNARD

Anadolu Selçuklularında tıp alanında gelişmeler olmuş, sağlıkla ilgili kurumlar açılmıştı. Selçuklu hekimliği, zamanına göre bir hayli ileri durumdaydı. Ancak Selçuklulardaki tıp eğitimi dili Arapça ve Farsça idi. Osmanlılar Anadolu yönetimini Selçuklulardan devraldıkları zaman bir çok tıp kurumlarını da birlikte almışlar ve daha

³⁰ Başbakanlık Arşivi: Cevdet, Sıhhiye Tasnifi, Nr. 620. 46a. Başbakanlık Arşivi: Cevdet, Bahriye Tasnifi, Nr. 1575; Arslan Terzioğlu, "Başlangıcından Bugüne Kadar Türk-Avusturya Tıbbi İlişkilerine Kısa Bir Bakış," **Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri**, İstanbul, 1987, s.21.

³¹ Kurt Ganzinger, "Avusturya ve Türk Farmakopöleri Göz Önünde Tutularak Her İki Ülke Arasındaki Eczacılık Alanındaki İlişkiler," **Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi yay., İstanbul, 1983, s.113.

³² Skopec, a.g.m.,s.102.

³³ Uzluk, Ecnebi, s.5.

sonra bunları geliştirmişler ve kendileri de daha başka bir çok kurum meydana getirmişlerdi. Sağlık kurumları da bunlardan biriydi.³⁴

Osmanlılar bir çok kentte Selçuklu sağlık kurumlarının yanında başka sağlık kurumları da yaptılar. Bunlara "Darüssıhha", "Darüttıb", "Bimaristan", "Bimarhane", "Darüşşifa", "Darülafiye" gibi isimler verildi. Gerek buralarda çalışanlar ve gerekse özellikle kentlerde tıp alanında ün yapan hekimlerin hemen hepsi önceden yazılmış Grekçe veya Arapça tıp kitaplarını okuyup bilgi sahibi olanlardı. Sağlık kuruluşunda çalışanların bu konudaki becerdikleri, okudukları kitaplardan edindikleri bilgiler, üstâdlardan öğrendikleri ve deneyimleri idi. Eski "Alimler" den pek çoğu kendini aynı zamanda hekimlik konusunda da bilgili sayardı. Bunun yanında "Halk Tabâbeti" denilen bir alan da mevcuttu. Bunların bir kısmı aile büyüklerinden sağlıkla ilgili bilgiler ve onlardan "El alarak" ve şifalı otlardan yararlanarak bir tür hekimlik yaparlardı. Kentlerdeki aktarların büyük bir çoğunluğu da bir tür eczane gibiydi. Bunlar çeşitli ilaçlar yaparlar, şifalı bitkiler satarlardı. Bunların dışında XVI.yy.'a kadar Osmanlılarda tıp eğitimi yapılan bir eğitim-öğretim kurumu yoktu.³⁵

Osmanlılarda tıp eğitim-öğretimi yapılan ilk kurum Süleymaniye Medreseleri içerisinde açılan "Tıp Medresesi"dir . Bu medresenin kadrosunda 20 akçeli bir müderris, günde ikişer akçe alan ve medreseden mezun olduktan sonra tıp öğrenmek için medresede kalmış olan sekiz danışmend ve bir kaç tane de hizmetli vardı.³⁶ Diğer medreselerde dinsel eğitim yapılmasına karşılık burada tıbbı yarayacak pozitif kavramlar öğretiliyordu.

Osmanlılarda tıp alanındaki bir başarı da XVIII.yy.'da olmuştu. İstanbul'daki İngiliz Elçisi'nin eşi Lady Montagu, ülkesindeki dostlarına yazdığı bir mektupta Türklerin 1130/1717'de çiçek aşısı kullandıklarından söz etmekteydi.³⁷

---

³⁴ Süheyl Ünver, "Osmanlı Tabâbeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", **Tanzimat**, İstanbul, 1940, s.933.; Cahit Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi 1734-1876**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir., 1999, s.51.

³⁵ Bilim, a.g.e., s.51.

³⁶ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, c.II, İstanbul, 1990, s.145.; Bilim, a.g.e., s.52.; Ünver, Osmanlı Tabâbeti, s.934.

³⁷ Ali İhsan Gençer, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", **Tarih Dergisi**, c.XXXI Mart 1977, s.301-309.; Aynı makaleyi Âli İhsân Gençer, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp

Aynı yüzyılda III.Selim Devri'nde tersanede donanma için bazı sağlık kuruluşları, bu arada bir tıp okulu kurulmuşsa da bir süre sonra bu binalar orada meydana gelen bir yangınla yanmıştı.³⁸ Yine III.Selim Devri'nde, 1805'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum yurttaşları tarafından Kuruçeşme'de kurulan, Rum Mektebi'nin içerisinde tıpla ilgili bir de bölüm açılmasına, Babîâlî'ce izin verilmişti. Boğdan Beyi'nin kardeşi Dimitraško Moroz Beyzade isimli bir Rum'un yönetiminde olan bu kurum, Osmanlı ordusuna ve tüm halka sağlık açısından yararlı ve hayırlı hizmetler ve aynı zamanda hekimlik öğretimi yapacaktır.³⁹ Bu okul açılmış ve tıp alanında eğitim-öğretim yapmıştır. Ancak okulun ne kadar öğretim yaptığı ve kaç tane mezun verdiği hakkında bilgiler yoktur. 1812 tarihinde Dimitraško Moroz Beyzade'nin asılması sonucunda kapanmıştır.

Yeniçeri Ocağı kaldırılıp (1826) yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye adında modern bir ordu kurulunca, bu ordunun sağlık hizmetlerinin karşılanması ve Ortadoğu'da yayılan kolera salgınlarının önlenmesi için modern bir tıp okulu kurulmasına ihtiyaç olmuştur.

Bu konuda ilk öneri Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından gelmiştir.⁴⁰ Behçet Efendi, "Sunuf-i asâkir-i cihâdiyyenin neferâtı hasta ve mecruhlarına sefer ve hazârda kanuni tıbbi üzere bakılmak ve tımar ve tedâvi olunmak vacibeden idüğü zahir ve iyân ise de asitâne-i âliyyede bulunan İslam etıbbasının ekserisi tıbbi kadim usulü üzere iştigâl ve tıbbi cedid usulüyle çendan muarefeleri olmayıp tabîp itlâkına sâlih olan kimesne ise mutlaka usulü kadim ve usulü cedid malûmâtını canni olarak baktığı hastalara iş bu iki usulü mizândan müstenbât malûmâtını icrâ cylemek şeraiti eshâbı ukuli selime ve erbâbı arayı müstakimeye vazih ve iyân olduğu ve usulü cedide üzere tahsili fen ve hazakât ise bieyyi veçhin kan (ne suretle olursa olsun) lisâni ecnebi tahsiline mevkûf ve muhtaç bulunduğu vâreste-i kaydü beyân olup asitânci âliyyede şurutuna riayet şartıyla bir müstâkil Darültıbb-i amire inşâ buyurulup hazik Muâllimler vâsıtasıyla kadim ve hadis fûnuni tıbbiyye tâlim olursa bitevfikihitaala birkaç sene zarfında Asakir-i Mansure-i Muhammediyye tertiplerine keferetıbbası

Mektebi". **Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları** , İstanbul, 1986'da bulabilirsiniz.; Ergin, Maarif, s.334 vd.; Bilim, a.g.e., s.52..

³⁸ İOA.Cevdet. Sthiyye. no.304 (1220). ; Ayrıntılı bilgi için bkz. Nimet Taşkıran, "Tersane-i Amire'deki Tıbbhaneye Ait Bazı Belgeler" , **Haseki Tıp Bülteni**, c.XII/2,s.128 vd.; O.Şevki Uludağ, "Tarihimizde İki Tıbbhane Vardır". **Tıp Dünyası**.c.VIII.İstanbul,1939, s.2.; Bilim, a.g.e., s.53.

³⁹ Bkz.Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978, s.163.; Bilim, a.g.e., s.53; Ergin, Maarif, s.335 vd.; Taşkıran, a.g.m., s.130.

⁴⁰ Feridun Nafiz Uzluk, **Hekimbaşı Mustafa Behçet**, Ankara, 1954, s. 52 vd.

istihdâmından istiğnâ hasıl olup ehli İslamdan çent sene zarfında âlim ve hazik tabîp ve cerrâh husule geleceği vârestei kayıt ve beyândır.”

Denildikten sonra açılacak mektebin programına geçiliyor ve devam ediliyor:

“Bir nefer hâce ve iki nefer Muâllim münâsîp mahiyetleriyle tayin ve tahsis buyurulup Hâce olan kimesne daima ehli İslamdan bulunmak ve iki nefer Muâllim mümkün olduğu takdirde ehli İslamdan ve olmadığı surette milleti aharden intihâp ve tahsis olunup Hâce olan kimesne şâkirdânın bir miktarına sarf ve nahv ve imlâ ve kitâbet ve ecza ve nebatâtın esâmisini ve ilel ve emrâzın mümkün olduğu mertebe Arabi ve Türki isimlerini bunlara tâlim eyleye ve evkâtı hâliyyede usulü diniye ve akaitlerini tashih zımında ilmihâl ve birgivi risalesi tâlim ede.

İkinci Muâllim olan kimesne franca lisânının sarf ve nahvını ve evkâtı hâliyyede cerrâhlik ameliyâtını tâlim eyleye. Diğer Muâllim dahi oldukça lisâna aşinalık kesbeyleyen erbâbı istidâda kağıt ve sayfada mersum teşrih eşkâlini ve mukaddematı fûnuni tıbbiyyeci lisânı ecnebi üzere tâlim eyleye. Ve bu gürühtan müstait olanlar mücerret ameliyât tahsili zımında bilintihâp hastaneye sevk olunup tıbb müstait olanlar tabiplik ve cerrâhlığa kâbiliyeti olanlar cerrâhlik ameliyâtını meşk ve tâlim eyleyeler...”⁴¹

Diğer bir taktirinde ise: “ Şimdilik bedi ve şuru olunmak zımında tulumbacı başlılara mukaddema tahsis kılınan konak Tıbhâne Amire ittihâz olunmağa irâdei seniyye taalluk buyurulmaktan naşı hususu mezburun tanzimmine sarfı mahasâli efkâr olundukta: Başlı ve cesim olarak beş altı nevi fûruî azimiyyi müştemil olmakla tabîp olan kimesne lisânı ecnebi tahsilinden maade fûruatı mezbureyi alasebililikten erbâbından taallüm eylemek vacibeden olduğuna binaen Tıbhâne Amire şâkirdânı, Hâce ve Hâlifeleri başka başka olarak dört sınıfa taksim olunmak iktizâ eder. Bu defa şimdilik esası medhâl olmak üzere dördüncü sınıfın tanzimmine iptidâr olunup sınıfı mezburun şakirtleri beyninde üçüncü sınıfa bıavnilahitaala dühule şayân olanlar hasıl oldukta ol zaman sınıfı sâlisin Hâce ve Hâlifesi ve neferâtı ve ol sınıfa münâsîp mahiyetleri ve sair nizamâtı başkaca taktir ile takdimi atebî âliyyeleri kılınacağını beyândan sonra sınıfı rabi esnafından olmak üzere şimdilik Asakir-i Mansure-i Muhammediyye etfâlinden ve gerek hariçten hadisüssin (genç) ve müstait ve vaktiyle işe yarayacağı nasiyei ahvâlden hüsnü zan olunur kırk nefer kimesne intihâp olunup ve bunların her birerlerine kağıt ve kalem pahası olmak üzere mahiye yirmişer kuruş ve yevmi Asakir-i Mansure ekmeğinden birer adet nan ve yüzer dirhem lahmi ganem ve bu sınıfa tabîbi hassa müderrisiyninden Esseyit Ahmet Mısıri Efendi daileri Hâce nasbolunmak tensip olunmakla mumaileyh dailerine mahiye yüz elli kuruş maaş ve yevmi dört adet nan ve bir vekye (okka) lahmi ganem tayin buyurulmak ve mahiye yetmiş kuruş maaş ve yevmi iki adet nan ve yarım vekye lahmi ganem ile bir münâsîp kimesne Hâlife nasbolunmak ve iş bu Hâce ve Hâlife mezbur konak dahilinde tahsis olunan odada cyyâmı tatil olan Salı ve Cuma günlerinden maade beher gün sabahdan saat ona kadar şâkirdâna ala hascibi istidâdihim tâlimi Kur'anı Kerim ve tashihi akaidi diniyeleri zımında Birgivi risalesi ve ilmihâl ve sarf ve nahv ecza ve edviye ve cemii ilel ve eskamın

⁴¹ Başbakanlık Arşivi, Cevdet Sıhhiye, 1287, 26 Ca 1242; Ergin, a.g.e., s. 336 vd.; Kahya, Tıp Eğitimi s.6.; Rıza Tahsin, **Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye**, Yayınlayan: Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1991, s.6; Bilim, a.g.e., s.51.

Arabi ve Türki ve Frengi isimlerini tâlim ile kezâlik tâlimi hat ve kitâbet bu fennin esasından olmakla yüz kuruş mahiye ve yevmi iki adet nan ve yarım vekye lahmi ganem ile haftada iki gün tâlimi hat ve kitâbet etmek şartıyla münâsip kimesne hattat tayin olunmak.”

Bir başka takririnde ise; “Şimdilik Darüttıbbı Amire ittihâz olunan Tulumbacı başı konağının bir mahallinde olmak ellişer kuruş mahiye ve yevmi yüz dirhem lahmi ganem ve bir adet nan ile İstanbul cerrâhlarından yirmi nefer kimesne intihâp olunup ve bunların üzerlerine baş ve Muâllim olmak üzere Avrupa tıp hançlerinde ilmen cerrâhlıkta ehliyeti ledclintihân nümayan ve çent mahmukaddem zecriyye malından mahiye üç yüz kuruş inayet ve ihsân buyurulan tabîp Mehmet Necati Efendi kulları mahiye kadimesi ve yevmi bir vekye lahmi ganem ve dört adet nan ile tayin buyurulup neferâtı mezburenin müstait bulunan efradından Asakiri Mansure tertiplerine talep buyurulduca ber mantıki kanunnamei hümayun mahiye yetmiş beş kuruş ile iş bu yirmi neferden verilip yerine müceddeden münasibi vazolunmak şartıyla Asakir-i Mansure cerrâhları ve gerek iş bu yirmi nefer cerrâhlar beher gün Tibhâneye vürut ve sabahtan saat ona kadar ikamet cyleyip mumaileyh Necati Efendiden kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek ve çıkıkçılık ve emsâli esnayı hurupta cerrâhate dair iktizâ eden mevaddın ameliyâtını taallüm cylemek ve tâlim günleri bunların müstaitlerinden Asakir-i Mansure cerrâhı maiyetine ve hasta haneye ikişer neferi gidip hastahane hekimleri ve cerrâhları yanlarında bulunmak suretleriyle tanzim buyurulduğu takdirde bir sene zarfında hazâr ve seferde üstâdı ve marifetli cerrâh yetişeceği biavnihitaala me'mul ve sehlülhüsul olduğu malümi âli buyurulduktadır...”

Behçet Efendi'nin önerilerinde böyle bir kurumla sağlanacak hekimlerin ordudaki Gayri Müslim hekimlerin yerini alacağını söyleyerek okulun programını da belirtiyordu. Buna göre, okulda bir hoca ve iki öğretmen olacaktı. Mutlaka İslam olması istenen hoca, öğrencilere Arapça gramer, kompozisyon, hastalıkların, ilaç ve bitkilerin Arapça ve Türkçe isimlerini öğretecek, İslam ahlakı ve Birgivi Risalesi'ni okutacaktı. İslam bulunamazsa diğer dinlerden de olabilecek öğretmenlerden biri öğrencilere Fransızca gramer ile cerrâhlık dersleri, diğeri ise resimlerle anatomi dersi ile tıpla ilgili bilgileri yabancı dilde verecekti. Tıp öğrencileri dört sınıf üzerinden öğrenim yapacaklar, her sınıfın birer hocası ve hoca yardımcısı olacaktı. Sınıflar en alttan başlamak üzere, 4.sınıf, 3.sınıf, 2.sınıf, 1.sınıf şeklinde gidecek, ancak şimdilik başlangıç olarak iki sınıf açılacak, öğrencilerin başarılı olması hâlinde üst sınıflar açılacaktı. Okula Mansure Ordusu'ndan ve dışardan beğenilip seçilen 40 öğrenci alınacaktı. Bunlara ayda 20 kuruş, günde birer ekmek, 100'er gram koyun eti verilecekti. Behçet Efendi bu sınıfa Esseyit Ahmet Mısri Efendi'nin hoca olarak atanmasını, kendisine 150 kuruş maaş, günde dört ekmek ve bir okka koyun eti verilmesini öneriyordu. Bu hocaya ayrıca bir yardımcı verilecek, hoca ve yardımcısı tatil günleri

olan Salı ve Cuma günleri dışında öğrencilere Aritmetik, Kur'an, Birgivi Risalesi, Ahlak, Arapça gramer, hastalık ve ilaçların Arapça, Türkçe ve Fransızca adlarını okutacaklardı. Ayrıca okula yazı ve kompozisyon derslerini okutacak, 100 kuruş maaş ve günde iki ekmek ve yarım okka koyun eti verilecek bir de hattat atanacaktı. İstanbul hekimlerinden 20 tanesi Tıbbîye'ye atanacak, her birine 50 kuruş maaş, günde bir ekmek ve 100 dirhem koyun eti verilecek ve bunların başında Avrupa tıbbını bilen Mehmet Necati Efendi aylık 300 kuruş maaş ve günde dört ekmek ve bir okka koyun eti verilerek atanacaktı. Mansure Ordusu'ndan istek oldukça bu öğrencilerden başarılı olanlar bir yandan okulda derslerini sürdürürken, bir yandan da ordudaki hekimler yanında uygulama yapacaklardı. Öneride okulun 3.sınıfı açılınca buraya İtalyanca gramer ve İtalyanca tıp kitapları okutmak üzere İshak oğlu Antuan aylık 300 kuruş maaş ve günlük iki ekmek ve bir okka koyun eti verilerek atanacaktır.⁴²

Behçet Efendi'nin önerileri, padişahça da uygun karşılanarak 15 Şaban 1242/14 Mart 1827'de İstanbul'da, Şehzadebaşı'nda Yeniçeri Ocağı'nın Tıvulumbacı Konağı'nda Tıbhâne-i Amire kuruldu.⁴³ Okulun müdürü ve aynı zamanda hocası olan Mustafa Behçet Efendi, hocaları Abdülhak Molla, Sermüneccim Osman Saip, doktor Stefan, Bogos, Ahmet Hilmi, Vasıf ve Hüseyin Efendilerdi.⁴⁴

Bu okulun açılmasında özellikle zamanın hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi'nin rolü inkar edilemez. Bu okulun açılmasıyla ilgili olarak Başvekalet Arşivinde bulunan 22 Ca 1242 tarihli vesîkada, okulun neden açıldığı, okutulacak dersler, okulun öğrencileri ve hocaları hakkında bilgi bulunmaktadır. İlgili vesîkada okulun açılış sebebi olarak, İstanbul'da bulunan hekimlerin eski tıbbi (geleneksel tıp) bilip, yeni tıp hakkında bilgi sahibi olmaları gösterilir. Eski tıbbi öğrenerek yetişmiş hekimler ne savaş ne de barış zamanında ordunun ihtiyaç duyduğu bilgili ve hazır hekimler değildiler. Dolayısıyla yeni bir okula ihtiyaç vardır. Ancak iyi öğretmenler elinde modern fen bilgisine sahip olarak ve yabancı dil bilerek yetişecek yeni doktorlar, ordunun ihtiyacına cevap verebilirdi. Okuldaki öğretmenler tercihen Müslümanlar

⁴² İ.O.A.Cevdet Sihiyye. no.1287 (Gurre Şaban 1242); Bilim, a.g.e.,s.53.;Ergin.Maarif, s.337 vd.

⁴³ Ergin, Maarif.,s.340; Tahsin,a.g.e.,s.4.v.d.; Ahmet Lütfi, Tarih-i Lütfi, c.I, T.T.K.yay., Ankara. 1990., s.282; Ünver,Osmanlı Tabâbeti, s.937; Berkes,a.g.e., s.163 vd.; Bernard Lewis.**Modern Türkiye'nin Doğuşu**, T.T.K. yay., Ankara. 1993, s.63.; Bilim, a.g.e., s.55.; Gençler, a.g.m., s.309.

⁴⁴ Ergin.Maarif, s.340; Tahsin,a.g.e., s.5 vd; Bilim,a.g.e.,s.55.; Gençler.a.g.m.,s.309.

arasından seçilecekti, eğer bulunamazsa diğer milletlerden veya azınlıklardan hoca tayin edilecekti.

1827 senesi Martının 14. Çarşamba günü Tıphâne isimli bir okul açılmıştı. Türkiye’de Tıp fakültesinin başlangıcı bu tarih olarak kabul edilir. Mektebe girmek hiçbir sınava tabî değildi. Katıphan Fevzi Efendiye müracaat ederek, kaydolmak yeterlidir.⁴⁵

Okulun öğrenim dili Fransızca idi. Bu sebeple ilk yıl hazırlık sınıfında Fransızca eğitimi ile geçer, bunun ardından dört yıl tıp ve tıpla ilgili dersler gösterilirdi. Okulda hiç klinik uygulaması yapılamaz, sadece teorik olarak tıp öğretilirdi. Oysa 1827 yıllarında batı hem teorik, hem pratik tıp öğrenimini uygulamakta idi. Okuldan çıkanlar orduya ait hastanelerde tabîp muavini olarak staj görürlerdi. Tıphâneden ilk mezun olanlar arasında siyasi hayata atılarak, önemli mevkîlerde bulunmuş Fuat Paşa, Zeki Efendilerle Aziz Bey’de vardır.⁴⁶

Tıbhâne’ye gençleri özendirmek için ne giriş ve ne de yıl içi sınavı konmamış, öğrencilere okulda öğle yemeği ve ayda 20 kuruş burs verilmişti. Dersler iki saatti ve anatomi dersi resimler ve modeller üzerinde yapılmaktaydı. Öğrenciler sınav olmadığı için bir üst sınıfa hocaların ders içinde yaptıkları müzakerelerle edindikleri kanaatleri ile yükselmekteydiler. Okulda dört sınıf okuyanlar "Tabîp Muavini" ünvanıyla gereken yerlere atanmaktaydılar.⁴⁷ Tıbbîye’nin öğretim dili Fransızca olduğundan okula alınan öğrencilere önce Fransızca öğretmek gerekiyordu. Bu nedenle okulda Fransızca’ya çok önem veriliyordu. Okulun programına göre ilk sınıf olan 4.sınıfta Fransızca gramer, kompozisyon, örnek metinler okuma ile, Arapça, din bilgisi, Osmanlıca gramer, güzel yazı Gülistan, fizik ve kimya, 3.sınıfta, din bilgisi anatomi, botanik, zooloji ve Fransızca gramer, kompozisyon ve metinler yer almaktaydı. Öğrenciler bu dersleri okuduktan sonra 2. ve daha sonra da 1. sınıf açıldı. Bunlardan 2. sınıfın programında sağlık koruma, tıp bilgisi, organlar, askeri cerrâhi, 1.sınıfta , ise iç ve dış hastalıklar ve doğum gibi dersler yer almaktaydı. Okulun kuruluşundan itibaren anatomi dersi "Taassup ve

⁴⁵ Ekdal.a.g.e..s.13.; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Afa yay., İstanbul,2001, s.135.; Tahsin, a.g.c., s.64.; Ergin, Maarif. c.II, s 334 vd.

⁴⁶ Ekdal.a.g.c. s.13 vd.; Akyüz, a.g.e..s.135.; Tahsin, a.g.e., c 1, s 334-353; Gencer,a.g.m.. s.309.; Esin Kahya, "Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s.295.; Orhan Fuat Köprülü, "Fuat Paşa". **İA**, s.654.; Bilim,a.g.e.,s.56; Ünver,Memleketimize Gelişi,s.178.

⁴⁷ Tahsin, a.g.e..s.9 vd.;Bilim.a.g.e..s.56.

cahilane eseri olarak" insan üzerinde değil, modeller (mankenler) üzerinde yapılmaktaydı. Dört sınıfın da açılmasıyla giriş ve sınıf geçme sınavları konmuştur.⁴⁸

Padişah II.Mahmud okulla ilgileniyor, eğitim ve öğretiminin düzeyine çok önem veriyordu. Hatta okula yaptığı bir ziyarette yapılan sınavlardan memnun olarak başarılı öğrencilerin her birine yarım kese akçe ödül vermişti.⁴⁹ Ayrıca padişah okulun daha da genişletilmesini istediğinden onun irâdesiyle cerrâh gereksinimini karşılamak için 5 Şaban 1246/ 4 Mart 1831'de Topkapı Sarayı'nın Yıldızlı kapı tarafındaki üç odada bir de Cerrâhhane açıldı.⁵⁰ Açılışa Tıbbîye Nazırı ve Hekimbaşı Abdülhak Efendi, Miralay Namık Bey, ileri gelen yöneticiler, hocalar ve öğrenciler katılmıştı. Sade de Clare tarafından yapılan Fransızca açış konuşmasını, Namık Bey Türkçe'ye tercüme etti. Beş sınıflı olan cerrâhanenin başına yönetici ve aynı zamanda hoca olarak Paris, Berlin ve Petersburg'da bu konuda ün yapmış Fransız cerrâh Sade de Clare atanmıştı.⁵¹ Cerrâhhane'nin öğretim dili Türkçe idi. Programında, Osmanlı grameri, Osmanlıca kompozisyon, genel anatomi, cerrâhlik, hastalıkların nedenleri, tıp bilgileri ve kimya gibi dersler vardı. Okul yatılı olduğundan öğrenciler okulda kalır, sadece haftada bir gece evlerine giderlerdi. Okulda dersler, teneffüsler ve öğrencilerin giysileri çok düzenli idi. Okulun düzeniyle ilgili olarak Osman Saip Efendi görevlendirilmişti. Tıp bilgileri dersini Kostantin Efendi okutur ve aynı zamanda okul müdürü Clare'e yardım ederdi. Diğer dersler Sade de Clare tarafından okutulmaktaydı. İsmail, Kamil, Âli, Hüseyin, Şerif, Nuri, Veli Efendiler Cerrâhhane'nin ilk mezunlarıdır. Ancak okuldan ne kadar öğrenci mezun olduğu tam olarak bilinmemektedir. Buradan ilk mezun olan hekim İsmail Paşa sonradan Mektebi Tıbbîye Nazırı ve hekimbaşı olmuştur.⁵²

⁴⁸ İOA.Cevdet, Maarif no.4783 (1246); Ergin, Maarif, s.346; Bilim, a.g.e., s.56.

⁴⁹ Takvim-i Vekayi..no.11 (5 Şaban 1247).; Ergin, Maarif, s.343; Tahsin.a.g.e., s.12; Berkes, a.g.e., s.163.'de açılış tarihi 1829 olarak vermektedir. Bilim,a.g.e..s.58.

⁵⁰Bilim.a.g.e..s.58; Süheyl Ünver, **Cerrâhhane-i Amire** (1832). İstanbul, 1931, s. 5; Akyüz, a.g.e., s.135; Tahsin, a.g.e..s.67; Ergin, Maarif, c.II .s 334 vd.;Ayrıca Ekdal eserinde okulun açılış tarihi ile ilgili olarak 1832 tarihini vermektedir. Ekdal.a.g.e., s.14.

⁵¹ Tahsin, a.g.e..s.13; Berkes, a.g.e..s. 163; Bilim,a.g.e..s.58.; İlhan Tekeli-Selim ilkin,**Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu**, Ankara,1993.s.148.

⁵² Bilim,a.g.e..s.59; Kahya.Yeni Tıp,s.296.; Ekdal.a.g.e., s.14.;Rengin Dramur Bütün, **1838-1908 Yıllarında Osmanlı'larda Eczacılık ve Deontolojisi**, Tıp Tarihi ve Deontolojisi Doktora Tezi, İstanbul, 1984, s.5.

Mektebi Tıbbîye'nin ilk mezunları hakkında, ilk mezunlarından ve İshak Efendi adında bir cerrâhın manevi oğlu Rum'dan dönme İsmail Paşanın hal tercümesinde deniliyor ki:

“Hassa piyade alayına cerrâh tayin olunup fakat bu fendeki malûmâtı müstahsalanın noksan mı görerek 1242 senesi Şubat'ında Şehzade başında Cerrâhhane namıyla küşât olunan mektebe kabulünü istida eylemiş ve mesulü bilisaf mektebe kaydolunarak dürusi mürettebeyi tahsil ettikten sonra 1256 senesinde bu mektep Galatasaray'ında bulunduğu sırada neşet etmiştir. Müşarünileyh ile beraber Cerrâhhane'den ilk çıkanlar: Kamil, Âli, Hüseyin; Şerif; Nuri ve Veli Efendilerdir. Bunlardan İsmail Paşa Cerrâhaneden neşetini müteakip mahza tabâbet tahsili için kendi arzu ve masrafiyla Paris'e giderek fenni tıbbi tahsil ve ikmâl ile orada iken tıp akademisi azalığına kabul olunmuştur...”⁵³

Gerek Tıphâne, gerekse Cerrâhhane'nin dört senelik öğretimi tamamıyla teorik idi. Hasta üzerinde çalışılmazdı. Bir taraftan lisân öğretmek, diğer taraftan tıp dışı Arapça, Hayvanat, Nebatât dersleri okutarak ve bu yoldan iyi hekim yetiştirmek mümkün değildi. Kısa zamanda bu gerçek anlaşıldı.⁵⁴

Mektebin Nazırı Ahmet Necip Efendi , Mayıs 1837'de yer darlığı nedeniyle yeni bir bina talep eder.⁵⁵ O günkü binanın, yapılan eğitime yeterli olmadığı, bu eğitim için binanın sahip olması gereken esasları içeren yeni bir bina inşa edilmesini talep eder. Yeni binada olması gereken yerleri tek tek bu takrirden belirten hekimbaşı, özellikle şunları istemektedir: 45-50'şer yataklı sedirleri olan, 4-5 adet yatakhane, birkaç basamakla çıkılır kürsüsü olan dersane, Kütüphâne, temasal (suretler, resimler) odası tesavir (tasvirler) odası, teşrihiye odası, kemika ve fizika aletleri ve takımları hıfz olunacak hazine... ve Tıbhâne civarında büyük bir hastane binası.

Durum gerekli yerlere bildirilmiş, mesele görüşülmüş, yeni bir bina inşa edilmektense Galatasaray'daki Enderun Mektebi'nin düzenlemeler yapılarak tıbhâne binası olarak kullanılmasına karar verilmişti.⁵⁶ Galatasaray'daki binanın hâli hazırda istenen bir çok bölüme sahip olduğu bildirilerek, “... Dört adet koğuş, üç adet hamam yıkılmamış ayakta olup, bunlardan biri hastahane ve girişte teşrihhâne, Kütüphâne...” denilerek istekleri rahatlıkla karşılayacağı belirtilir. Tıbhânenin buraya taşınmasının uygun olacağına karar verilir, keşif yaptırılır ve hekimbaşının bütün isteklerini de içine

⁵³ Ergin, Maarif, s. 346 vd.

⁵⁴ Ekdal, a.g.e., s.14.

⁵⁵ B.O.A.Cevdet Sıhhiye no:534, Evrak no:1,7.s.1253(13 Mayıs 1837).

⁵⁶ B.O.A.Cevdet Sıhhiye, no.534, evrak no.21,6 Ca 1253 (8 Ağustos 1837).

alan inşaatın 4-5 ayda tamamlanmasına, 8 Ağustos 1837 tarihinde karar verilir.⁵⁷ Bu binaların ilk bölümü, 5 Ağustos 1837'de tamirata başlanmış, 6 Nisan 1838'de tamamlanmış, ikinci bölüme de 6 Nisan 1838'de başlanmıştı. Bitip teslim edildiğini 18 Mayıs 1838 tarihli belgeden öğreniyoruz. Bu tarihte bina bitmiş ve binanın donanımı ismarlanmıştır. Ekim 1838 tarihinden itibaren Tıbbîye yeni binaya taşınmıştır. Bu tarih ve bundan sonraki aylara ait öğrenci ve hoca maaş belgelerinde Tıbbîyenin adı "Mekteb-i Tıbb-ı Cedid" diye geçmektedir.⁵⁸

Her iki bölümün birleştirme ihtiyacını ve gerekçesini Abdullah Molla şu satırlarla anlatır :

"... Tıbhâne Amire sunufi erbaasında Hâce ve Muâllim ve şâkirdân ve memurini sairesi mecmuu 139 neferden ibaret olup sayci hünavayei hazreti mülukânede her ne kadar sürati tahsillerine say ve gayret olunmakta ise de şâkirdânı merkumanın geceleri hanelerine gidip gelmeleri her vechile tahsillerine manii kavi olduğu emrigayi hafi olmaktan naşi tertibatı kadimelerinin bir usulü müstahseneye indiraciyle esbâbı sühülefci tahsilleri istihsâli lazım eden bulunmuş olduğundan şâkirdânı mezburân Cerrâhhanei Amire şâkirdânıyla birleştirilerek fakat tatil geceleri hanelerine gitmek ve evkâtı sairede bir mahalle çıkmayıp leylan ve niharen derslerine çalıştıkları halde ezher cihet tahsil ve tâlimlerine hüsnî sühület geleceği vârestei kayıt ve işaret olmakla bu surette gerek Tıbhâne Amire, gerek Cerrâhhanei Mamure şâkirdânlarının tertibat ve mahiye ve tayinâtı kadimelerinin külliyyen lağviyle leffen takdim kılınan defterde tahrir olunduğu üzere icâbı veçhile bazısının mahiyesinden tenzil ve kimisinin maaşına. ilave olunarak dört sınıf tertip ve tanzim olup sunuf-i mezküreden sınıfeynine sınıf-ı evveller itlâkiyle birinde ulum-i tıbbîye ve diğerinde funun-i cerrâhiye tahsil olunması ve sınıf-ı sanisinde fenni teşrih okunması ve sınıf-ı sâliste dahi lisân öğretilmesi ve bila tayinât yalnız mahiye yirmişer kuruş ile on nefer mülazım kaydolunup mülazımanı mezkurân dahi ulum-i nafia-i arabiye tahsilleriyle meşgul olmaları..." denildikten ve okulun idaresine, öğrencilerin özelliklerine ve ilerlemesine, okuldan mezuniyetlerine ve görevlendirilmelerine dair uzun açıklama yapıldıktan sonra takrir şu cümlelerle bitirilmektedir:

"...ve Tıbhâne Amire şâkirdânının Şehzadebaşı'nda kain elyevin ikamet eyledikleri konağın canibi miriye terkiyle Cerrâhhane-i Mamure şâkirdânının şimdilik beytütet eyledikleri mahalle şâkirdânı mezburân dahi götürülerek berveçhi muharrer birbirlerine ihtilat ve ilaveleri muvafiki irâde-i âlileri buyurulursa işbu 1252 senesi Şabanülmuazzamı guresinden itibaren icap ve iktizâsının icrâ buyurulması babında..."⁵⁹

⁵⁷ B.O.A.Cevdet Sıhhiye no.598.evrak no.1

⁵⁸ B.O.A.Cevdet sıhhiye .no.598.evrak no. 2-3-4; Ekdal,a.g.e.,s.14.

⁵⁹ Ergin.Maarif. s.343 vd.

Yeni açılan okul Tıphâne adı altında, Veznecilerde Acemoğlu kışlası yakınında, Tulumbacı Konağında kuruldu. Buraya alınan Dr. Bernard'ın Viyana'daki Josephinumu örnek olarak yaptırdığı iddia edilen Galatasaray'daki bina, Bernard'ın İstanbul'a gelmek için mukavele imzalamasından çok önce Tıbhâne olmasına karar verilmiş, bina tamir edilmiş, yeni bölümler ilave edilerek, Ekim 1838'de öğrenciler bu binaya taşınmış ve eğitime devam edilmiştir. Tıphâne binasının yapılması için Galatasaray Enderun mektebinde yapılan bütün işlerin detayları belgelerde mevcuttur. Bernard tarafından kurulduğu iddia edilen bölümler Mayıs 1837'de planlanmıştır. Binanın açılış merasimini yapıldığı söylenen 17 Şubat 1839 tarihinde Bernard, İstanbul'a geleli iki buçuk ay olmuş halbuki inşaat başlayalı bir buçuk sene, biteli birkaç ay olmuştur. Galatasaray'daki Tıphâne bütün bölümleriyle hazır durumdadır.⁶⁰

17 Şubat 1839 tarihinde büyük bir açılış töreniyle Mekteb-i Tıbbiye eğitime açılmıştır.⁶¹

⁶⁰B..O.A.Cevdet Sıhhiye No.534.evrak no. 3 (6 Ra 1253-12 Mayıs 1837) :Altıntaş,Görevi Hakkında. s..96.: Enver Ziya Karal.**Osmanlı Tarihi**.c.V, Ankara,1995,s.161.

⁶¹ Osman Şevki Uludağ . "Tanzimat ve Hekimlik." **Tanzimat I.** İstanbul, 1940. s. 967 vd. eserinde Mekteb-i Tıbbiye'nin açılış tarihi olarak 14 Mayıs 1839 olarak verir. Fakat bunun doğru olmadığını kanıtlayan birçok belge vardır .

Bunlardan biri:Takvim-i Vekayi'nin 19 Haziran 1839 sayısında yer alan 14 Mayıs 1839'la ilgili haberde (Bkz.Takvim-i Vekayi. Defa 180. 6 Rebiülahir, 1255/19 Haziran 1839, s. 2.), Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye'nin açılış merasiminden bahsedilmemektedir, sadece uzun süreden beri çakışan bu müessesede yatan hastaları ve tıp talebelerini Sultan II. Mahmud'un yanında Hekimbaşı Abdülhak Molla ve Saray hekimi Dr. Neuner'le 14 Mayıs 1839'da ziyareti anlatılmaktadır..

İkincisi de: Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin kapısına, bu tesisin kuruluşuna ait kuruluş kitabesinin metnini "Tarih-i Mektebi Tıbbiye" başlığı ile manzum bir şekilde yazan İver paşa. divanında(Bkz. Ahmed Sadık Ziver Paşa , Asar-ı Ziver Paşa-Divanı ve Münşaat, Bursa. 1313 H. (1895). s. 98 - 99.) yer alan bu şiirin şu son beytinde tarih düşürmüş ve her mısra ebced hesabına göre mücevher tarihler olup tesis tarihi 1254 hicri yani 1839 miladi yılını vermekte ama açılış günü belirtilmemektedir:

Mevkiinde kıldı ilhya Padişah Tıbhaneyi

Fenn-i ebdan saye-i Şahide bulsun iştihar 1254

Üçüncüsü ise: diplomatik yolla İstanbul'daki Avusturya Büyükelçiliğinden Viyana'ya, 17 Şubatta Mekteb-i Tıbbiye'nin açılışından hemen sonra 20 Şubat 1839'da gönderilen bir haber niteliğindeki bu belgedeki bilginin doğruluğundan şüphe edilmemesi gerekir. Ayrıntılı bilgi için bkz.Arslan Terzioğlu, Modern Tıp Eğitimi.s.12: Uzluk, Ecnebi,s. 52 vd.

Okul müdürü, hekimbaşı Abdülhak Molla idi. Okulun açılışında Sultan II Mahmud hazır bulundu ve Tıp tarihinde meşhur olan nutkunu okudu. Kapının iki tarafında devlet ileri gelenleri sırmalı elbiselerle sıralanmış, fesi henüz kendisine yakıştıramayan bir gence fazlaca ilgi gösterilmişti. Bu yeni müdür Dr. Bernard idi.⁶²

Törende okunan fermanında Sultan Mahmud özetle şöyle söylemiştir:

“Çocuklar. İşbu ebniye-i âliyye-i Mekteb-i Tıbbîye olmak üzere teşkil ve tertib ederek Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne tesmiye ettim. Ve burada bekay-ı sıhhât-i beşeriye hizmet-i azizesinde muvazafat olunacağından bu Mektebi tercih ve takaddüm eyledim. Bunda Fransızca fenn-i tıbbi tahsil edeceksiniz. Bu makamda şimdi sizin için bir sual varid olduğunu ve bu sual dahi bizim lisânımızda ve bizim kitaplarımızda fenn-i tıb yokmudur ki ecnebi lisânı üzerine okumaklığı ihtiyar edelim kavlından ibaret bulunduğunu bilirim. Ve burasını tasdikle beraber yine sizin tarafınızdan mevki-i cevabda olarak şimdilik mevcut olan müşkilat ve muhazır beyân ile şu hâlin dahi kariben izalesini me'mul ve temenni ederim. Vakıafenn-i tıbbâ dair bizlerde pek çok kitab mevcut olup ibtida Avrupalılar dahi tebabeti bu kitabların tercüme ve ta'limi ile ahz-ü telakki cylediler. Lakin işbu kitabların esası arabca yazılmış ve bir zamandan beri Ulemay-ı İslamiyye taraflarından mütaleasına ve tederrüs ve tedrisine rağbet ve itina olunmadığından ve refte refte istilahat-ı fennî layikiyle bilen adamları dahi azaldığı cihetle bu kitablar metruk hükmünde kalmış olduğundan anların mutalasıle uğraşib fenn-i tıbbi tamamile asıl lisânımız olan Türkçe'ye nakletmek şimdi hem birçok tekellüfat ihtiyarına ve hem de uzun zamanlara muhtaçtır. Avrupalılar ise bu fen-i kütüb-i Arabiyyeden lisânlarına naklettikten sonra yüz seneden ziyâdedir bunda tefennün ve terakki ile uğraşınakla olduklarından zevabit ve kavaid-i tahsiliyesini teshil cylemişler ve muahharan biraz şeyler dahi bulup kendi kitablarına ilave cylemişlerdir. Şimdi onlara nisbetle Arapça tıp kitabları bazı mertebe nakıs gibi görünür. Mamafih işbu noksanın yekdiğerinden ikmâlini göze alsak dahi vehle-i evlada Türkçe'ye nakil mümkün olmayıp laakal on sene kadar lisân-ı Arabînin ve sonra hiç olmazsa beş altı sene dahi fenn-i tıbbin tahsiliyle uğraşmağa tevakkuf eder. Bizim ise gerek Asakir-i Şahâne ve gerek memâlik-i mahrusemiz için etıbbâ-yı hazika yetiştürüb hidemat-ı lazimedede istihdâm ve diğere taraftan dahi fenn-i tıbbi kamilen lisânımıza alub kütüb-i lazımasını Türkçe tedvine sa'y-ü ikdam cymeliyiz. Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisânı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbi öğretip refte refte kendi lisânımıza almaktır. Ve ondan sonra memâlik-i mahrus-e-i Şahânemin her bir tarafına Türkçe olmak üzere neşreylemektir. Bu ademi (Dr. Bernard'a işaret buyurmuşlardır). Sizin için mahsus celb ettim. Kendisi gayet müstaid bir ademdir. Avrupa'nın birinci derecedeki hükemasındandır. işte bu ademden ve sair hocalarımızdan ilm-i tabâbeti tahsile çalışın ve tedricen Türkçeye alıp lisânımız üzere tedavülüne sa'yeyleyin. Zira etıbbâ sıfatıyla memâlik-i ecnebiyyeden bir takım meçhul-i ahval eşhasın geçmesinden ve şuraya buraya sokulmasından hoşnud ve memnun değilim.

⁶² Nutuk için bkz. Takvim-i Vekayı.no. 11 (5 Şaban 1247); Tahsin, a.g.e., s.10 v.d.; Bilim, a.g.e., s.62; Ekdal, a.g.e., s.14 vd.; Arslan Terzioğlu, Türk Tıbbının Batılılaşması, s.98; Ergin, Maarif, s.220 vd.; Berkes, a.g.e., s.181.

İnşallahı taala ikmâl-i fenle şahadetname aldıktan sonra rütbe-i azîmeye nail olacağınız muhakkak olduktan başka mektebde bulunduğunuz müddetçe dahi kaffe-i havayicinizi mükemmel suretde tertib eyledim ve et'imenizde sıcaklık kebaba ve soğukluk çilek'e kadar vardır. Sairleri dahi bu kıyas iledir. Ve alamet-i imtiyaziyeniz olmak üzere yaptırmış olduğum nişanlarınızı dahi bu hafta göndereceğim. Heman sizler murada-ı Şahânem veçhile sa'y-ü gayret edin. Taleb sizden ve vermek bendendir. Cenap-ı Hak feyiz ve muvaffakiyet ihsân eyleye, Amin."

"Çocuklar,

Bu yüksek binaları Tıp okulu şeklinde düzenleyerek adını mektebi tıbbîye-i adliye-i Şahâne koydum. Burada insan sağlığının hizmetine çalışacağından bu okulu diğerlerinden üstün tuttum. Tıp fenni burada Fransızca öğrenilecektir. Ancak burada hatırınızdan bir soru geçecektir. Acâba bizim dilimizde yazılmış tıp kitapları yok mudur ki, yabancı dille öğrenimi üstün tutuyorsun diyeceğinizi bilirim. Bunu aynen benimserim ve size karşılık olarak şimdilik bazı sakıncalar ve zorlukların bulunduğunu hatırlatırım. Her ne kadar hekimliğe ait pek çok kitap mevcut ise de önceleri Avrupalılar da bu kitapları almış, dillerine çevirmiş ve okutmuşlardır. Lakin bu kitapların aslı Arapça yazılmış olup, uzun süreden beri İslam bilginleri tarafından okunup öğrenilmekten vazgeçilmiş, ilim terimlerini bilenler de azalmış olduğundan, bu kitaplar bir yana atılmış, böylece bunları okuyup dilimize çevirmek hem güç hem de uzun zaman istemektedir. Avrupalılar bu kitapları çevirmeye başladıktan sonra geçen yüzyıl Tıp öğreniminde ilerlemeler, buluşlarla hekimlik bilgisine katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan, elimizdeki kitaplar onlarınkine bakarak biraz eksik görünmektedir. Biz bu eksiklikleri tamamlamak için çalışmak istesek bile, hemen Türkçe'ye çevrilmeleri imkansız olduğu gibi, böyle bir eğitim için en az on yıl Arapça öğrenmek ve beş-altı yıl da Tıp öğrenimi yapmak gerekir. Halbuki bizim beklemeye vaktimiz olmadığı gibi, yurdumuz ve ordularımızın büyük ihtiyacı olan hekimleri bir an önce yetiştirmek ve Türkçe'ye çevrilerek Tıp kitaplarını meydana getirmek zorundayız. Size Fransızca okutmaktan maksadım Fransız dilini öğretmek değildir. Hekimlik fennini öğrenip yavaş yavaş yurdumuzun her köşesine yaymaktır." demiş ve Dr. Bernard'ı eliyle göstererek:

"Bu zâtı sizin için özellikle getirttim. Avrupa'nın birinci sınıf hekimlerinden olup gayet yetenekli ve bilgili bir kişidir. Kendisinden ve öteki hocalardan hekimlik öğrenin ve yavaş yavaş Türk dili üzerine bu ilmi yayın. Çünkü yabancı olarak ve tabîp sıfatıyla bir çok neidüğü belirsiz kişilerin yurdumuzda yerleşmesinden, şurada burada şarlatanlık yapmalarından memnun değilim. Allah'ın izni ile okulunuzu bitirerek

diplomalarınızı aldıktan sonra büyük rütbelere erişeceğiniz kesin bir hakikat olduktan başka okulda bulunduğunuz sürece, her çeşit ihtiyaçlarınız en iyi bir biçimde temin edildiğini belirtmek isterim. Yiyeceklerinizde sıcaklık kebaptan, soğukluk çileğe kadar vardır. Ötekiler de bunların benzeridir. Sizlere bir üstünlük işareti olmak üzere yaptırmış olduğum nişanlarınızı da bu hafta içinde göndereceğim. Hemen sizlere isteklerim gereğince Ulu Tanrıdan başarılar dilerim. İstemek sizden vermek bizden.”

Nutuktan anlaşıldığı gibi, öğretim Fransızca olacak ve kısa bir dönem sonra Türkçe'ye dönülecekti. Fakat bu dönem oldukça uzun zaman almıştır.

Okulun eğitime açılışı. Serasker Paşayla birlikte seçkin kişilerin katılımıyla yapıldı. Dr.Bernard, bu nedenle Fransızca bir konuşma yaptı; Osman Efendi'nin çevirdiği konuşma Moniteur Ottoman'da aynen yer almıştır. Konuşmada bu yeni bilimsel kurumun genelde yararları üzerinde durulmakta, özellikle de kurumun Türk ordusu açısından önemi vurgulanmakta, mesleğini gereğince icrâ edecek bir doktorun hangi bilgileri edinmesi gerektiği belirtilmekte, Türk ordusuna işe yarar doktorlar sağlayabilmek için gerekli eğitim üzerinde durmaktadır; bu eğitim sayesinde, kendilerine doktor adını takan, hayatlarını kazanmak için tıpla uğraşan, insandan yana olan herkesin kötü sonuçları karşısında acı duyduğu bir şarlatanlığı vicdansızca ve utanmazca yapan serüvencilerin orduya alınmalarına gerek kalmayacaktır. Dr.Bernard son olarak Adliye Okulu'nun öğrencilerini çalışmalarını, kendilerini düşünen adı Osmanlı İmparatorluğu'nun bilimsel kurumlarının yıllığından hiç silinmeyecek olan Sultan Mahmud'a layık olmaları için uyarır. Konuşma, topluluk üzerinde büyük etki yarattı ve konuşmacı çok övülür.⁶³

Takvim-i Vekayi'nine 24 Zilhicre 1288 (5 Mart 1872) tarihli ve 1460 nolu nüshasında Viyana'daki Hars-Hofund Staatsarchiv'deki 20 Şubat 1839 tarihli ve Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin açılışı ile ilgili belgede açılış şu şekilde verilmektedir:

“Saray müneccimleri nice uğurlu olduğu tespit edilen 17 Şubat (1839) da, Topkapı'daki Tıp okulunun 180 öğrencisinin, Galatasaray'da tesis edilen ve kurucusu Sultanın lâkabına istinâden Adliye olarak anılan tıp ve cerrâhi akademisine nakli nedeniyle yapılan açılış törenine bu tesisin en üst

⁶³ Medicinisch-chirurgische Zeitung,fortgesetzt von Johann Nepomuck Ehrhart,Edeln von Ehrhartstein.Dritter Band, Innsbruck 1839,s.31-32; Arslan Terzioğlu, “Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye Dair Şimdiye Kadar Bilinmeyen Almanca Kaynaklar” . **Tarih ve Toplum**, Sayı: 100, Nisan 1992,s. 213'den alıntı.

sorumlusu olarak Saik Paşa, Mâliye Bakanı Nafiz Paşa, aynı kuruluşun (yani okulun) nazırı Osman Efendi, çok sayıda yüksek rütbeli memur ve subaylar ile bazı Avrupalı hekimler ve onlar arasında bu yeni tıp ve cerrâhî akademisinin organizasyonu ile görevlendirilen Avusturyalı hekim Dr. Bernard hazır bulundular. Yapılan açılış töreninden sonra, bu açılışa katılan bütün zevât bu tesisin büyük salonlarından birinde, bir hoca tarafından kuran okunmasını dinlediler. Bu tesisin, eksiklerinin tamamlanmasından sonra öğretime açılışı bilahare Türklerin yeni yıl başlangıcı olan Mart ayının ilk günlerinde olacaktır.”⁶⁴

Bu belgede, ayrıca Padişahın sağlık durumu ile ilgili bir değişiklik olmadığı belirtilmektedir.

4 Mayıs tarihli Moniteur Ottoman'da, kısa süre önce başkentte “Adli” namı altında, yani Sultanın bir sıfatıyla açılmış olan Mekteb-i Tıbbîye Okulu üzerine bir haber yer almaktadır.

Haberde belirtildiğine göre, Sultan tarafından kurulan bu Tıp Okulu, ülkenin tıp biliminin pozitif yararları açısından, içerdiği bilgilerin genişliği açısından, ülkenin kendisinden en iyi sonuçları bekleyebileceği kurumlardan biridir. Mahalli şartların bunların ilerlemeleri karşısına çıkarabileceği engelleri göz önünde tutarak sözü edilen sonuçların değerine gölge düşürmek, boşuna bir çaba olacaktır. Bize gelince, sözü edilen engellere rağmen bu okulun kurulmuş olması, Osmanlı toplumunu toplumsal bir yeniden doğuşa götüren bu aydın ve güçlü irâdenin yılmak bilmezliğinin yeni bir delilidir. Bu yeni esere başarı ve kamuoyunun da alkışlarını garanti etmek için daha şimdiden bütün güçler el ele vermiş bulunmaktadır. Bunda Sultanın okulu kuracak ve yönetecek yetenekli birinin bulunması için başvurmuş olduğu Avusturya Sarayı'nın yerinde seçiminin de payı vardır; bu ilk kefalet tam olarak yerini bulmuş olup, kendisine bu onurlu görevin verildiği Dr.Bernard, buna layık olduğunu Osman Efendi'yle uyuşarak giriştiği ustaca ve yerinde tasarruflarla şimdiden ispat etmiş bulunmaktadır. Osman Efendi'nin Padişahın hizmetinde gösterdiği büyük çaba, bu kurumun bir diğer garantisini oluşturmaktadır. Aynı şekilde, hazırlık incelemelerini gerçekleştiren ve kişiliklerinde bu görevin tam olarak yerine getirilebilmesi için gerekli bütün şartları birleştiren öteki doktorlarında seçimi de bu iki yönetici tarafından yapılmıştır.⁶⁵

Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin açılışının yapıldığı 17 Şubat 1839 tarihinde Dr. Bernard İstanbul'a geleli iki buçuk ay olmuştu. Tıbbîyenin kadrosuna baktığımızda

⁶⁴ “Archivdokument Nr. CCCXXIV Ut. A - V. mit dem Datum 20. Februar 1839 im Haus, - Hofund Staatsarchiv in Wien..” ; Arslan Terzioğlu, Modern Tıp Eğitimi.s.13'den alıntı.

⁶⁵ Terzioğlu, Galatasaray, s.214.

daha önceki aylarda verilen listeden hiçbir farkı olmadığını görüyoruz. Bernard sadece bir Muâllim olarak bu kadroda yerini almıştır. Bernard gelmeden önce Kasım 1838 tarihinde tıbbîyenin kadrosunu bildiren üç tane belge vardır. Tıbbîyenin başında Osman Saip Efendi vardır. Kadroda 4 hoca 4 de yardımcı hoca yer alıyordu. Birinci sınıfta 29 öğrenci, ikinci sınıfta 42, üçüncü sınıfta 45, dördüncü sınıfta 59 öğrenci vardır. Görevlilerle beraber kadro 208 kişidir.⁶⁶

6 Kasım 1839 tarihli, tıbbîyenin kadrosunu bildiren belgede ise ekim ayına ait olan mektebin kadrosunun maaşlarını bildiren listede; Hoca ve Muâllimler, serhülefa ve talebe, bir de memurin-i saire ayrı ayrı gösterilmiş karşılarında bir aylık ne kadar maaş aldıkları yazılmıştır. Bu hocalar listesinde Bernard “ Nazır-ı ders” olarak gösterilmiştir. Diğer hocalar kadrosunda çok az değişiklik vardır. Öğrenci sayısı 237’dir. Bu tarihte (Kasım 1839) Mekteb-i Tıbbîyenin Nazır Abdülhak Efendi’dir. Bu aya ait maaş listesinin üstünde hekimbaşı Abdülhak Efendi’nin bir takriri var ki baş kısmının buraya almakta yarar vardır. “Nezaret-i mütehavvil uhde-yi daiyanem olan Mekteb-i Tıbbîye-i Şahânedede mevcut 290 nefer hoca ve Muâllim ve talebe ve memurin-i saire kullarının işbu 255 senesi Şabanül mah mahsuben bir aylık maaşlarına merbuten ...” kuruşun verilmesi için yazılmış takrir ve altında “ Abdülhak” mührü bulunur.⁶⁷

Dr. Bernard tarafından oluşturulan sistemle, okulda dersler güneş doğduktan iki saat sonra başlıyor ve güneş battıktan iki saat önceye kadar sürüyordu. Dersler iki saattir ve arada yarım saat teneffüs yapılıyordu. Okulda yatıp-kalkmak ve giriş-çıkışlar trampetle yapılıyordu. İlk dönemlerde bu Okul’a yalnız yatılı öğrenci alınıyor ve öğrencilerin bütün gereksinimleri devletçe karşılanıyordu, din bakımından da bir sınırlama yoktu. Gayri Müslimler de okula alınmaktadır. Öğrencilerin kıyafetlerine baktığımızda; dış kıyafet kapalı yakalı, çift göğüslü, arkası yırtmaçlı etekleri diz kapağına kadar uzanan setre biçimi bir ceket, yanları kırmızı zırlı pantolan idi. Ceketin yaka ve kol kapaklarında, sınıf sayısını gösteren bir santim eninde kırmızı ipek şeritler vardı. Son sınıf şeritlerinin ucu, omuz başına kadar gelirdi. Ayrıca içleri kırmızı çuhalı “Avniye”ler verilirdi. Düğmeler sarı parlak madenden, üzerlerinde çift yılan resmi, elbiseye ayrı bir özellik verirdi. Uzun kılıçlarının kemerleri ceketin altına takılırdı. Kılıç

⁶⁶B.O.A.,Cevdet Sıhhiye No.918,Ramazan 1254(Kasım1838) ayma ait liste; Altıntaş, Görevi Hakkında , s.97.

⁶⁷ B.O.A.Cevdet sıhhiye no.996,27 Ş. 1255 (6 Kasım 1839); Altıntaş,Görevi Hakkında,s.97.

kabzasından tutularak veya çengeli ile pantolona asılarak yürünürdü. Fesler koyu vişne rengi, siyah ibrişimden püsküllü idi. Öğrencilerin II.Mahmud'un isteği üzerine yaptırılmış olan kolları ve yakaları kadifeli ve yakalarında yılan motfi olan pantolon ve ceketten oluşan bir giysileri vardı.⁶⁸

Tıbbîye ilk kuruluşunda altı sınıf olarak planlanmıştı ve dersleri şöyleydi:⁶⁹

- 1 .Sınıf:Fransızca alfabe, gramer, kompozisyon.
- 2.Sınıf:Fransızca gramer, telemak, coğrafya, aritmetik, resim.
- 3.Sınıf:Fizik, kimya, botanik.
- 4.Sınıf:Anatomi, organlar, zooloji.
- 5.Sınıf:Tıp bilgileri, iç ve dış hastalıklar, doğum, sağlık koruma.
- 6.Sınıf:İç ve dış hastalıklar, cerrâhlik.

Öğretim kadrosu ise şöyleydi:⁷⁰

- 1 .Sınıf:Akif Bey, Mösyö Rue.
- 2.Sınıf:İnios ve Gaspar efendiler.
- 3.Sınıf: Derviş Paşa, Kâlia ve Sâlih efendiler.
- 4.Sınıf:Spitzer, Kostantin Stefan efendiler
- 5.Sınıf.Serandrn, Kostantin Kara Todori Beyler, Stefan Efendi.
- 6.Sınıf:Bernard, Kostantin Kara Todori Bey.

Ayrıca Bernard'ın isteği üzerine anatomi derslerinin modeller üzerinde değil insan üzerinde yapılması da kararlaştırılarak bunun hocalığına Spitzer atandı. Ancak oklun öğretimi için bu altı sınıfın yeterli olmadığından daha sonra Tıbbîye Mektebi, 4'ü idadi ve 5'i yüksek olmak üzere 9 sınıf hâline getirildi. Bu duruma göre sınıflar ve okunan dersler şöyleydi:⁷¹

İdadi Sınıfları:

1.Sınıf: Fransızca, Türkçe yazı, resim Türkçe okuma, Fransızca metinler, Fransızca gramer.

2.Sınıf: Türkçe kompozisyon, resim, Fransızca gramer

⁶⁸ Bilim,a.g.e.,s.62.;Tahsin,a.g.e.,s.15.; Bütün, a.g.e.,s.7.

⁶⁹ Tahsin, a.g.e., s.16 vd.;Bütün,a.g.e.,s.7;Daha sonraki programlar için bkz.Tahsin, a.g.e., s.19.; Bilim,a.g.e., s.63.

⁷⁰ Tahsin, a.g.e., s.16 vd.;. Bilim, a.g.e.,s.63.

⁷¹ Tahsin, a.g.e., s.18 vd.; Uludağ, Tanzimat., s.968; Bilim,a.g.e., s.64.; Ekdal, a.g.e., s.17.

3.Sınıf: Coğrafya, Fransızca gramer, Osmanlıca gramer.

4.Sınıf: Geometri, genel tarih, coğrafya, cebir.

Yüksek Kısım:

5.Sınıf: Fizik, kimya, Fransızca kompozisyon.

6.Sınıf: Anatomi, botanik

7.Sınıf: Eczacılık, zooloji, organlar, cerrâhlık.

8.Sınıf: Sağlık koruma, tıp bilgileri, genel hastalıklar, cerrâhlık.

9.Sınıf: İç ve dış hastalıklar, cerrâhlık.

Yüksek sınıfların kadroları ise şöyleydi:⁷²

5.Sınıf: Derviş Paşa, Kâlia Efendi, Mösyö Kavâlit.

6.Sınıf: Spitzer, Sâlih Efendi.

7.Sınıf: George de la Sude (Corci Bey), Stefan, Kaspar Bey,

8.Sınıf: Kostantin Kara Todori Bey.

9.Sınıf: Mösyö Bernard, Spitzer Kostantin Kara Todori Bey,.Serondi Bey.

Mektebin programına ilk defa seririyat dersleri konmuştur ve gene ilk defa Dr.Bernard, Anatomi derslerinin kadavra üzerinde verilmesi için saraydan müsâade almıştı. Öğretim üyelerinin Bernard'dan sonrası tamamen Rum ve Ermeni idi.⁷³

Viyana'dan İspiçel ismindeki hoca anatomi derlerini öğretiyor, Avusturya hastanesi hekimi olduğu için, klinik derslerini orada veriyordu. Öğrenci adedi 239 kişiydi.⁷⁴

Tıbbîye'de, 1843'de haftada bir gün perşembe günleri olmak üzere ebelik dersleri başlamıştı. Bu derslerde başarılı olan 10 müslüman ve 26 Gayri Müslim öğrenci 1845'de mezun olarak, kendilerine diplomaları verildi. Bundan sonra Tıbbîye mezunlarına olduğu gibi ebelik eğitiminden mezun olanlara da diploma verilmiştir.⁷⁵

Tıbhânedeki cerrâhi dersi sırasında ebelik dersleri de gösterilmiştir. Kadınlarında ebe olarak yetiştirilme izlerine 1842'de rastlamaktayız. Bu Ebelik sınıfının açılışı için Hekimbaşı tarafından verilen takrir şöyledir:

"Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne'nin huzzâkai etibbasından Bernard ve İspiçer İstefenaki ve Konstantin nam tabîpler muhassas olan haftada dört günde zuhurdan asra kadar beher gün yüz elli ve

⁷² Bilim,a.g.e, s.64.

⁷³ Ekdal, a.g.e., s.16.; Berkes,a.g.e., s.227.

⁷⁴ Ekdal,a.g.e, s.16.

⁷⁵ Bilim,a.g.e.,s.66.

daha ziyâde merzayı ibadullaha sadaka-i seri efzer-i hazret-i Şahâne olmak üzere bakıp marizin marazına göre icap eden tertip ve gıdası tarif ve tedbir ve devası tahrir ile reçetesi yedine itâ olunmakta ve bazan ileli muhtelifeden taifei nisanın müptela oldukları ileli rahmiyeye dahi Avrupa akademyanlarında ebelik fennini biletraf okumuş ve tekmlen tahsil eylediğini musaddik yedlerine müteaddit mekteplerden izinname almış hazikai kabileden olup bundan bir sene mukaddem celbolunmuş olan fûnuni kabileye kabile iki nefer ebeler mahalli mahfide illetlerini badelmuayene nöbetçi olan kabile ve mütehayyızanı şâkirdâmı mektepten muavini bulunana ifâde edup bilmeşvere tertip ve devası tahrir ve reçetesi yedi maluleye verilerek banii mekteb olan hülâşiyân efendimiz merhumun hayır ile yad ve zâtı ma'delet ayatî hazretî Şahânenin imtidâdı eyyâmi ömür ve şevketi mülukâneleri daavâtı müzdâd ettirilmekte olmağla fenni kibalenin dahi tedrisi şolveçhile hatırgüzârî daiyanem olmuştur: Bilecümle mileli selase ebeleri haftada iki gün mektebi mezkurda mahalli mahsusalârına gelup işbu iki ebe karılar hazıra oldukları halde zükürden kimesne bulunmayıp ancak Muâllimini metepten fenni mezkurda mehâreti kamilesi olan etbbadan biri cem olan ebe kadınlara türkçe anlıyabilecekleri kadar evvela ameliyâtını tedris edup badehu Muâllimi mersum taşra huruç ile mesfuretan ebe kadınlar Avrupadan meclûp olup elyevm mevcut olan hamile avret modellerini ve on gündün dokuz ay on güne varıncaya kadar rahmi maderde bulunan ceninlerin resmi mücessemelerini ve altmış neviden ziyâde ceninin rahmi maderde vaz'ı resimlerini ve tasviri mesele zımnında güderiden veledi masnu ve avretlerini vaz'ı hamil esnasında tevlit eyledikleri keyfiyeti mezkur ebe kadınlara bilirae tarif ve tâlim ve layıkile tefhim ve hini tevlitte müptela olabilecekleri ilel ve emrâz alâmâtı ile tedris olunup iktizâ eden mualecesi dahi mehmaemken tarif olunacağı ve tedris eyledikleri mahalde ricâlden asla kimesne bulunmayıp mahazir şer'iyyei saireden dahi vikaye kılınacağı emri aşikâr ve bilecümle ebe kadınlar mezkûr ebe karılar vâsitasile derecei mehâretleri tebeyyün ederek usulüne tatbikân izin ve ruhsat verilmedikçe asla ebelik etmiyecektir deyu neşir olunduğu surette ebelikten kat'an behresi olmayıp da hemen iskemle sahibesi bulunan kadınlar gelmeyip ferâgat edecekleri ve etmedikleri halde zecir ve men olunarak sayei merhametvayei hazretî zillullahide ibadullah zarardan vikaye ile cümleden canibi şeref mecânibi cenab-ı cihandariye isticlabı daavâtı hayriyye kılınacağı zahir ve bedidâr olduğundan bu takdirce bazı ebelikte meşhure olan kadınlar gelmedikleri surette marüzzikir haftada iki gün gelenler hiç olmazsa resmi mücessemelerini görmüş olmağla meşhurei mezkûreden ziyâde bileceğinden ve birkaç derste bulunup görmüş olanlar bulunmıyanlardan ala malumâtı olacağından her veçhile gelmiyenden gelen beynennas ziyâde meşhure olup gelmiyenler tehdest kalacağı ve meşhure olan üç beş ebe ki isim ve şöretleri ve derecei mehâretleri malûmi daiyanemdir, anlardan sarfınazar buyurularak ancak beynennas meşhure olan kabileler bazı guna muhtace olduğu dekayiki fenni bilmeyup da berminvâli meşruh bilihtiyar taallüm ve istifâde ile noksanını tekml etmek mümkün iken mücerred beynennas peyda eylediği şöreti kazibesine mağruriyet ve bilmediği dekayiki tahsilden mücanebet edup ibadullahtan bir kimesneyi izrar eylediği rehini bedahet olduğu halde mutadi fenni tibbi tecavüz ile eylediği izrar ve cinayet için lazım gelecek mertebe tazir ve fimabaat ebelik san'atına müdahaleden men edileceği ve asitâ nei âliyede bulunan bilecümle ebeler bir kerre deftere kayıt olunmak ve bundan böyle okunacak derste bulunmıyan ve hiç mektebe gelmeyup namını kaydettirmiyen kadınlar yeniden ebelik davası eder ise itibar olunmıyacağı keyfiyatı cümleye ilan

olunmak üzere Derâliyye ve biladî selasede vakı mahallat eimme ve muhtaranına bildirilmesi muvafıkî irâdei âliyye buyurulduğu surette iktizâsının icrâsı babında...”⁷⁶

Bernard'ın önerisiyle okula bir de eczacı sınıfı ilave edildi. Fransa'dan getirilen Kalya adındaki kişi bu göreve atandı. 1840'dan beri Galatasaray'daki Tıbbîyede poliklinik vardı. Giderek artan ihtiyacı karşılayamaz hale geldiği için, 1843'de Beyazıt'ta Simkeşhane karşısında Eczacı Yanko'nun dükkanında ikinci bir muayene yeri açılmış ve Tıbbîyenin nazırı Abdülhak Molla'nın oğlu Hayrullah Efendi mektebi birincilikle bitirdi. Şair Abdülhak Hamid'in babası olan bu zât sonradan Tıbbîye nazırı olmuştur.⁷⁷

Türkiye'de toplu eczacılık öğretimi Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne (Ecole imperiale Militaire de Medecine, Ecole imperiale de Medecine de Galata -Serail) de "Eczacılık Sınıfı" (= Classe de Pharmacie) nin açılması ile 1839 yılında başlamıştır.⁷⁸

Rıza Tahsin bu sınıfların açılışını şöyle anlatmaktadır :⁷⁹

“Muâllim Bernard'ın bidayet-i tensikat ve teşkilâtta icrâ ettiği umum talebenin imtihândan geçirilmeleri esnasında Tıphâne talebelerinden akdemce ders görmüş ve yeni tedrisata muafaat etmemiş olan ve bu suretle fenn-i tıbbî tahsilinde kendilerinde istidat görülmeyen şâkirdânın Mektepten mahrumen ihraçları gibi maduriyetlerine meydan verilmemesi için eczacı ve cerrâhlığa mahsus lazım gelen dersler tedrisiyle eczacılık ve cerrâhlıkla mektepten çıkarılmaları takarrur etmiştir. Bunun için iki sınıf küşadıyla cerrâhlar için üç sene itibar edilmiş ve bunlara sırasıyla teşrih, cerrâhi-i sağır, ilm-i hayvanat, nebatâ t, müfredat-ı tıp ile muhtasar suretle emrâz-ı umumiye tedrisatı icrâ olunmakta bulunmuş idi...Eczacı sınıfı da yine üç sene itibar edilmiştir. Okunan dersler berveçhi atidir, Sırasıyla hikmet, kimya, nebatâ t, fenni-saydalani, müfredat-ı tıp derslerinden maada eczanelerde ameli eczacılık dahi gösterilir idi. Eczacı sınıfının tensik ve ıslahı maksadıyla Paris'ten Mösyö Kalya namında bir kimyager, Muâllim olarak getirilmiştir. Her iki sınıftan her sene nihayetinde icrâ kılınan imtihân-ı umumide ibraz-ı ehliyet edenler terfi-i sınıf ettirilme üzere üç sene nihayetinde ba şahadetname mektepten ihraç olunarak Orduyu Hümayunlara tevzi olunmuşlardır. İşte bu tensikat dolayısıyla da Orduyu Hümayun 'a ve Vilayet-i Şahâneye elzem olan eczacı ve cerrâhan yetiştirilmeye muvaffak olunmuştur.”

Tıbbîye okulunu düzenlemek üzere Viyana'dan getirilmiş olan Bernard, öğrenciler içerisinde tıp derslerini takip edemeyeceklerini gördüğü ve anladığı öğrencileri değerlendirerek, cerrâh ve eczacı yetiştirilmesini uygun görmüş ve Tıbbîye

⁷⁶Osman Nuri Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri* , İstanbul:İ.Ü.Tıp Tarihi Enstitüsü, 1940, s.19 vd.

⁷⁷Ekda, a.g.e., s.17.; Tahsin, a.g.e., s.16.

⁷⁸Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* , İstanbul, 1985, s..222.

⁷⁹Tahsin, a.g.e., s.14 vd.; Ergin, Maarif, s.548.

okulu içinde ilk eczacı sınıfları bu şekilde kurulmuştur. Eczacı sınıflarının eğitim süreleri üç sene olarak belirlenmiştir. Dersleri de, Hikmet, Kimya, Nebatât, Fenni saydalani ve müfredatı tıp olarak ifade edilmektedir. Bu dersler dışında eczanelerde staj yaptırılacaktı. Eczacı sınıflarının düzenlenmesi için de, Paris'ten Kalya adında bir kimyager getirilmiştir. Bu sınıfları bitirenler ordularda ve askeri hastahanelerde eczacılık yapacaklardı.

Öğrencilerin tıp derslerini takip edemeyişlerinin en büyük sebebi derslerin Fransızca olarak verilmesidir. Fransızcası zayıf olanlar eczacılık sınıflarına ayrıyorlardı. Tıbbîye'de eğitim Türkçe'ye çevrilince bu sorun ortadan kalkmış, fakat bu sefer de eczacılık sınıflarına ilgi azalmıştır.

Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne'nin Eczacılık Sınıfında ders veren öğretmenlerin listesi:⁸⁰

Ecz. Dr. Ahmet Hüseyin (Biyal) (1872-1939): Fenni ispençiyari.

Ecz. Antoine Calleja (1806-1893) : Kimya.

Dr.C.A. Bernard (1808-1844): Botanik.

Ecz. Charles Bonkowski (1841-1905) : Anâlitik kimya. Dr. Esat Şerafettin (Köprülü) (1867-1942): Botanik.

Ecz. Giorgi Della Sudda (Faik Pasa) (1831-1913) : Kimya, Fenni ispençiyari'.

Dr. Hacı Mehmet Âli Paşa (1834-1914); Botanik.

Dr. Hoca Sâlih (1816-1895) : Botanik.

Dr. Hulusi Raşit (1862-1936): Zooloji.

Dr. İsmail Alı (1866-1913); Fizik.

Ecz. Nişan Hokasyan (1830-1918): İnorganik kimya.

Dr. Vasil Naum (ölümü 1915) : İnorganik kimya.

Eczacı Sınıfı'nın ilk öğrencileri Tıphâne'den naklen bu yeni Okul'a gelen öğrenciler olmuştur. Tıp öğrenimine devam etmek istemeyen öğrenciler Eczacı veya Cerrâh sınıflarına kayıt edilerek bir meslek kazanmaları sağlanmıştır. Bu nedenle Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne'nin "Eczacı Sınıfı" nin ilk mezunları 1840 yılında diploma almışlardır. Eczacı sınıfının öğretim süresi 3 yıl olmasına karşılık, 1839 yılında bu sınıfa naklen kayıtları yapılan öğrencilere, Tıphâne'de geçirdikleri öğretim süresi dikkate alınarak, bir yıl sonra, yani 1840 yılında "Eczacılık diploması" verilmiştir.

⁸⁰ Tahsin,a.g.e.,s.27.

Ahmed Mustafa ve Kadri Süleyman isimli 2 kişi 1840 yılında "Eczacılık diploması" olarak göreve atanmışlardır.

1839 yılında Eczacı Sınıfı'na kayıt yaptıran yeni öğrenciler 3 yıllık normal öğretim süresini tamamlayarak, 1843 yılında "Eczacılık diploması" almışlardır.⁸¹

Bu okuldan yeteri kadar eczacı yetiştirilememesi nedeniyle sivil eczacı ihtiyacı genellikle çıraklıktan yetişen kişiler ile karşılanıyordu. Çıraklıktan yetişen ve eczacı dükkanı açmak isteyen kişilerin sınavları Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne hocaları arasından seçilen bir jüri tarafından yapılıyor ve başarılı olanlara "Eczacı ustası" olduklarına dair bir "Tezkire" (Permis d'exercice) veriliyordu. İmtihân 1840 (1256) tarihli "Meclis-i Umuru Tıbbîye'nin teşkil ve etibba, cerrâh, eczacı ve dişçi ve kabile ve emsâlinin suret-i imtihânı ve müteferrikatı hakkında irâdeyi mutazammainı resmi tebliğ" hükümleri uyarınca yapılıyordu. Çıraklıktan yetişerek bir imtihân sonucu çalışma belgesi alan kişilere "2. sınıf eczacı" (Pharmacien de 2 me classe), Eczacılık sınıfı veya dış ülkelerdeki eczacılık okullarını tamamlayarak "Eczacılık diploması" alanlara ise "1. sınıf eczacı" (Pharmacien de 1 er classe) deniliyordu.⁸²

Eczacı sınıfı Avusturya yöntemi dikkate alınarak kurulmuş ise de Mektep'te öğretim dilinin Fransızca olması ve öğretim üyelerinin Fransa da öğretim görmüş kişilerden oluşması gibi etkenler nedeniyle Türk eczacılığı çok uzun bir süre (1839-1933) Fransız eczacılığının etkisi altında kalmıştır. Bu sürede ilaç yapımında Fransız kitapları (Codex Française, Dorvault gibi) ve Fransız yöntemlerine uyulmuş, 1866 tarihli Fransız kodeksi (Codex Française) "Destür-ül edviye" (Devaların ana kitabı) ismiyle Türkçeye çevrilmiş , ilaç ilkel maddeleri ve ilaç şekillerinin adları Fransızca olarak yazılmış, tedâvide büyük oranda Fransız hazır ilaçları kullanılmış, bilgi ve görgüsünü arttırmak isteyen eczacılar Fransız öğretim kurumlarına gitmiş ve nihayet İstanbul'daki eczacılık öğretim kurumlarında Paris Eczacı Mektebi (Ecole de Pharmacie de Paris) öğretim programları aynen uygulanmıştır.⁸³

1838'de başlayan tıp öğretimi, 1843'de ilk mezunlarını Padişah Sultan Abdülmecit, devlet adamları ve Eflak voyvodası önünde yapılan bir merasimle vermişti. Mezun olan öğrencilere padişahın tuğrasını taşıyan diplomaları verildi. Ayrıca padişaha

⁸¹ Baytop, Eczacılık, s.66.

⁸² Bütün, a.g.e., s.1.; Baytop, Eczacılık, s.66.

⁸³ Baytop, Eczacılık, s.66.

okulun bir yıllık çalışmalarıyla ilgili olarak bilgi sunulmuştu. Buna göre bir yıl zarfında kadın ve erkek olmak üzere 823 kişi tedâvi olmuş, 2.296 kişi aşılanmış, 15.535 kişi muayene olunarak kendilerine reçete yazılmıştı. Bu hizmetlerin yanında okulun Galatasaray'da olması dolayısıyla tüm halka gece ve gündüz sağlık hizmetleri götürülmesi için Gurre Şevval 1259/25 Ekim 1843'de Bayezit'de, Simkeşhane karşısında sürekli olarak doktorların olacağı bir muayenehane açılmıştı.⁸⁴ Bu mezuniyet töreninde, o yıl başarı gösteren 67 mezundan 12'sine albaylık, yarbaylık, 15'ine yüzbaşılık rütbeleri verilmiş, Sâlih efendi ve üç arkadaşı okulda Muâllim ve Muâllim muavini olarak kalmıştı. Okul, sivil bir Tıbbîye idi. Fakat mezun olduktan sonra ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla mezunlara askeri rütbeler verilmişti.⁸⁵

1847 yılında Tıbbîye nazırı olan Cerrâh İsmail Paşa, birisi Türk, öbürleri Ermeni ve Rum'dan oluşan üç öğrenciyi Viyana'ya göndermiş, bunları sonraki yıllarda başkaları takip etmişti.⁸⁶ Anlaşıldığına göre bu talebelerin başarıları Viyana'da Türk tıbbının kabul edilmesine yol açmıştır. Aynı tarihte Galatasaray Tıbbîyesinin ahşap olduğu ve yangın tehlikesinin bulunduğu düşünülerek, Harbiye Okulu civarında yeni bir Mektebi Fünunu Tıbbîye yapılması kararlaştırılmıştı. Hakikaten 1847 yılında Hekimbaşı İsmail Paşa tarafından okulun temeli atıldı. Bina tamamlandıktan sonra Galatasaray Tıbbîyesi buraya taşınacaktı. 1848 yılında Beyoğlu'nda çıkan bir yangın, Mektebi Tıbbîyei Şahânenin bir kısmını yaktı, korkulan şey başa geldi. Harbiye'deki inşaat ise devam ediyordu. Galatasaray Tıbbîyesi dokuz yıllık bir faâliyetten sonra Beyoğlu'ndan Hasköy'deki Humbarahane-i Hümayun kışlasına taşındı. Kışlanın onarımı için okul üç aylık tatile girdi. İlk Tıbbi gazetesi Vakayı Tıbbîye bu kışlanın Litografya tezgahlarında basılmaya başlandı.⁸⁷

Avrupa'ya tek tük ve sonraları topluca gönderilen tıbbîye mezunları çeşitli hocaların yanında ihtisâs yapıp geri dönüşte her biri bir şubede çalışarak tıbbîyeye Türk gençleri hakim olur ve hepsi birer kürsü , birer klinik ve laboratuvar kurarlar. Bunlar arasında Bernard'ın yanında yetişen ve bizde Tecrubi fizyolojiyi kuran Şakir Paşa,

⁸⁴ Tahsin,a.g.e., s.14; Bilim,a.g.e., s.65.

⁸⁵ Ekdal, a.g.e., s.16 vd.; Bütün,a.g.e.,s.9.

⁸⁶ Süheyl Ünver, "Tıp Tarihinde Şark İle Garbin Münasebetlerine Dair Umumi Bir Mütalaa", İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası,c.XIV/1, İstanbul, 1951, s.92.

⁸⁷ Ekdal,a.g.e., s.18.

Sappey'in yanında çalışan ve batı metodları ile bizde anatomi laboratuvarını ve öğretimini yenileştiren Mazhar Paşa, klinikte şöhret kazanan hekimlerimizden Nafiz ve Feyzi Paşalar ve bunların yetiştirdikleri öğrencilerden Avrupa'ya gidip çeşitli uzmanların yanında çalışarak dönen Celal Muhtar (Özden), Celal İsmail (Paşa), Cemil (Topuzlu) Paşa, Süleyman Numan, Akil Muhtar (Özden), Besim Ömer (Akalin).. kürsülere, kurdukları yeni laboratuvar ve kliniklere en yeni metotlar sokarak çalışmışlardır. Bunda başarılı olmuşlar ve binlerce talebe yetiştirmişlerdir. Bunlar hocalarının yürüttükleri yolda çalışmışlar ve Türk tıbbını XX'inci asırda millileştirmişlerdir.⁸⁸

Bu okulu 1847'de ziyaret eden Mac Farlane, okul kitaplığında Fransız Devrimine öncülük etmiş maddeci düşünürlerin çok sayıda kitabının bulunduğunu ve öğrencilerin bunları severek okuduğunu belirtmektedir.⁸⁹

Tıbbîye giderek halk sağlığı ile daha çok ilgileniyordu. Önceden beri süregelen çiçek aşısına daha çok önem verilerek, İstanbul'un her semtine aşı memurları gönderildiği gibi, bunun için aylığı 600 kuruşa bir kayık kiralanarak halkı aşılama için Boğaziçi'nde gezdirildi. Ayrıca taşraya, ada da gereken yerlere aşı memurları gönderildi. Ülkenin her tarafına gereken aşı memurları sağlanması için de isteyen çocukların anne ve babalarının izniyle İstanbul'da Tıbbîye'ye gönderilmeleri için vilayetlere yazı gönderildi. Bir çok genç bu isteğe rağbet ederek Tıbbîye'ye geldiler. Tıbbîye'de aşı konusunda eğitildikten sonra aşı memuru olarak memleketlerine gönderildiler. Bunlar askerlikten muaf idiler.⁹⁰

Mekteb-i Tıbbîye, botanik bahçesi, kitaplık, fizik ve kimya laboratuvarları, mineraloji koleksiyonları, hastane, merkez eczanesi gibi döneminin bütün eğitim olanaklarına sahip, çağdaş bir öğretim kurumu idi. Bu nedenle Ahmed Sadık Ziver Paşa, Mektebin ana giriş kapısının üzerindeki mermere yazılmış olan "Tarih-i Mekteb-i Tıbbîye" isimli şiirinin bir bendinde şöyle demektedir.⁹¹

“Öyle bir Tıbhâne kim Bukran Üstâda-i Hibem,
Görse şakirde olmaya eylerdi anda ihtikar”

⁸⁸ Süheyl Ünver, **Tıp Tarihi**, İstanbul, 1943, s.179.

⁸⁹ Tekeli, a.g.e., s.148.

⁹⁰ Ünver, Osmanlı Tabâbeti, s.953; Tahsin, a.g.e., s.17 v.d.; Bilim, a.g.e., s.66.

⁹¹ Tahsin, a.g.e., s.12; Baytop, Eczacılık, s.66.

Okula önceleri, herhangi bir okul diploması aranmadan, sınav ile öğrenci alınmış ve bunlara lise düzeyinde öğretim yaptırıldıktan sonra tıp kısmına geçilmiştir. Sonraları Rüşdiyye (Orta Okul) ve daha sonra da îdadî (Lise) mezunları kabul edilmiştir. Bazı sınıflar için zamanla özel Rüşdiyye Mektepleri açılmıştır. Eczacı ve Veteriner sınıfları için Eyüp'te açılan "Baytar ve Eczacı Rüşdiyye-i Askeriyesi" bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁹²

Bernard, profesörlerin sayısını çoğalttı ve bu işe yararlı ve ortama uyum sağlayan çok yetenekli kimseleri buldu. Fizik, tabîat tarihi ve anatomi koleksiyonlarının bulunduğu odalar, en yeni yayınları içeren oldukça zengin bir Kütüphâne oluşturdu. Çok sayıda tıbbi alet, edebiyat ve malzemeleri sağlayarak tıbbi eğitimin düzenli olmasını ve hatta Osmanlı devletinde Türk olmayanların (reaya) bile bu tıbbîyede eğitim görebilmeleri için gerekli izni sağladı.⁹³

Onun, çok sıkı ilmi disiplin eğilimi ve ilimdeki yeni ilerlemeleri aşılama tutkusu, bu tıbbîyedeki öğrencilerin ilim aşkının uyanmasına neden oldu. Bunlardan şimdiye kadar mezun olarak hekimlik mesleğine atılan 15 kadarı gösterdikleri performansla hekimlik ve cerrâhlik eğitiminde bu okulda beklenenin çok üstünde başarı sağladığını kanıtlamışlardır.⁹⁴

Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne, 1842 yılında, Fransızca 1300 cilt tıbbî kitaptan oluşan bir Kütüphâneye, Avusturya'lı ünlü anatomi Hyrtl'in preparatlarından oluşan zengin bir koleksiyona, ve ayrıca mineraller koleksiyonuna sahipti. Bernard iç hastalıkları ve cerrâhi derslerini vermekteydi. Klinik dersleri Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin beş hasta koğuşlarında verilmekteydi. Burada ebelerde yetiştirilmiş ve parasız olarak başvuranlar aşılanmıştı.⁹⁵

Bernard yeni kurulmuş olan Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'yi Avusturya'daki öğretim kuruluşlarını, bunların arasında özellikle Viyana'daki Josephinum Akademisi'ni örnek alarak, yenilemekle görevlendirilmişti. Bernard bu görevi birkaç yıl içerisinde yerine getirmiş ve onun yaptıkları hakkında, zaman zaman Avusturya ve Alman gazete ve dergilerinde haberler çıkmıştır.

⁹² Baytop, Eczacılık, s.66.

⁹³ Skopec, a.g.m., s.102; Süheyl, Tıp Tarihi, s.178.

⁹⁴ Skopec, a.g.m.,s.103.

⁹⁵ Terzioğlu, Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri, s.25.

20 Eylül 1843'de Dr. Bernard Sultana, o sırada sona ermiş bulunan ve 16 öğrencinin tıbbi cerrâhi eğitimlerini tamamladıkları beşinci öğrenim yılları hakkında bilgi veren bir rapor sunmuştur. Bu rapor bir sonraki yıl Braunschweig'da basılan "Allgemeinen Zeitung Für Militarärzte" isimli gazete de çıkmıştır.⁹⁶

"Journal de Constanlinople et des interets Orientau" adıyla çıkmaya devam etmiştir. Bu gazetenin ilk yılının 51. ve 52. sayılarında Mekteb-i Tıbbîye ile ilgili iki yazı yer almaktadır.

Bunlardan ilki (sayı 51, Perşembe 21 Eylül) Ecole împeriale de Medecine de Galata-Serai başlığı ile çıkmış olan bir haberdir. Burada 18 Eylül 1843 Pazartesi günü öğretime ara verildiği ve kuruluştan beri beşinci yılını dolduran Mekteb'in ilk mezunlarını verdiği bildirilmektedir. Bu nedenle büyük ve açık bir sınav yapılarak, onaltı öğrenciye tıp ve cerrâhlik doktoru unvanı verilmiştir. Osmanlı Devletinde ilk defa yapılan bu büyük tören için Hekimbaşı ve öğretim üyelerince hazırlıklar yapılarak 20 Eylül günü. " ... genç adayların başarılarını bizzât görmek ve onların tez savunmalarını dinleşerek doktor cübbesini giymelerinde hazır bulunmak isteyen..." padişah Abdülmecid, öğleyin yanında cihan seraskeri Rıza Paşa ve maiyeti ile birlikte Galatasaray'a gelmiştir. Burada Sultan, Sadrazam ve Şeyhülislam, Hâriciye nazırı Rıfat Paşa, Mâliye Nazırı Musa Safveti Paşa, Tophane müşiri Mehmed Ali Paşa, Ahmed Fethi Paşa, Necih Ali Paşa ve diğer ileri gelenler tarafından karşılanmıştır. Karşılıyıcılar arasında Sultan'ın davetlisi olarak Eflak Bey'i de bulunuyordu.

Kısa bir süre dinlendikten sonra Padişah, büyük Fizik salonuna geçmiş ve Hekimbaşı, kısa bir konuşma ile açılışı yapmıştır. Bunun hemen arkasından, ilk aday Sâlih İsmail Efendi, "... dinleyicilerin hayranlığını çeken bir hakimiyet ve üstünlükle üç tez savunmuştur" (...a soulenu trois theses avec une assurance et une superiorite qui onl fail l'admiration de l'auditorire). Aynı aday, bir çanak içine konulmuş ve üzerlerine tıbbın bütün dallarına dair sorular yazılmış yüz sorudan biri Padişah, diğeri Sadrazam tarafından çekilen iki soruya da aynı derecede mükemmel cevaplar vermiştir. Dr.Bernard, Sâlih Efendi'nin geçirdiği üç sınavı çok kısa olarak özetledikten sonra, adayın doktor unvanını almağa layık olduğuna karar verilerek, Hekimbaşı kürsüye çıkarak onun tıp ve cerrâhlik doktoru olduğunu bildirmiş, doktorluk cübbesi giydirmiş ve Kuran-ı Kerim üzerinde yemin ettirmiştir. Genç doktor, Padişahın saçağını öpmek

⁹⁶ Ganzinger,a.g.m.,s.113.

suretiyle şereflendirilmiştir. Bernard, onun adını Sâlih İsmail Efendi olarak verir. İkinci aday Mehmed Veli Efendi'nin de doktor unvanını alması aynı olmuştur. Bunun arkasından Padişah bazı fizik ve kimya deneyleri görmek islediğinden, öğretim üyelerinden Derviş Efendi (sonra Paşa. 1817 - 1878), öğrencilere çok başarılı biçimde gerçekleştirdikleri birçok deneyler yaptırmıştır. Yine Padişahın isteği üzerine, üçüncü aday Mustafa Efendi'ye de doktor unvanı verilmiştir. Bütün gördüklerinden çok memnun kaldığını en iltifatlı sözlerle Hekimbaşı ve öğretim üyelerine açıkladıktan sonra Sultan, akşam üstü saat beşe doğru Tıbbîye'den ayrılmıştır.

Aynı gazetenin, 26 Eylül 1843 tarihli 52.sayısında ise Dr. Bernard'ın çok uzun bir raporu bulunmaktadır. Başka yerlerde de özet hâlinde yayınlanan bu raporun başlığı şu şekildedir: "Rapport sur les travaux de l'Ecole de Medecine de Galata - Serai, pendant l'annee scolaire 1258/59 presente a Sa Haulesse le 25 Sehaban (20 septembre)" (25 Şaban 20 Eylül'de Galatasaray Tıp Mektebinin 1258/59 ders yılı çalışmaları hakkında Haşmetmeap'a sunulan rapor). Bu yazının başında, büyük ilgi gösteren Padişaha teşekkür ederek, kıymetli yardımları ve desteğinden dolayı Hekimbaşı Abdülhak Efendi (1786 - 1853)'ye de şükranlarını bildirmektedir. Dr.Bernard'ın raporuna göre açılışından beri geçen beş yıl içinde, Tıbbîye'de okutulan dersler her yıl daha zenginleşmiştir. 1842 - 43 ders yılı programı ve öğretim üyeleri ise burada geniş ölçüde takdim edilmiştir .⁹⁷

Bernard, ilgi çekici bir noktaya işaret ederek, bazı öğrencilerin daha iyi yetişmek için kendiliklerinden bir yıl daha aynı sınıfa devamı istediklerini bildirir. Bu durum özellikle Rouet'in derslerinde olmaktadır.

Dr.Bernard, bu uzun raporunda 16 tane olan ilk mezunların adlarını verir: Sâlih Ef., Akif Ef., Mustafa Ef., Şakır Ef., Emin Ef., Mehmed Ef., Nuri Ef., Ömer Ef., Ahmed Ef., Himmet Sâlih Ef., Musa Ef., Raif Ef., Ethem Ef., İbrahim Ef., İsmail Ef. Tıbbîyeden mezun olanlara Binbaşı rütbesi verilerek bir yıl büyük bir hastanede staj göreceklerdir.

Bu arada ders nazırı (Directeur des classes) olan Hayrullah Efendi'nin de birçok idari işleri olmasına rağmen derslere devam ederek doktora sınavlarını verdiğini ve ayrıca diploma alacağını da belirten Dr. Bernard, onun, doktora tezi olarak Türkçe bir çalışma sunduğunu ve bu eserinde, incelediği tıp kitapları ile öğretmenlerinin

⁹⁷Terzioğlu, Türk Tıbbının Batılılaşması,s.101.

derslerinde dikkatini çeken ve hekimlik mesleği için gerekli en göze batar bilgileri bir araya getirdiğini bildirir. Bu, Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin oğlu Hayrullah Efendi (öl. 1866)'dır. Doktora tezi ise "Makalat-ı Tıbbiye" adlı eseri olmalıdır. Her sınıfta parlak durum gösteren öğrencilerin adlarını verdikten sonra, öğretmenlerin gayretlerini de öven Dr. Bernard, bu arada son bir yıl içinde fakir 8000'e yakın hastanın muayene edilerek 823 hastanın sivil ve askerî hastanelerden veya dışarıdan kliniklere alındıklarını haber verir. Ayrıca klinik amfisinde 130'u aşkın operasyon yapılmıştır. Dr. Bernard öğretmenlerin gerçekleştirdikleri bu operasyonların başlıcalarının neler olduklarını da liste hâlinde sunduktan sonra öğrencilerin yaptıkları operasyonları da onların adları ile sıralar. Operasyonların hepsi başarılı olmuş, pek azı istenilen sonucu vermemiş, sadece iki ölüm olayı vardır. Bunlar da yapılan operasyondan değil; zâten bünyelerini kemiren tüberkülozdan ölmüşlerdir.

Anatomi dersleri kadavra üzerinde uygulamalı yapılmakla beraber, son yıl istenildiği kadar kadavra elde edilemediği için daha kısıtlı yapılabildiği görülmüştür. Patolojik disseksiyon ise, Spitzer tarafından yürütülmüş ve büyük ile görmüştür. Kimya çalışmaları için ise yeteri derecede geniş ve yangına karşı emniyetli bir laboratuvarına ihtiyaç vardır. Mükemmel aletleri olan Fizik laboratuvarında, çok yetenekli genç bir öğretim üyesi olan Derviş Efendi tarafından çalışmalar yapılmıştır. Dr. Bernard, matematik, fizik-kimya ve mineroloji dallarında çok bilgili olan, bütün bu dallarda ders verebildiği gibi, derslerinin faydalı olması için çok büyük gayret harcayan Derviş Efendi'yi özellikle över.

Botanik bahçesi de, mükemmel olup, buranın bakımı, son derecede bilgili ve intizamlı bir öğretmen olan Sâlih Efendi tarafından yürütülmektedir. O da Hayrullah Efendi gibi doktora sınavlarına girmiş ve yakında bu unvanı alacaktır. Büyük ihtimâl ile bu botanik meraklısı genç doktor adayı sonraları Hekimbaşı Mehmed Sâlih Efendi (1817 - 1895) olarak tanınan hekimdir. Mezun olduktan sonra önce muid (asistan), sonra Muâllim olarak Tıbbîyede kalmış, bir süre sonra da Tıbbiye Nazırı ve Padişahın başhekimisi olmuştur. Tıp öğrenimini Türkçe'ye çevirmek için büyük gayretleri olduğu gibi, Karantina ve Sıhhiye yönetmeliklerini, başkanlığını yaptığı bir heyete hazırlatmıştır. İlk İlimler Akademisi olarak kurulan Encümen -i Daniş üyesi, Maarif Müsteşarı, Meclis-i Maarif başkanı olmuştur. Botaniğe merakını ölünceye kadar sürdürmüş, Anadolu hisarındaki bahçesinde her çeşit bitkiler ve çiçekler yetiştirmiş

olduğu bilinir. 1312 (=1894 / 95) de vefât etmiştir. Bbahçe içinVişana'dan Skalak adlı bir bahçıvan getirilmiştir.⁹⁸

Okulun tercüme işlerini yürüten Alex Sutzonun da gayretlerini öven Dr. Bernard, Tıbbîyenin Kütüphanesinden de raporunda bahseder. Satın alınma ve bağış suretiyle elde edilen yüzlerce cilt kitaplar arasında bilhassa Avusturya ordusu Başhekimî Bischoff von Altensterne'nin kitaplarının yer aldığını, kendinin de ders kitabı olarak iki eser bastırıldığını belirtir. Okulun yardımcı sekreteri N. Parlos aynı zamanda Kütüphaneciliğini de yürütmektedir. Tıbbîye, fakir hastalara ilaç da dağıtmıştır. 7782 Türk, 4434 Ermeni, 2630 Rum, 404 Musevi ve 585 Avrupalı, toplam 17835 kişi bir yıl içinde parasız ilaç almıştır. Ayrıca 2295 çocuk bedava aşılanmıştır. Okulun bünyesinde olan merkez eczanesi, kliniklerin ihtiyaçları dışında, kara ve deniz ordularına iyi kâlitelerde ilaç da sağlamıştır. Bu eczanenin müdürü Mehmed Efendi, çok gayretli ve çok anlayışlı bir kişidir. Muhasebe servisinin çalışmalarını da öven Dr. Bernard, bir ebe okulunun da kurulduğunu sözlerine ekler. Ona göre Batı Tıp okullarında aranılan özelliklerde doktora yapmış hekim-cerrâhlar yetiştirilmiştir. Bu çalışmaların daha başarılı olması için Dr.Bernard, bazı ek binaların yapımı için gerekli yardımı beklediğini bildirerek uzun raporuna son verir.⁹⁹

Bernard'ın Journal de Constantinople'in 27 Eylül 1843 tarihli sayısındaki raporunda ise; Galatasaray'daki Tıbbîye'de Vişana'dan getirilen bayan Messani ile bayan Pizipio'nun yönetiminde ebelik kurslarını, Prof. Calleja ve eczacı Dellasuda başkanlığında eczacılar için pratik kurslarının ilk defa düzenlendiği anlatılmaktadır.¹⁰⁰ Osmanlı Sıhhiye komisyonu üyeleri tarafından düzenlenen "Karantina Nizamnamesi'nin Fransızca metni yer almaktadır. 27 Rebiülevvel 1255 (10 Haziran 1839) tarihli bu Karantina tüzüğünün altındaki imzalar, delegeler ve sağlık komisyonu üyeleri olarak iki grup hâlinde toplanmıştır. Delegeler: A. Sezzoni, Ed. de Cadelvene, Ant. de Raab ve F. Bosgiovich'dir. Sağlık Komisyonu veya konseyi ise şu kişilerden meydana gelmiştir: Hıfzı Mustafa Paşa'dan başka, Dr. Minas, Dr. Mac Carty, Dr. Neuner, Dr. Bernard, Dr. Marchand ve G. Franceschi. Bu tüzükte İstanbul tarihi

⁹⁸ Cahit Bilim, "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askerî Okullar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.V, Yeni Türkiye yay., Ankara, 1999, s.54.

⁹⁹ Terzioğlu, *Türk Tıbbının Batılılaşması*, s.103.

¹⁰⁰ Bilim, a.g.m., s.54.

bakımından ilgi çekici bir bilgi, sondaki geçici madde olup, bunda bir kaç ay içinde Fenerbahçe'de karantinaya tabî mallar için ambarlar yaptırılacaktır.¹⁰¹

Dr. Bernard'ın Sultan II. Mahmud'un hastalığı ile ilgili olarak İstanbul'daki Avusturya elçiliği kanalı ile Viyana'ya gönderdiği 19 Haziran 1839 tarihli raporunda ise, son konsültasyonda tespit edilen tedâvinin harfiyen yerine getirilmediğinden Hekimbaşı'nın kendi yetkilerine dayanarak Padişahı aromatik bitkilerle Padişahın durumuna hiç uymayan ilaçlarla tedâvi ettiğinden, Padişahın eskisi gibi şarap içtiğinden ve bunun padişahın sağlığını bozacağından bahseder. Ayrıca padişahın çevresinde bulunan kişilerin o kadar bilgisiz, korkak ve tavizkar oldukları için de ne hastalığının iyileşmesine bu şekilde perhizin bozulmasının, zararı dokunabileceğini belirtmekten ve sağlığının büyük tehlikeye girmemesi için sevdiği bazı alışkanlıklardan vazgeçmesini tavsiye etmekten kaçındıklarını ifade etmektedir. Konsültasyona katılan hekimler Dr. Mac Carthey, Dr. Stefanaki, Dr. Constantin, Mahmud Efendi, sultanın özel hekimi Dr. Neuner ve Hekimbaşı Abdülhak Efendi'dir. Padişahın yüksek ateşinin, rahatsız edici öksürüklerinin ve karakteristik diğer semptomların devam ettiğini, gittikçe zayıflaması ve kendini halsiz hissetmesinin, Dr. Neuner'in geçen konsültasyonda koyduğu teşhisi doğruladığını diğer hekimlerin de bunu kabul ettiğini anlatır. Bu durumda Dr. Neuner'in de, öksürüğü hafifletmek için taravacum ve myosciax ile sıkı bir bitkisel perhize lüzum gördüğünü, ateşinin düşmesine yardımcı olabilecek içki olarak Viyana'dan maden suyu getirmesini tavsiye ettiğini yazar.

Padişahın hasta olduğu halde hiç de ızdıraplı bir durumda olmadığını, neşesinin oldukça yerinde olduğundan bahseder. Dr. Neuner'in o günü Çamlıca'da hasta padişahla birlikte kalmasını teklif ettiklerini, Dr. Neuner hemen kabul ettiğini, Ama (Başmabeyinci) Rıza Bey'in şimdiye kadar olağan olmayan böyle bir şeyin, padişahın dikkatini çekerek onun durumundan endişelenmesine yol açacağı gerekçesiyle karşı çıktığından bahseder.

Raporunda Padişahın hastalığı ile ilgili Dr. Neuner'in teşhisini şöyle anlatır. "Dr. Neuner'in (padişahın hastalığı ile ilgili) teşhis ve prognozu şöyle: Padişah verem (tüberküloz) hastalığının ikinci devresinde. Ateşi ve zayıflaması gittikçe artıyor. Bunda Dr. Neuner'in arkasından, onun arzusu hilafına tatbik edilen tedâvinin ve padişahın eskisi gibi alışagelmış yaşama tarzını sürdürmesine göz yumulmasının büyük etken olduğu ve bu yüzden de ateşin düşürülemediği anlaşılıyor.

¹⁰¹ Terzioğlu, Türk Tıbbının Batılılaşması, s.105.

Ama, majesteleri padişahın başdönmelerinin hızla artması ve hastalığın kolliquotik terleme ile diarrhoe gibi belirtilerin olduğu son dönemine girmemiş olması yanısıra uygun olan bu mevsimde kendisine uygulanacak perhize uyulması hâlinde, Dr. Neuner'in padişahın durumunu pek de umutsuz görmüyor. Prognoz, son söylediği gibi olup, ateşinin düşmesine bağlı.”¹⁰²

Dr.Bernard'ın 22 Haziran 1839 tarihli raporunda ise, Padişah'a yapılan 9. konsültasyonun sonucunda, padişahın durumunda bir değişiklik olmadığını iştahsızlığın, bir kereye mahsus olmak üzere kusmanın, aynı şiddetle devam eden verem için tipik kanlı balgamlı öksürüğün, uykusuzluğun, kabızlığın, nabız yüksekliğinin ve yüksek ateşin olduğunu yazar.

Padişahın yorulmadan oda içinde 6 veya 8 kere gidip gelemediğinden bahseder. Bu konsültasyon sonucunda verilen tedâviyi ise şöyle belirtmektedir: “Tedâvisine gelince, salyangozda kalındı, yanı sıra sıkça Phellaedrii aquantie ile extractum taraeaei verilecek ve yeterince (?) içecek (Maden Suyu P).”¹⁰³

İstanbul'daki Avusturya Büyükelçiliğinden Viyana'ya gönderilen Sultan II. Mahmud'un ölümü ve Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışı ile ilgili 19 Rebiulahır 1255 (1 Temmuz 1839) tarihli Dr. Bernard'ın raporunda ise, 1 Temmuz 1839 sabaha karşı II.Mahmud'un öldüğünü, veliaht olan Abdülmecid'in tahta çıktığından, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski geleneğine uyarak Abdülmecit'in devlet ileri gelenlerini, ordu komutanlarını, vezirleri ve diğer kişileri kabul edeceğinden, dost ülkelerin hepsinin bundan haberdar edilmeleri gerektiğinden ve bu çerçeve içerisinde Avusturya İmparatorluğu sarayına da bu yazının yazıldığından bahseder.¹⁰⁴

Dr. Bernard'ın İstanbul'daki Avusturya Büyükelçiliğine gönderdiği 28 Temmuz 1839 tarihli raporunda ise, Dr.Bernard'ın Hekimbaşı ile yaptığı oldukça uzun bir görüşmeden bahseder. Öğrendiğine göre, Sultan II. Mahmud'un resmen bilinenden çok daha önce hasta olduğunu, Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin açıklamasına göre, Padişahın üç yıldan beri hastalığının sık sık nükseden belirtilerini taşıdığını daima hareketli geçen hayatına ve onun yapması gereken perhizi yapmasına zorlamanın zorluğuna rağmen, onu alışkın olduğu şeylerden kısa bir zaman da olsa uzak durmasını sağlamak mümkün olmadığını, düzensiz olarak kuvvetli içkileri içmeğe devam etmesi, padişahın rahatsızlığının sıkça tekrarlamasında büyük rol oynadığını, içki içme

¹⁰² Terzioğlu, II.Mahmud'un Hastalığı, s.250 vd.

¹⁰³ Aynı, s.286 .

¹⁰⁴ Aynı, s.287 .

alışkanlığının son dönemlerde iyice arttığını, hasta olduğu yolundaki açıkça düşüncelere karşı koyduğunu ve bunun sonucu olarak da hastalığın tedâvisi ve bununla ilgili perhize karşı çıkmasıyla çevresindekilerin Padişaha yaklaşmağa cesaret bile edemediğinden bahsetmektedir.¹⁰⁵

Dr Bernard batının bütün yeniliklerini memleketimize getirirken, yardımcılığını Dr. Stephane yapıyordu. Tıbbîyedeki tamamen teorik olan öğretim terk edilmiş, Bernard ve arkadaşları tarafından poliklinik, disseksiyon, otopsi çalışmaları başlamıştı. Dahiliye ve Hâriciye derslerini bizzât Dr. Bernard veriyor, kitap yazıyordu. Kendisi aynı zamanda Avusturya hastanesinin hekimi olduğundan kilinik derslerini hasta başında verdiği gibi, normal ve patolojik anatomi için oradaki ölümlerden faydalanıyordu.¹⁰⁶

Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne binasının açılışından hemen 10 yıl sonra 1848 yılı 11 Ekim Çarşamba günü başlayan yangında tamamen yanması nedeni ile bu modern manadaki tıbbîyemiz hakkındaki önemli belgelerinde ortadan kaybolması bu alandaki tarihi araştırmaları zorlaştırmaktadır

3.1.DİSSEKSİYON VE DR.BERNARD

Disseksiyon tarihine bir göz atacak olursak; insanlar eski çağlardan itibaren anatomi ile ilgilenmişlerdir. İlk örneklerine Mısır, Mezopotamya, Hint ve Çin uygarlıklarında rastlamaktayız. Daha sonra Yunan uygarlığında bu konuda daha bilinçli araştırmalar yapıldığını görüyoruz. Yunan bilim çevresinden aktarılan bilginin İslam dünyasını etkilemiş olduğunu görmekteyiz. Disseksiyonun Batı dünyasında ilk defa ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat, 14. yüzyılda Bologna Üniversitesi'nde yaygın şekilde disseksiyon yapıldığını görmekteyiz. Yapılanlar inceleme ve bilgiden daha çok adli olaylarda bilgi sahibi olmak için kullanılmaktadır. Ancak, bunlar bilimsel çalışmalar için öncülük taşımaktadır. İslam dünyası da bu çalışmalarla ilgili eserleri kendi dillerine çevirerek bu konuda bilgi sahibi olmuşlardır. Fakat İslam aleminde yapılan çalışmalar hayvanlar üzerinde kalmıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Terzioğlu, II.Mahmud'un Hastalığı, s..288 vd.

¹⁰⁶ Ekdal,a.g.e., s.22.

¹⁰⁷ Esin Kahya,"Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı?"*Belleten*, c.XLII/169, Ankara, T.T.K.yay.,1979, s.739 vd.

Osmanlı İmparatorluğunda, genellikle İslam dünyasında otorite olan kişilerin görüşleri benimsenip, yerleşmişti. Bunlar arasında İbni Sina, Razi ve Ali B.Abbas anatomi konusunda Osmanlı hekimleri için otorite idiler. Eğer Avrupa'da tıp, özellikle anatomi, Osmanlılardaki tıp ve anatomi ile karşılaştırılacak olursa, aralarındaki muazzam fark açıkça ortaya çıkar. Disseksiyon artık adli amaçlarla veya öğretim amacıyla kullanılan bir araç olmaktan çıkmış, bir araştırma yöntemi olmuştur. Bu da Avrupalı ve Osmanlı arasındaki anatomi bilimi açısından seviye farkını göstermektedir. Bu fark XVII ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlılar aleyhine olmak üzere artmıştır. Avrupa etkisinin yabancı uyruklu hekimler aracılığı ile taşındığı kabul edilebilir. Çünkü XVI. yüzyıldan itibaren İspanya ve İtalya'dan kovulan Yahudiler Osmanlı İmparatorluğuna gelip sığınmışlardı ve bunların çoğu Hıristiyan Avrupa'nın belli başlı üniversitelerinde tıp eğitimi almışlardı. Osmanlı sultanları bu göçmen Yahudilere saraylarını açtılar. Biz XVIII. yüzyıla kadar Yahudi doktorların sarayda görev aldıklarını görüyoruz. Bunlardan örneğin Moses Hamon, Sultan Süleyman'ın başhekimi idi.¹⁰⁸

III.Selim'de disseksiyon ve otopsilerin yapılmasının tıbbımız için zorunlu olduğuna inananlardandır.¹⁰⁹

Dr.Bernard, öğrencilerin anatomi derslerinden yeteri derecede yararlanamadığını öne sürerek bir an evvel Avrupa'da tıp okullarında olduğu gibi, bu derslerin ölü üzerinde yapılmasını istiyordu. Onu bu konuda okulun idarecisi durumunda olan ve aynı zamanda hekimbaşı olan Abdullah Efendi de destekliyordu. Ancak burada bir sorun ortaya çıkıyordu; disseksiyon için gerekli olan ölümler nasıl ve nereden sağlanabilecekti?

Bilimsel nedenlerle yapılan disseksiyon başlangıçta her ülkede sorun olmuştur. Okul programında ilk sınıflarda din kuralları, Osmanlıca güzel yazı, Fransızca gramer ve metinler, Fransızca güzel yazı, felsefe kimya gibi dersler vardı. Teşrih (anatomi) üçüncü sınıf programında görülüyordu. Anatomi'den başka bu sınıfta zooloji, halk sağlığı bilgisi, fizyoloji, ve cerrâhî gibi dersler vardı. Dördüncü sınıfta ise dahili hastalıklar, haricî hastalıklar, kadın-doğum başlıca görülen dersler arasında idi.¹¹⁰

¹⁰⁸ Kahya, Disseksiyon, s.739 vd.

¹⁰⁹ Bkz. Sırrı Akıncı, "Osmanlı İmparatoru Tıbbında Disseksiyon ve Otopsi", **İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XXV/1, İstanbul, 1962, s.97.

¹¹⁰ B.O.A,Cevdet Sıhhiye tasnifi,no,1287 .;Kahya, Disseksiyon,s.746.

Bu dört yıllık programdan anlaşılıyor ki; ilk iki yıl öğrenciye genel bilgiler veriliyordu. Onu takip eden iki yıl içinde ise meslek bilgisine ayrılmıştı. Anatomi temel meslek bilimlerinden olduğundan üçüncü sınıf dersleri arasında yer almakta idi.¹¹¹

Her ne kadar gerek medrese gerekse yeni açılan Tıphânede Anatomi dersleri mevcutsa da bu derslerde öğretim, planşlar ve şemalar üzerinde yapılmaktaydı. Öğretmenlerin bizzât kendileri disseksiyon yapmamışlardı. Onlar anatomik yapıyı planşlardan öğrenmişlerdi, ve onları kullanarak kendi öğrencilerine de öğretmek zorunda idiler. Bu planşlar ve şemalar Avrupa'dan getirilmeğe başlandığından, onların yazı ve açıklamalarını anlamak için yabancı dil bilmek zorunda idiler. Yukarıda ifâde edildiği gibi, yeni açılan Tıphânenin öğretim dilinin Fransızca olması da bu sebebe dayanıyordu. Daha önce belirtildiği gibi, anatomi ancak disseksiyon uygulama ile öğrenilebilirdi. Organların tabîî olarak pozisyonlarını, şekillerini ve de onların yapılarını ayrıntılı olarak incelemek ancak disseksiyon yaparak mümkündü. Ayrıca disseksiyon sadece cerrâhlar için değil, doktorlar için de gerekliydi. Dolayısıyla insanlar çeşitli nedenlerle disseksiyona başlangıçta karşı çıkmışlardır. Bu sebeplerden şüphesiz en önemlisi dinsel sebep idi.¹¹² Avrupa'da disseksiyona başlangıçta, dinin temsilcisi olan kilise karşı çıkmıştır. Kilise ancak iki yüz yıl sonra bu konudaki tutumunu değiştirmiştir. Vücudun otoriteden müsâade alınması şartıyla, açılabilceğini ilk defa ilan eden, kendisi de Bologna ve Padua Üniversite'lerinde öğrencilik yapmış olan Papa Sixtus IV. idi (papalığı 1471-84). Ancak bu özel bir izindi. Disseksiyonun serbest bırakılması ise çok daha sonraya rastlamaktadır. Papa VII. Clement (papalığı 1523-1524) çıkardığı bir müsâade ile resmen disseksiyonu serbest bıraktı (1524).¹¹³

Biz Avrupa'da disseksiyon uygulamasının kilisenin onayını almak konusunda göstermiş olduğu aşamaların bir benzerine, Osmanlılarda rastlamaktayız. Osmanlı imparatorluğu genellikle Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiği topluluktan meydana gelmişti. Padişah aynı zamanda hâlife, yani dinî lider olarak kabul ediliyordu. Ancak İslamiyette Hıristiyanlıkta olduğu gibi din müesseseseleşmemiştir. Dolayısıyla kilise kararlarında olduğu gibi bu konuyla ilgili kesin kararlar alındığı görülüyor, İslam

¹¹¹ Kahya, Disseksiyon, s.747.

¹¹² Aynı, s.747.

¹¹³ Aynı, s.748.

dininde her türlü kararın alınmasında birinci esas Kuran'a aykırı olmamaktır, ikinci esas ise Peygamberin sözleri, yani hadislere aykırı davranmamaktır.¹¹⁴

Şeriat daima insan menfaatini korur; onu kötülüklerden uzak kılar. Burada yapılan iş de insan menfaati açısından gereklidir. Bu iş iki defa menfaat sağlamaktadır. Eğer insan bedeni otopsi yapılmak nedeniyle açılıyorsa faydalıdır. Çünkü şüpheli ölüm olayı aydınlatılabilecek, suç kesinlik kazanacaktır. Eğer ceset bilimsel nedenlerle açılıyorsa, bu da insan için yararlı olacaktır. Şeyh Yusuf Ef Decvî fetvasında şöyle demektedir: "Bilimin ilerlemesi için teşrih (disseksiyon ve otopsi) gereklidir".¹¹⁵

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, İslam dini otopsiye karşı değildir. Ancak yine de hiç kimse yakınlarının tıp okulunun anatomi uygulama salonunda incelenmesini onaylamayacaktır. Dolayısıyla yukarıda da daha önce ifâde edildiği gibi, kadavra bulunması önemli bir sorun olarak ortaya çıkıyordu.

Bu arada Dr. Bernard'ın isteği ile, kendisine yardımcı olmak üzere, bir öğretmen almak için bir sınav açılmıştır. Avrupa'nın her tarafında yapılan ilanlardan sonra, Spitzer adlı bir doktor, Dr. Bernard'a yardımcı olarak seçilmiştir. Dr. Spitzer bir anatomistti. Tıphâne'de anatomi derslerini verecekti.¹¹⁶

Tıphâne nazırı ve devrin hekimbaşısı olan Abdullah Efendi Kaptan-ı Derya olan Talat Paşa'ya ceset konusunda Tıphâne'de karşılaştıkları güçlüklerden bahsetmiştir; onun bu konuda kendisine yardım etmesini istemiştir. O, Kaptan-ı Derya olarak sadece iyi bir komutan değil, aynı zamanda aydın görüşlü bir kişi idi. Hekimbaşı Abdullah Efendi kendisinden Tıphâne'ye ceset temini konusunda yardımlarını istediğinde onun bu konudaki fikirlerini destekleyerek, Tıphânenin ihtiyacı olan cesetlerin Tersane Tomruğundan temin edilebileceğine dair söz vermiştir. Bu konuyla ilgili olarak alınmış kararı Başvekalet Arşivinde 1257 H. (1841) tarihli vesîkada görülebilir. Bu vesîka: "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne'de yeni ihyasına muvaffak oldukları Teşrihhânedede zaman zaman öğrenci kullanma anatomi öğretmek için ceset gerektiği aşikâr olduğundan, Tersane-i Amire Prangası'nda mevcut olan suçlulardan ölenlerinin sözü geçen okul tarafından gönderilecek sandık ile Teşrihhâneye nakli hususunda Padişahın yüksek müsâadeleri istenmektedir."¹¹⁷ Yine bu vesîkadan

¹¹⁴ Kahya, Disseksiyon , s.748.

¹¹⁵ Aynı, s.749.

¹¹⁶ Aynı, s.749.

¹¹⁷Tayyazade Ahmet Ata, **Tarih-i Ata**, İstanbul ,1293, s. 213 vd.; Akıncı,a.g.e.,s.108.

anlıyoruz ki, "...Prangada ölü bulunmadığında, ders için lüzumlu kadavranın gerektiğinde Çürüklük Mezarlığında zaman zaman tahtaya sarılı fakirlerin ölüsü geldikçe, söz konusu okul tarafından imamına akçe verilerek gizlice ölü sevki konuşulmuş ve imam da hayırlı olan bu işe razı olduğundan" durum yazılarak bildirilir, hükümet ve padişahın izni istenmiştir. Vesîkanın altındaki nottan anlaşıldığına göre, bu dilekçe hekimbaşı tarafından sadrazamdan izin istenmek üzere kaleme alınmıştır.

Bu vesîkanın ekinden hekimbaşının bu dilekçesine sadrazamın verdiği cevapları öğreniyoruz. Ancak ekteki hemen daha sonra gelen kısımda kabine toplantısında yapılan bir görüşmenin, disseksiyonun yapılmasını onayladığını, fakat Çürüklük Mezarlığına gönderilen fakirlerin ölülerinin bu iş için kullanılmayacağını ifade etmektedir. Vesîkada bu görüş "on dördüncü Salı günü vekillerden meydana gelen kabine toplantısı sırasında (Bab-1 Âliye gönderilen tezkere okunduğunda) söz konusu okulun yapılmasından amaç öğrencisinin tıbbın gerekli bilgilerini mükemmel bir şekilde öğrenip, tahsil ederek . Sultanın yüksek huzurlarına yakışır bir şekilde hazır doktorlar yetiştirilmesi düşüncesiyle ilgili fikirleri hakkında bu çeşitli aletlerin kullanılmasında başarılı olacağı konusu açık ve seçiktir. Fakat, Çürüklük Mezarlığından imamı aracılığıyla, onu razı ederek, gizlice ölü yollanması insanlar arasında bazı söylentiye neden olacağından dolayı, uygun olamayacağı ve Tersane-i Amire küreğinde ölenlerin o şekilde, okula gönderilmesinde kolaylık olacağı, hiç bir taraftan duyulmayacağından dolayı, dışarıdan getirilmesinden kaçınılıp, Tersane-i Amire'de ölen ve kazaya uğrayan suçluların ölülerinin gerektiğinde Kaptan Paşa tarafından okula gönderilmesinde her hangi bir sakınca olmayacağı belirtilir. Ekin altındaki nottan, bu ekin "Sadrazam tarafından Yüce Hazreti Padişahın mübarek ayağının tozuna takdimle, Cihan Padişahının çok kutsal görüşü buyurulmuş ve zikredilmiş olduğu gibi, dışarıdan ölü getirilmesinden kaçınılıp, yalnız Tersane-i Amire de bulunan ve helak olan suçlunun ölülerinin lüzumu oldukça adı geçen okula gönderilmesiyle ilgili Padişah Hazretlerinin buyruğu yüksek irâdesi" iicâbı olduğu ifade ediliyor.¹¹⁸

Buradaki ifâdeden de anlaşıldığı gibi, zamanın padişahı Abdülmecit (padişahlığı 1839-1845), vezirlerin Tıphâne'deki anatomi dersleri için gerekli kadavranın sadece Tersane Küreğinden sağlanması konusundaki aldıkları ve kendisine sundukları kararı

¹¹⁸ Başvekalet Arşivi, îrade (Dahiliye), 1257, 1771 (fiş. 1257). ; Kahya, Disseksiyon, s.750;; Akıncı, a.g.e.,s.109.

onaylamıştır. Çünkü her ne kadar disseksiyon İslam dininin ruhuna aykırı değilse de, Padişahın da bildiği üzere, yine de halk kendi ölülerinin disseksiyonuna karşı çıkacaktı. Halbuki Tersanenin Prangasından Tıphâne'nin, Teşrihhânesine yollanacak ölümler, esirlerin ölümleri idi. Dolayısıyla da halkın ilgisini çekmeyecek, ve tepkisiyle karşılaşmayacaktı. Buna ilave olarak, kendi yararlarına olduğunu da düşünerek, daha rahat ve kolay kabul edebilirlerdi. Aynı zamanda, pranga mahkumu esirlerin ölümlerinin bulunması kolay olacağından bu yol tercih sebebiydi. Böylece yeni açılan ve memleketin sağlık hizmetlerinin gelişmesi konusunda büyük önem taşıyan bir okul başlangıçta halkın tepkisiyle karşılaşmayacak ve çalışmalarıyla önemli bir ihtiyacı da karşılamış olacaktı.¹¹⁹

Biz daha sonra, 1263 H.'de (1847 M.) bu konuda kaleme alınmış ikinci bir tezkereden, disseksiyon için Tıphâne'nin ihtiyaç duyduğu malzemenin bir müddet Tersane-i Amire'den sağlandığını öğreniyoruz. Ancak bu vesîkadan yine öğreniyoruz ki, daha sonra cesetlerin Tersane Tomruğundan sağlanmasından vazgeçilmiştir. Disseksiyon için gerekli cesetlerin esir pazarlarından sağlanmağa başladığını, ancak esir pazarlarının kaldırılmasıyla anatomi, dersleri için gerekli olan cesetlerin temini tekrar sorun hâline geldiğini görüyoruz. "Mekteb-i Fünûn-u Tıbbiye-i Şahâne Teşrihhânesi için (padişahın) yüksek irâdesi ile ilkin Tersane-i Amire Tomruğunda ölenlerin cenazeleri götürülmekte iken, vazgeçilerek, daha sonra esir pazarından celp olunmakta olduğu halde adı geçen pazarın kaldırılmasından dolayı teşrih maddesi kullanılmaz olduğuna ve bununla ilgili derslerin ilerlemekte olduğundan teşrih maddesinin ameliyât ve fiiliyatı icrâ olunmadıkça, yalnız derslerin faydalı olmayacağı" şeklindeki ifâdeden anatomi derslerinin artık disseksiyon yapılmaksızın yürütülemeyeceğinin kesinlikle kabul edildiğini anlıyoruz. Ve hemen onu takiben "ölen zenci cariye ve çocukların olduğu gibi söz konusu mektebe celp olunmak üzere haber verilmesi hususunun bilcümle esircilere tenbih ve tekid olunmasına" şeklindeki satırlardan ise, bu vesîka ile disseksiyon malzemesini yine esirlerin sağladığını, fakat bunların artık esir pazarlarından değil, doğrudan doğruya esircilerden sağlandığını öğreniyoruz. Burada "...esirciler tenbih ve tekid edilmesi ve gizlenmemesine, saklanmamasına vesile olmak için haber verenlere söz konusu okul tarafından 40'ar kuruş ihbariyye ücreti verilmesi iznini istemek ve ifâde olunmak ve gerçek fenn-i teşrihin (anatomi) layıkıyla bilinmesi fiilen icrâsını görmeğe bağlı bulunduğundan o cihetten esirlerin ellerinde bulunan zenci ölümlerin bahis konusu okula celp olunması için söz konusu tezkerenin gerektirdiği icrâ ve zikr

¹¹⁹ Kahya, Disseksiyon, s.751.

olunan ihbariyenin saklamağa vesile olmak üzere haber verenlere ödenmesi münâsîp gibi hatırlanmış...” denmektedir.¹²⁰

Yukarıda tekrarlanan kısımda iki defa tekrarlanan esir cesetlerinin saklanmaması ve onları ihbar edenlere ihbariyeye adı altında belirli bir ücret ödenmesi şeklindeki ifâde 1841'den itibaren Osmanlı imparatorluğunun bu tarihe kadar göstermiş olduğu aşamayı simgelemektedir. Çünkü 1841 tarihli vesîkadan öğreniyoruz ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa yapılacak olan disseksiyonda cesetlerin nereden sağlanacağı konusunda, birinci planda gizlice, halkın haberi olmaksızın onların nereden sağlanacağı önemli idi; disseksiyon yapılacağı halk tarafından haber alınır ve tepkiye yol açar kaygısı vardı. Halbuki 1847 tarihli, vesîkanın dipnotundaki "fenn-i teşrihin layığıyla bilinmesi icrâsını görmeğe bağlı olduğundan" şeklindeki ifâdeden, artık anatominin disseksiyon yapılmaksızın öğrenilemeyeceğinin kesinlikle kabul edildiğini görüyoruz.¹²¹

Burada, esir cesetlerinin tercih edilmesi gayet akla yatkındı. Böylece hem sahipsiz olan esirlerin cesetleri ortadan kalkıyor, hem de bilimsel açıdan onlardan yararlanılıyordu.

1841 yılında resmen disseksiyon yapma müsâadesi alındıktan sonra Galatasaray'daki ilk disseksiyon yapılan ceset bir Müslüman'a aitti. Her ne kadar bu uygulama başlangıçta halk arasında bazı söylentilere yol açıyorsa da, devlet adamlarının ve ulemalarının, özellikle padişahın bunları desteklemesi halkın daha ileri gitmesini engellenmiştir. Ayrıca yapılan uygulamaların bu konuya faydası tartışma götürmez olduğundan, söylentiler kısa bir süre sonra sona ermiştir. Öğrenciler, o sırada, Dr.Bernard'ın yardımcısı olarak, Tıp Okulu'nda anatomi derslerini veren Dr. Spitzer'in kendilerine gösterdiği uygulamaları yürütmeğe başladılar.¹²²

Bernard'ın 1841 tarihinde yaptığı otopsilerden biri şudur:

“Amele esnafından bir Hırvat bir bina altında yonga toplar iken baladan bir büyük sarık düşüp başına isabet eylediği an mecruha fevt olub Mekteb-ı Tıbbiye-Muallim-i Evveli Üstâdim Mösyo Doktor Bernard maarifetiyle Nemçe hastahanesinde takir-i namık-ıl hüruf ve sair talebe-i mekteb hazır oldukları halde teşrihi olundukta kalbi tabîiden iki mertebe büyük olduğundan başka valvulleri yani dessame dedikleri alettir ki kalbin içinde siryan-ı epherin ağzını sed eder gudrufi olmuş idi ancak mersum hal-i

¹²⁰ B.O.A. İrâde(Dahiliye),1263,7419(6 ca 1263) ; Kahya, Disseksiyon, s.753.

¹²¹ Kahya, Disseksiyon, s.754.

¹²² Aynı, s.753.

hayatında ilel ve eskam nedir bilmez ve ol derecede kavi'yül bünye imiş ki kaabil-i eki olmayan gâliz eşya tenüvül idtüb kat'a zarar müsahede etmediği ihbar olundu"¹²³.

Bu satırlara göre kişinin ölümünün nedeni baş travmasıdır. Otopsi bulguları olarak da aort valvüllerinde sertleşme, daralma ile kalb hipertrofisine rastlanmıştır.

İkinci bir örnekte şudur:

“ Mekteb-i Tıbbiye-i Muâllim-i Evveli üstâdım Mösyö Doktor Bernard Nemçe hastahanesinde bir Nemçelüyu fetih ve teşrih eylediği dersde namık'ıl hüruf dahi hazır idim. midesinde iltihab-ı şedid olduğu muayene olunmuş ise de mersüm emrâz-ı dimağiyeden fevt olub dimağı tegayyür etmiş idi keyfiyeti hastane hizmetçisinden istintak olundukla merkumun fevtinden bir gün evvel melekat-ı akliyesinde mecmu'u etraf-ı bedeninde butlan-ı his peydah olduğunu ifâde eylediler keزالık Avusturya Devleti cenk sefinesi zabitanından bir şahıs su-i mideden şikayet edub ekl ettiğini derhal kay ider idi sefinenin tabîbi maarifetiyle ilaç olunub beray-ı tam gelmek üzere iken bir gün sabah vakti süt ile kahve tenavül iderken fevt olduğundan tesmim olmuştur hülyasına mebni mide ve em'asını tahlil için Muâllim-i mesfur Doktor Bernard ve fenn-i teşrih Muâllimi Doktor Spitzer merkumu fetih ve teşrih eylediklerinde sebukdaş-ı fûnunu tıbbîye olan şâkirdân-ı saire ile abd-ı fakır dahi mevcut idim merkumun midesinin taraf-ı dahilini havi olan deri ki gışay-ı muhati taabir ederler kan ile telvin olunmuş gibi kırmızı olduğundan başka küçük küçük nüfetat dahi mevcut idi ve em'ay-ı isna'ı aşer Vech-i mezkûr üzere kırmızı olub bir madde-i keylüsiye-i müteaffine ile memlü idi halbuki tabîi olduğu vakit gışay-ı mezkûrun rengi gülgünü penbe olub ince damarların olduğu yerler hayt gibl kırmızıdır ve em'ay-ı mezkûrun dahi rengi kırmızı olmayıp madde-i keylüsiye dahi müteaffin değildir lakin midesinde bir iltihab-ı şedideden tabîatı münkabız olmağla madde-i mezbure-i müdafîa olmadığından hem kırmızılık ve hem taaffün olabilir velhasıl sonra şüpheli azası fenn-i kimya kaidesine tatbikân tahlil olundukda semmiyete dair nesne bulunmadığından zaruri sebep fevti taharri olunmak icap eyleyip dimağını fetih ve teşrih eylediklerinde gışay-ı ümmü dakiyk ile gışay-ı ankebutiyenin mabeyninde bir şıyan açılıb dem cevher-i dimağa münteşir olarak dem ile alüde bulundu sonra fenn-i tıbbîye tatbik olundukda merkum hal-i hayatında def'i mevad için kay etmeğe ziyâde sıkınmış olmağla kan mutatdan hariç re's tarafına hücum etmesiyle şıryanlara imtilay-ı külli gelüb mukavemet idemediğinden dimağın içine kan dolup fevt olmuş olduğu badeltebyin sefinenin zabiti tarafına ihbar olundu demek olur ki merkum su-i mideden fevt olmayub şıryan patlamasıyla fevt olunmuştur işte bunlar dahi iki yüz kırk üçüncü makale muetbince mevтин zuhurunu te'kid eder.”

Kısa bir deyimle otopsisı yapılan kişinin midesinde bullerin (nüfetat) ve kuvvetli yangı'nın (iltihab) bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca beyninin ince (pia mater) ve örümceksi (arachnoidea) zarları arasındaki bir atardamarın kismaya bağlı sıkınma etkisiyle tıka basa kanla dolduğu (imtilay-ı külli) ve sonuç olarak beyin-dokusuna değin yayılmış (infiltratio) kanamanın (apoplexia cerebri) ortaya çıktığı anlatılmaktadır.

¹²³ Hayrullah Efendi; **Makalat-ı Tıbbîye**, İstanbul, 1843, s.52 vd.; Akıncı, a.g.e., s.111.

Her iki otopsinin de Bernard'ın eliyle yapıldığı, ikinci olaya o zamanki tıp okulunun anatomi Hocası Spitzer'in de katıldığı, Hayrullah Efendi ile tıp öğrencilerinin seyirci durumunda oldukları bu arada bildirilmektedir.¹²⁴

Gerek Bernard gerekse Spitzer'in etkisiyle ve Sultanın emriyle, önce müslüman olmayanların sonra da müslüman olanlardan hapishanede ölenlerin cesetleri, hatta 1846 Nisan'ında iki zenci kadın kölenin cesetleri Galatasaray tıbbîyesinde teşrih edilerek anatomi ve patolojinin cesetler üzerinde öğretilmesi mümkün olabilmiştir.¹²⁵

4.ESERLERİ¹²⁶

-Element de Botanique e l' Ecole de medicine Imperial de Galata Serai, Cons.1842.

-Les Bains de Brousse, en Bithynie (Turquie d'Asie) Cons. 1842.

-Precis de Percussion et d'Anscultation A l'Usage de ses laçons, cons. 1843.

-Pharmacopee Militaire Ottamane.cons.1844.

Dr. Bernard dört tane kitap yazmıştır ki, Fransızca olan bu eserlerin üç tanesi ders kitabıdır. Kendisi bu üstün çalışmaları dolayısıyla Sultan Abdülmecit (1839-1861) tarafından iftihar nişanı ile ödüllendirilmiştir. Dördüncü eser Bursa Kaplıcalarına aittir. (Les Bains de Brousse,en Bithynie (Turquie D'Asie) Const,1842) Bu eser Dr. Bernard'ın ölümünden sonra 1849/1265 yılında sultan Abdülmecit'in Bursayı ziyareti dolayısıyla Türkçeye çevrilerek Kaplıca Risalesi ismi ile ve taşbasması olarak yayınlanmıştır. Son zamanlarda Dr. Bernard'ın sık sık Bursa Kaplıcalarına gitmesi, sıhhatinin iyi olmadığına delildir. Bursa Kaplıcaları eseri de bu ziyaretlerin başlangıcıdır.

Bernard elektristenin, hekimlik alanında uygulanmasına dair Viyana'da yaptığı doktora tezinden başka, Bursa kaplıcaları, Botanik, Auskultation ve Perkussion üzerine Galatasaray'daki Tıbbîye'de eserlerini eğitim dili olan Fransızca dilinde yazmıştır¹²⁷.

¹²⁴Hayrullah Efendi,a.g.e., s. 96 vd.

¹²⁵ Başbakanlık Arşivi; Dahiliye İrâdesi, Nr. 7419 tarihi: 1846/1263 H. ve Dahiliye İrâdesi Nr. 1771; Hayrullah Efendi;a.g.e., s. 52 vd.; Terzioğlu,Türk-Avusturya Tıbbi ilişkileri, s.23.

¹²⁶ Ekdal,a.g.e., s.22; Demirhan,a.g.e.,s.152.

Ölümünden az önce İstanbul'da yayınlanan eseri "Pharmacopea catrensis Ottomona"yı Latince, Fransızca, İtalyanca ve Türkçe olarak Osmanlı askeri hekim ve eczacılarının kullanacağı bir Türk Farmakopösi olarak yazmıştır.¹²⁸

Bernard'ın pozisyonu onu, etrafında toplandıkları, fikir, cesaret ve teselli aldıkları, İstanbul'da çalışan bütün Alman hekimlerin, fikri bağı özelliğindeki bir kişiliğe yüceltmmişti.¹²⁹

Bernard derslerde kullanılmak üzere botaniğe giriş niteliği taşıyan ve 1842 de basılan "Elements de Botanique a l'usage des eleves a l'Ecole Imperial de Galata Serai" isimli eserini yazmıştır.¹³⁰

4.1. ELEMENT DE BOTANIQUE E L'ECOLE DE MEDICINE IMPERIAL DE GALATA SERAI / BOTANİK KİTABI

Viyana'dan getirtilen Dr. Charles Ambroise Bernard, Mekteb-i Tıbbîye'nin ilk sınıflarında okutulan botanik dersi için bir ders kitabı hazırlamıştır. Tıbbîye'deki öğretim dili Fransızca olduğundan kitap Fransızca'dır ve Elements de Botanique (Botaniğin İlkeleri) adını taşımaktadır. Kitabın baş tarafında Fransızca ve Türkçe olarak yazılmış bir önsöz vardır. İstanbul'da 1842 yılında basılmış olan kitap toplam 344 sayfadır. 116 sayfalık birinci bölümü genel botanik konularına, 228 sayfalık ikinci bölümü taksonomiye ayrılmıştır. Sonuna çoğunluğu sistematığe ilişkin yaprak şekilleri ile ilgili resimler eklenmiştir. Günümüzde eczacılık öğrencilerine okutulan bitki sistematığıne ilişkin konuların o dönemde tıp öğrencilerine de öğretilmesi ilginçtir. Bernard'ın bu yapıtı, bilindiği kadarıyla Türkiye'de yayınlanmış bilimsel nitelikteki ilk botanik kitabıdır.¹³¹

¹²⁷ Skopec, a.g.m.,s.103.

¹²⁸ Aynı, s.103.

¹²⁹ Skopec,a.g.m., s.103.

¹³⁰ Ganzinger,a.g.m., s.113.

¹³¹ Uzluk, Ecnebi, s.5.

4.2.PHARMACOPEE MILITAIRE OTTAMANE / FARMAKOPÖ

KİTABI

Bu Farmakopö, Fransızca ve Latince olarak yazılmıştır. Fakat alfabetik sıraya göre hazırlanan ilaç isimleri Türkçe, Fransızca, İtalyanca ve Latince idi. Önsözden öğrenildiğine göre eser, ordunun ve bilhassa askeri eczanelerin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere hazırlanmıştı. Ancak o günlerde hekimlerimiz Fransızca ve Latince'yi pek bilmediklerinden ve reçete yazılarında daha fazla İtalyanca kullanıldığından, drog isimleri, Latince ve Fransızca kadar Türkçe ve İtalyanca olarak da verilmiştir.¹³²

1844'de Bernard'ın son eseri, 16x21,5 cm ebatında ve 165 sayfalık küçük bir kitaptır. Bernard'ın böyle bir askeri farmakopö yazmasına sebep, Osmanlı imparatorluğunda ilaçlara dair mevzuatı içeren böyle bir eserin olmayışı olabilir.¹³³

1842'de İstanbul'da yüksek ölüm oranı olan askeri hastanelerin reformu için Avusturya'dan çağrılan Dr. Rigler ve Dr. Eder bu hastanelerdeki ilaçların ve onların dağıtımının fena olduğunu tespit etmişlerdi. Bernard'ın daha önce belirttiğimiz ve bir Alman gazetesinde yayınlanan haberinden anlaşıldığına göre , 1843'de Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'de bir eczane vardı ve o zamanki mevzuata göre oradan fakir hastalara bedava ilaç büyük bir miktarda dağıtılıyordu. Herhalde tıbbîyedeki bu ilaç deposu, Bernard'ın "Pharmacopoea Ottomana" eserinde sık sık adı geçen "Pharmacie Centrale" olsa gerek. Bütün askeri hastanelerin ilaç ihtiyacını karşılayan bu "Pharmacie Centrale"den Bernard, böylece ordunun en kâliteli ilaç ihtiyacını karşılayacağı gibi bunun iyi yönetim ile büyük bir paranın da tasarruf edilmesi sağlanır diye bahsetmektedir.¹³⁴

Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin direktörlüğü, hocalığı ve oradaki hastanelerin hekimliği gibi ağır görevlerle yüklü Bernard'a böyle bir Farmakopö'nin yazılışında örnek teşkil edebilecek bir eserin olması böyle bir işin gerçekleşmesini kolaylaştırmış olabilirdi. Gerçi Bernard yazdığı Pharmacopoea castrensis Ottomana'nın önsözünde bu husus da bir fikir beyân etmiyorsa da kendi ülkesi Avusturya'daki askeri Farmakopöleri herhalde eserine örnek olsa gerek. Ganzinger eserinde Bernard'ın Farmakopösi ile Avusturya Farmakopösini karşılaştırır. Avusturya da askeri hekimken yürürlükte olan

¹³² Ekdal,a.g.e., s.22.; Bütün,a.g.e.,s.67.

¹³³ Ganzinger,a.g.m.,s.113 vd.

¹³⁴ Aynı, s.113 vd.

ve 1820'de yayınlanmış Avusturya farmakopösini değil de 1841'de yayınlanan Pharmacopoea castrensis Austriaca'yı kendisinin ondan 3 yıl sonra İstanbul'da yazdığı Pharmacopoea castrensis ottomana'ya Bernard'ın, örnek aldığını belirtir. Daha ilk bakışta Bernard'ın yazdığı Osmanlı Askeri Farmakopö'nin de Avusturya farmakopösi gibi dört büyük bölümden oluştuğunu, bu her iki farmakopöde de I. Bölümde, ham ilaç maddeleri, yani 'pharmacacruca', II. Bölümde kimyasal-farmasötik preparatlar ile galenik yolla hazırlanan birleşik ilaçlar "Pharmaca praeparata et composita" adı altında, III. Bölümde bu çeşit ilaçların askeri hastanelerde hekimlik mevzuatına uygun olarak taze hazırlanmaları için lüzumlu reçete formülleri "Formuae medicinales ad usum nosocomiorum castrensium" başlığı altında incelenmekte olduğu IV. Bölüm bazı tabelalar ve fihriste ayrıldığını belirler.¹³⁵ Aynı benzerliği Bernard'ın Osmanlı askeri farmakopösünün adı geçen Avusturya Farmakopösine bağımlılığının bilhassa göze çarpan nişanesi de ön sözden hemen sonra yer alan ağırlıklar tabelasındanda anlaşıldığını verir. Her iki Farmakopöde de yer alan ağırlıkların, 1761 yılında Avusturya da kullanılmaya başlayan "Medizinalfund"a dayanmakta ki, bu da Fransız ağırlık sistemindeki 420 grama karşılık geldiğini, Avusturya'da kullanılan bu "Libra medizinâlis" denilen ağırlık birimi, 12 Unzen veya 96 Drahten veya 288 Skrupel veya 5760 Gran'a karşılık geldiğini ifade eder.¹³⁶

Bernard'ın yazdığı Pharmacopoea Castrensis Ottomana'da yer alan tabela da bunu basitleştirilmiş şekliyle görmenin mümkün olduğunu, yalnız bu tabelada Türk ağırlık birimi Okkanın da göz önünde tutulduğu görüldüğünü belirtir. Yaklaşık 24000 Gran'a karşılık geldiğini, Osmanlı farmakopösünde hemen bu tabelayı izleyen sayfada yer alan 14 Grad Reaumur ısısındaki sıvıların özgül ağırlığını belirleme ile ilgili giriş kısmı Avusturya askeri farmakopösündeki bölümle kelime kelime aynı benzerliği gösterdiğini, Bernard'ın bu kısımda, Areometrenin Meissner'e göre kullanılmasını tavsiyesi Avusturya farmakopölerinin kendilerine has bir özelliği olduğunu yazar. Ve devam eder: "...Adı geçen Meissner Siebenbürgen yöresinden gelen eczacı Paul Traugott Meissner olup kendisi 1815'den sonra Viyana'da Politeknik Enstitüsünde kimya teknolojisi profesörü idi. Meissner Araometri üzerinde çok çalışmış ve 1816'da Araometriye dair tabelaları ihtiva eden "Araometrie in ihrer

¹³⁵ Ganzinger,a.g.m.,s.115.

¹³⁶ Aynı,s.115.

Anwendung auf Chemie und Technik" isimli mufassal eserini yazmıştı. Bu eserde Meissner'in kendi kullandığı Araometre'nin de bir resmi yer almaktadır."¹³⁷

Bernard'ın yazdığı Pharmacopoea castrensis Ottomana'nın 21 sayfa tutan I.bölümünde alfabetik sıraya göre basit ve ham droglar yer almaktadır ve sol taraftaki sütunda Latince olarak bu drogun olduğu bitkinin ilmi ismi ilaç olarak kullanılan kısımları, bundan sonra da bu drogun yer aldığı preparat ve birleşik ilaçlar verilmektedir. Yanındaki sağdaki sütunda bu drogun Fransızca ve Türkçe isimleri ile yanda Latince verilen açıklamanın Fransızca tercümesi yer almaktadır. Bunun üzere diğer bütün nebati ve hayvani kökenli droglar arka arkaya tarif edilmektedirler. Absinthiumdan sonra ikinci olarak verilen de sirkedir. Bernard'ın yazdığı Osmanlı askeri farmakopösünde soldaki sütunda bunun ismi Latince Acetum, İtalyanca Aceto, sağdaki sütunda Fransızca Vinalgre ve Türkçe Sirke olarak verilmektedir. Ganzinger, Bernard'ın yazdığı Pharmacopoea castrensis Otomana da 149 madde, 156 drog bulunmasına karşılık Avusturya askeri farmakopösünde yalnızca 136 drog bulunduğu bahseder. Sözlerine şöyle devam eder: "...Bunlardan 116 drog her iki farmakopöde de yer almakta, diğer bir deyişle Osmanlı Farmakopösündeki drogların %74 ü Avusturya farmakopösünde de bulunmaktadır. Şöyle ki:

Pharmacopoea castrensis		Austriaca, 1841	
Ottomana, 1844			
Hayvani droglar	14	(%9.0)	11 (%8.1)
Tıbbi nebatlar/droglar	104/111	(%71.2)	85/92 (%67.7)
Minareller ve metallar	23	(%14.7)	21 (%15.4)
Çeşitli kimyasal maddeler	8	(%5.1)	12 (%8.8)
		149/156 (/100)	129/136 (%100)"

Bernard'ın Osmanlı askeri farmakopösündeki drogların % 9 u hayvani olup sayıları 14'ü bulmaktadır. Pharmacopoea castransis Ottomana'nın diğer bir yerinde belirtildiği gibi bir askeri birlik için yıllık ilaç ihtiyacı üç okka yani 5,250 kg. olarak verilmekte. Bernard'ın Osmanlı farmakopösünde 111 bitkisel drog, bütün sayılan drogların %71'ini oluşturmaktadır.¹³⁸

¹³⁷ Ganzinger, a.g.m., s.116.

¹³⁸ Aynı, s.116.

Kimyasal maddeler arasında, su, Weingeist (etil alkol) sirke, ham konstre sülfirik asit, yanmış kireç, Potas, Weinstein (tartır), sabun ve odun kömürü gibi çeşitli maddeler yer almakta. Taklidini, orjinâinden ayırt edebilmeğe yarayan tabî drogların yapısı ve karakteri, detaylı olarak verilmemiş. Yalnız Weingeist (etil alkol) ve sülfirik asitin özgül ağırlıkları verilmiş.¹³⁹

Ganzinger Osmanlı Farmakopösi ile Avusturya Farmakopösini karşılaştırdıktan sonra şu sonuca ulaşır: “Özet olarak denilebilir ki, Bernard’ın yazdığı Osmanlı farmakopösünde tarif edilen drogların tarifleri 1841 yılında basılan Avusturya farmakopösi ile hemen hemen kelime kelime bir benzerlik göstermektedir. Bernard’ın yazdığı farmakopönin 73 sayfa tutan ikinci bölümünde Composita et Praeparata başlığı altındaki 154 birleşik ilaç ve preparata karşılık, Avusturya farmakopösünde sayıca daha az olarak 131’i yer almakta ise de bunlardan 126’sı her iki farmakopöde de nomenklatur’u ve elde edilışlerine ait tarifleriyle birbirlerine tamamen benzer şekilde yer almaktadırlar.”¹⁴⁰

Bu bölümde toz ve hap şeklindeki ilaçlardan sıvı hâlinde ve destile edilmiş ilaçlara ve pflasterden merhemlere kadar az ve çok komplike birleşik ilaç ve preparatlar incelenmektedir.

Bunlar arasında ilaç olarak kullanılmayan ama kimyasal anâlizlerde lüzumlu olan preparatlarda tarif edilmektedirler. 18. yüzyıla kadar çok yaygın bir şekilde kullanılan galenik ve Arap geleneğine göre imal edilen bir çok şurup, Confectiones, Trochisi ve Olea composita ile biraz zikredilen haplar, plasterler ve merhemlerden yalnız çok azı ve oldukça basite indirgenmiş birleşimleri ile yer almaktadırlar. Buna karşılık anorganik maddelere daha fazla yer verilmiş, çünkü kimya alanındaki gelişmeler sonucu bunlar daha açık bir şekilde tarif edilebildikleri gibi, 17. yüzyıldan beri kullanılan kimyasal preparatların yerlerini almaya başlamışlardı. Şunu da belirtmek lazım ki 19. yüzyıl anorganik farmasotik kimyanın yüzyılı olarak adlandırılır. Bernard’ın yazdığı Osmanlı farmakopösünde diğerleri arasında 7 mineral asit, 5 Antimonpreparat, 8 civa bileşikleri, 5 demirpreparatı, 8 kâlium bileşikleri bulunmaktadır.¹⁴¹

19. yüzyıl başının büyük ilmi gelişmelerinden biri de önemli droglardan tesirli maddelerin elde edilmesidir, örneğin 1805’de opium’dan ilk defa morfinin elde edilmesi gibi.

¹³⁹ Ganzinger,a.g.m., s.116.

¹⁴⁰ Aynı, s.117.

¹⁴¹ Aynı,s.117.

Bütün bunlar, bugün kimya endüstrisi tarafından hazır olarak eczanelere verilmesine karşın, o zaman hem Türkiye’de hem de Avusturya’da eczanelerde bizzât imal edilirdi.¹⁴²

Bernard’ın Pharmacopoea castrensis Ottomana’sında bütün bunların hazırlanması ile ilgili açıklamanın Latince ve Fransızca metinde verilmesinin yanı sıra bunların İtalyanca olarak ayak notu olarak verilmesini, o zaman Osmanlı Türk ordusunda askeri eczacılıkta İtalyanca’nın geçerli lisân olması ile açıklamak mümkün.

Üçüncü bölümde Bernard, askeri hastanelerde kullanılmak üzere 159 ilaç hazırlama reçetesini vermektedir. Hazırlanışlarına göre Decoctiones’dan Fumigationes’e kadar 21 guruba ayrılıyor, bu hazırlama reçeteleri.¹⁴³

IV. bölümü bazı tabelalar ve listeler içermektedir. Bu IV: bölümde Bernard en sonra birliklerdeki askeri hekimlerin daimi olarak kullanabilecekleri ilaçlara ait etraflı bir liste yer almaktadır. Bunlar “Pharmacie Centrale” denilen merkezi ecza deposundan sağlanabilecek şeylerdi. Şarap, sirke, süt, tereyağı veya limon gibi basit maddelerin hemen istenildiği zaman el altında bulunması şarttı.

Bernard’ın Osmanlı askeri farmakopösünde isimleri Latince, Fransızca ve İtalyanca olarak verilen 239 basit veya birleşik ilaçlar yer almakta ve her defasında 3500 kişilik bir askeri birliğin yıllık ilaç ihtiyacı verilmektedir.¹⁴⁴

Bernard, yazdığı bu Osmanlı askeri farmakopösünde yer alan önsözüne 16 Eylül 1844 tarihini atmıştı. Bundan birkaç hafta sonra 2 Kasım 1844’de öldüğüne göre, Bernard bu kitabın basılmış şeklini büyük bir ihtimâlle görmemiştir.

Bernard’ın 1844’de yazdığı bu Pharmacopoea castrensis Ottomana sadece ilk Osmanlı askeri farmakopösi değil, aynı zamanda ilk Osmanlı farmakopösi idi. Bu durumda aicâba bu farmakopö pratikle nasıl bir önem kazandı, ne kadar zaman geçerliliğini korudu ve kendisinden sonraki Osmanlı farmakopölerine ne kadar tesirli oldu sorusu akla gelir.

Burada hemen şunu belirtmek lazım ki, Osmanlı imparatorluğunda hizmet için çağrılan Avusturyalı askeri hekimlerden bazılarının tekrar Avusturya’ya dönmeleri, bazılarının ise Bernard gibi İstanbul’da vefât etmeleri ve Viyana’daki askeri tıp ve

¹⁴² Ganzinger, a.g.m., s.117.

¹⁴³ Aynı, s.118.

¹⁴⁴ Aynı, s.118.

cerrâhi Akademisi Josephinum'un 1848'de geçici olarak kaldırılmasından sonra Türkiye'ye, bu dönen ve ölen Avusturyalı hekimlerin yerine yenilerinin gönderilmemeleri nedeni ile Türk askeri tıbbına ve eczacılığına Avusturya etkilerinin yerini Fransız etkilerine bıraktığı görülür.¹⁴⁵

4.3. LES BAINS DE BROUSSE, EN BITHNINE / BURSA

KAPLICALARI

Bernard, tıp adamı olduğu kadar doğaya yaklaşımı olan bir bilim adamı olarak, doğal kaynakların derinliliğine incelenmesi gereğini duymaktaydı. Bu gereği, özellikle ampirik yöntemlerle kullanıldığını belirttiği Türkiye Kaplıcaları için vurgulamıştır. Yaşadığı dönemden yüzyıl sonra çalışmalarını sürdürseydi, kuskusuz, ünlü bir Tıbbi Ekolog olarak tıp tarihinde yer alacaktı. Zira Dr. Bernard, kaplıcalarımızdan Bursa ve Yalova Kaplıcalarında, çevresel faktörlerle birlikte bilimsel incelemeleri gerçekleştirerek, 1842'de "Les Bains de Brousse" isminde Fransızca olarak ilk kaplıca kitabını yazmıştır. 1844'te Osmanlıca'ya çevrilen bu kitap 1848'te "Kaplıca Risalesi" adıyla Tıbbîyenin matbaasında taş basması olarak çoğaltılmıştır. Osmanlıcaya çeviren belli değildir. 1943'te Rıza Ruşen Yücer tarafından da öz Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁴⁶

Kitap 99 sayfa olup, Bursa ve civarını gösteren bir krokisi vardır. Bursa kaplıca sularının kimyasal tahlilleri ve bunların hangi hastalıklarda kullanılacağını belirten Dr. Bernard, şehrin tarihi ve mimari eserlerinden de söz etmektedir.¹⁴⁷

Kitapta, Bursa Banyolarını inceleme gereğinden söz eden girişinde, yaklaşık halk arasında, bugün dahi "Ilıca" denilen, Kaplıcaların kullanımına ait bilgi yer almaktadır. İstanbul'da herkesin Bursa Kaplıcalarının faydalarından bahsettiğini, ama Bernard bunun kendisinin ilgisini çekmediğini belirtir. Fakat 5 ay süren şiddetli göz

¹⁴⁵ Ganzinger, a.g.m.,s.119.

¹⁴⁶ Dr. K.A.Bernard,Bursa Banyoları "Kaplıca Risalesi",çev:Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, 1943, s.7; Nurten Özer,"Dr. Bernard'ın Bursa Kaplıcaları Hakkındaki Kitabı ve Türkiye'de Modern Balneoterapi'nin Gelişimi", Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları ,Arkeoloji ve Sanat Tarihi yay., İstanbul, 1983, s.68.

¹⁴⁷ Bernard,a.g.e., s.9 vd.; Özer,a.g.m., s.68.

ağrısı çekmeye başlayınca, buraya gitmeye karar verdiğini ifade eder. Burada 20 gün içerisinde eski sağlığına kavuşmuştur. Bunun üzerine bu konuda yazmaya karar verir. Kendi eserinde bu kitabı yazma nedenini şöyle verir: "...sadece ekmeğini yediğim devlete bir hizmetten ve halka faydalı olmaktan ibarettir."¹⁴⁸

Giriş kısmında halkın bu kaplıcalardan nasıl yararlanacaklarını bilmediklerini, bu sular hakkında da kimsenin bir araştırma yapmadığını, bunun sonucunda da olumsuz sonuçların gerçekleştiğinden bahseder.

1. bölümde, banyo suyunun sıcaklığı, süresi, vakti ve kür mevsimine ait bilgiler bulunmaktadır. Sıcaklığın hastalığa göre ayarlanması, mevsim olarak baharda gelinmesi, günde iki defa girilmesi ve bunların yanı sıra perhiz yapılması gerektiğini belirtir.¹⁴⁹ Günümüzde "Balneoklimatik Tedâvi" olarak değerlendirdiğimiz Kaplıca tedâvisinin Dr.Bernard'ın 19 yy.'da bu yönden ele alması, bu konuda düşünme tarzını göstermesi bakımından önem kazanmaktadır.

2. bölümde Bursa'nın sıcak su kaynakları ve jeolojik yapıları, dağılımlarını belirterek, Avrupa'daki benzerleriyle örneğin Gastein ile karşılaştırmasını yapan yazar, Bursa'nın kaplıca olarak kullanımı hamamlarını, tek tek, fiziksel, kimyasal, çevresel ve tıbbî özellikleriyle açıklamıştır.¹⁵⁰

3. bölümünde Bursa'nın cami ve türbelerini, kale ve mesire yerlerini, Uludağ ve köyleri, ayrıca halkın sosyal davranışlarını anlatmıştır.

Dr.Bernard doğrultusunda, Prof. Ömer Kerim Çağlar ve içerisinde Salomon Calvi gibi Alman hocaların yer aldığı ekibi, Türkiye genelinde maden sularının fiziko - kimyasal özellikleri ile sosyal olanaklarını belirleyen geniş çaplı araştırmayı 1934'te 3 ciltlik bir kitap hâlinde belgelemişlerdir. Rıza Roman da Türkiye'deki Balneoloji'yi, Türkiye'nin şifalı sularının tarihsel gelişim içerisinde halk hekimliğimizde önem kazanan bir kitap olarak hazırlamıştır (1942).

Günümüzde, ülkemizde hala "Şifalı Sular" olarak adlandırılan Sıcak - Maden Suları (= termomineral sular) ın tedâvide kullanımı "Balneoterapi" adını alır. Bu tedâvi yönteminin bilimsel anlatımı Balneoloji ve Kaplıca Hekimliğinin içerisinde yer almaktadır. Bugünkü bilimsel anlayış ve ekolojik görüşle "Kaplıca Tedâvisi", sadece doğal sıcak

¹⁴⁸ Bernard,a.g.e., s.15.

¹⁴⁹ Aynı, s.17 vd.

¹⁵⁰ Aynı, s.23 vd.

suyun değil, çevresel faktörlerin, özellikle kaynak yöresine özgü iklimatik ve biyolojik faktörlerin bütünlük içinde organizmaya etkisi beklenen bir tedâvi sistemidir. Balneoloji'de kaplıca suyunun kullanımına Balneoterapi denilmekle beraber adi su ile karıştırılarak çeşitli uygulamalarda kullanımına Hidroterapi de denilebilir. Dr. Bernard'ın Türkiye Kaplıcalarının klinikteki belirgin etkisi üzerindeki merakı, Bursa'daki gözlemleri, dikkat çekicidir.¹⁵¹

4.4. PRECIS DE PERCUSSION ET D'ANSCULTATION A P'USAGE DE SES LACONS./ PERKÜSYON KİTABI

Perküsyon ve oskültasyon hakkında kısa tarihçe:

Graz'da bir lokanta sahibi olan Aucnbrugger, bira fiçılarının dolu veya boş olduklarını, fiçilerin üzerlerine elleri ile vurarak tespit ederdi. Oğlu Leopold da babası gibi 7 - 8 yaşlarında fiçilere elleri ile vurmaya başlamıştır. Büyüyünce tıp öğrenimi sırasında göğüs ve karnın bir fiçi gibi olduğunu ve içlerinde çeşitli organların bulunduğunu görmüştür. Müzisyen de olan Leopold Auenbrugger, fiçilere vurularak elde edilen sesleri değerlendirilmesi gibi, hastaların da elle vurmaya (perküsyon) karşı verdikleri seslerin hasta organların tanısında kullanılabileceğini düşünmüştür. Viyana'da İspanyol Hastanesinde 7 yıl kadar deneylerde bulunmuştur. Elde ettiği sonuçları 1761'de Viyana'da 95 sayfalı bir kitap hâlinde yayınlamıştır. "Inventum Novum ex Percussione Thoracis Humanı ut Signo Abstrusos îterni Pectoris Morbos De-tegendi", insan göğsünün iç hastalıklarını bu boşluğu perküsyonla tanımak için yeni metot adlı bu kitap yeni bir çığır açmıştır. Yazar kitabına şu cümlelerle başlamıştır. "Ey ilgili okur, sana göğüs hastalıklarının tanımı için tarafımdan bulunan yeni alameti bildiriyorum. Bu insan göğsüne el ile vurmakla ondan çıkan seslerin türlü türlü yankıları ile bu boşluğun iç durumu hakkında bir sonuç elde etmekten ibarettir."¹⁵²

Bu eser 47 yıl dikkati çekmemiştir. Napolyon Bonaparte'm saray doktoru ve dostu olan Jean Nicolas Corvi.Sart (1775 - 1821) Aucnbrugger'in kitabını Fransızcaya

¹⁵¹ Özer,a.g.m.,s.69.

¹⁵² Aynı,s.87.

çevirmiştir. (Nouvicle methode pour connoître les maladies internes de la poitrine par percussion de cette cavité, Paris 1808).

Oskültasyona gelince, steteskopun bulucusu Rene Theophile Hyacinthe Laennec (1781 - 1826) 1816'da Necker Hastanesinde doğrudan kulakla kalp seslerinin duyulamayacağı kadar şişman bir hastanın muayenesinde mukavva bir boru kullanmıştır. İlhamını, Louvre Sarayının bahçesinde bir çocuğun kulağını ağaca koyarak, arkadaşının ağaca vurmak suretiyle yaptığı işaretleri duymasından almıştır. Laennec'in "Traite de l'Auscultation Medicale, 1818" adlı kitabında tarif edilmiş olan steteskop 4 crn. çapında ve 30 cm. uzunlukta, bir ucu huni şeklinde geniş, ağaçtan yapılmış, birbirine vidalanabilen iki parçadan meydana gelmiştir.¹⁵³ Şüphesiz perküsyon ve oskültasyon metotları bir süre sonra Osmanlı hekimleri tarafından da kullanılmıştır. 1834'de yayınlanan Ahkamulemrâz Chomel'den Osman Saib tarafından çevrilmiş olup, perküsyondan "zarbı-bilyed yani el ile vurma" olarak bahsedilmektedir. Ancak bildiğimiz kadar ile bu konuda ülkemizde yayınlanan ilk Fransızca kitap Dr. C.A, Bernard'ın "Precis de percussion et d'Auscultation, Constantinople, 1843"dür.

Kitabın ilk sayfasında Dr. Bernard'ın unvanları "Tıp ve Cerrâhi Doktoru, Galatasaray Tıp Okulu direktörü ve pathologic interne, cliniques interne ve externe Profesörü, İftihar Nişanı hamil ve Viyana Tabîbler Derneği Üyesi" olarak sıralanmaktadır.¹⁵⁴

Aynı sayfada kitabın kitaplık kayıtları "Duhul 8/5, İstanbul Vilayeti Darülfünun Kütüphânesi 1320, İstanbul Darülfünun Kütüphânesi 1607 ve İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Tıp Fakültesi 5074, karşı sayfada İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kütüphânesi No. 3099, ve Üçüncü sayfada Ez-Kitapbhayı Mekteb-i Tıbbîye-i Âliye-i Şahâne" olarak kaydedilmiştir.

Kitap Sultan Abdülmecid'in Başhekimisi, Rumeli Büyük Hakimi, Galatasaray Tıp Okulu Şef Direktörü ve. Ekselansları Abdulhak Efendi'ye ithaf edilmiştir. Bunun ayrıca Arap harfleri ile yazılmış çevrisi de mevcuttur. Bir özeti aşağıdadır.

"Görev aldığımdan beri tıp bilimlerim öğrencilere basit şekilde öğretmeye çalışıyorum. Onlara modern tıbbın gelişimini anlatıyorum. Son olarak da Aucnbrugger, Lacnec, Piorry, Scoda ve benzerlerinin ölümsüz çalışmaları ile toraksa ve abdomen organ hastalıklarının tanısı konusunda perküsyon ve oskültasyon hakkında bu kitabı yayınlıyorum. Hippocratic sanatın Osmanlı

¹⁵³ Öner,a.g.m., s.87.

¹⁵⁴ Aynı,s.88.

împaratorluğunda yayılması için gösterilen gayretlere iştirak için bu kitabı yazıyorum." Ayrıca son cümleleri ile çok nazik bir şekilde hürmetlerini sunmaktadır.¹⁵⁵

1-12 sayfalarda oskültasyon ve perküsyonun çok önemli olduğu solunum organlarının başlıca hastalıklarının (catarrhe, laryngite, bronchite, bronchestasie, pneumonie, akciğer ödemi, anfizem, tüberküloz akciğer kanamaları, gangren, plörezi, hidrotoraks, pnömotoraks) anatomo - patolojik karakterleri anlatılmaktadır.

12 - 21 sayfalar perküsyona ayrılmıştır. Bu kısımda percussio immediate, percussio mediate, percussio sesleri (açık, mat, timpanik gibi) ve perküsyona duyarlı direnç üzerinde durulmuştur.

21 - 30 sayfalar oskültasyon hakkında genel bilgilere ayrılmıştır.

30 - 39 sayfalarda solunum oskültasyonu üzerinde bilgiler verilmektedir. Solunum sesleri başlıca 3 gruba ayrılmaktadır, "vesiculaire, bronchique, indetermine". Bunlar hakkında geniş bilgiler izlemektedir.

39 - 40 sayfalarda "frottement" dan bahsedilmektedir.

40-57 sayfalar solunum yolları hastalıklarında perküsyon ve oskültasyona ayrılmıştır. Örnek olarak, calarrhe, bronşit bronşektazi, pnömoni, akciğer ödemi, arifizem, tüberküloz, hemorajik infarktüs, gangren, plörezi, hidrotoraks ve pnömotoraks üzerinde durulmuştur.

57 - 68 sayfalar dolaşım organları hakkında genel bilgileri içermektedir.

68 - 90 sayfalar kalp seslerini detaylı olarak incelenen kısımdır. Kalb kaviteleri, büyük arterler ve perikard ayrı ayrı incelenmiştir.

Hastanın şikayetleri, görüntüsü, ısısı, nabızı, perküsyon, oskültasyon vs. dışında tanının bu günkü olanaklar (Röntgen, bilgisayarlı tomografi, ultrason, mikrobiyolojik inceleme gibi, kullanılmadan konulabilmesi, perküsyon ve oskültasyon üzerinde bir kitap yazılması zorunluluğunu açıklamaktadır.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Öner, a.g.m., s.88.

¹⁵⁶ Aynı, s.89.

İKİNCİ BÖLÜM

HELMUTH VON MOLTKE

1.MOLTKE'NİN HAYATI

Helmuth von Moltke, 26 Ekim 1800 tarihinde Meklenburg'un Parchim kasabasında doğdu. Soylu bir Alman ailesinden gelen Moltke'nin babası, 1805'te Danimarka tabîyetine geçti. Hemen hemen aynı sıralarda, Napolyon savaşlarında, evlerinin yanması ve yağma edilmesi üzerine fakirlik ve zarurete düştüler. Moltke'nin çocukluğu iyi şartlar altında geçmedi. Kopenhag'daki Krâliyet Askeri Akademisi'nde okudu. 18 yaşında 1819 senesinde Danimarka ordusunda subay olmuştu. 1822'de Almanya hizmetine girdi. Almanya Genelkurmayı'nda Topoğrafya kısmında göreve geldi. Bu da onun detaylardaki yeteneğini ve mükemmeliyetçiliğini ortaya çıkardı.¹⁵⁷ 1832'de Prusya kurmay subayları arasına katılmıştı. 1835'te annesine: “Ben, her halde orduda, 1822'de hizmete girmiş olan biricik yüzbaşıyım” diye yazıyordu. Öğrenimini Kopenhag'da yapan, zamanın en büyük strateji dehası sayılan Moltke, otuz yıl müddetle Prusya ordusunda genelkurmay başkanlığı yapmıştır. Seyahati çok severdi, hatta yalnız seyahat planları kurmak bile ona büyük bir zevk verirdi. Hemen hemen bütün Almanlarda olduğu gibi, onda da güney memleketlerinin mavi göklerine büyük bir özlem vardı. Daha sonraki yazılarından birinde: “Üstünde mavi göğü olmadıktan sonra bütün manzaralar kaç para eder?”... demişti.¹⁵⁸

1836-1840 tarihleri arasında Moltke, Osmanlı Devleti'de yeni kurulan orduya danışmanlık görevi yaptı. Aynı zaman diliminde gezdiği yerlerin haritasını da çizdi.

Moltke, kralın kendisini çağırması olduğu Berlin'e dönerken Orşova'da, ekim ayında karantinada kalmıştı. Dönüşte vebaya tutuldu ve üç hafta yatakta kaldı. Büyük zorluklarla Viyana'ya varabildi, orada bir mide hummasına yakalandı. 27 Kasım da Berlin'e vardı ve kral tarafından kendisine, en büyük takdir alameti olan, “Pour le merite” nişanı verildi. 1840 sonbaharında Moldava hummasına yakalandı ve Ilmenau'a içmelerine gitmek zorunda kaldı; bu tedâvi ona o kadar iyi geldi ki aynı kış Roma ve

¹⁵⁷ Antulio J. Echevarria II, **From Prameters**, Spring 1996, s.91 vd.; W. Von Dünheim, “Feldmareşal Moltke'nin Şark Gezisi”, çev. Selçuk Ünlü, **Erdem**, c.II/5, Ankara, Mayıs 1986, s.355.

¹⁵⁸ Echevarria, a.g.e., s.91 vd.; Uğur Dalak, “Moltke”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.VI, İstanbul, 1993, s.180.; Dünheim, a.g.m., s.355.

Napoli'ye bir seyahat yapabildi, 23 Ocak 1841'de sıhhati tamamıyla yerinde olarak Berlin'e döndü.

Yüzbaşı Moltke'nin 1853 Ekim'inde, Kälisch'te yapılan manevralardan sonra Doğu seyahatine çıktığı zaman, tıpkı İtalya seyahatine çıkan Goethe gibi, görmek ve öğrenmekten başka amacı yoktu. Hiç de neşeli ve mutlu geçmeyen, kendi dediği gibi "eğitilmemiş, sadece dayak yemiş" olduğu bir çocukluk devresinden sonra, tâlihin kendisine sağladığı hayat yolundan artık memnun kalabilirdi. 1857'de Danimarka ile Prusya arasındaki savaşta Genelkurmay Başkanı'ydı ve bu savaşı fiilen idare eden oydu. 1858'de Prusya'nın Genelkurmay Başkanı olan Moltke, bu görevde tam 30 yıl kalmıştır.¹⁵⁹

1870 Alman-Fransız savaşında, Alman orduları Genelkurmay Başkanı Moltke, savaşın kazanılmasında en büyük pay sahibi olanlardan biriydi. Kendisine bu savaşta Feldmareşallik'le Kont unvanı verildi.¹⁶⁰

Moltke'nin uluslararası Kanun uzmanı Johann Kaspar Bluntschli'ye 11 Aralık 1880'de yazdığı mektupta savaşın gerekliliği hakkındaki felsefi bakış açısını şöyle vermiştir:

"...Sonsuz barış bir rüyadır ve hatta güzel bir rüyadır. Savaş, Tanrının dünya düzeninin bir parçasıdır....Savaşsız bir dünya da kişi materyalizm bataklığına batabilir.

Bütün kanunlar idamı gerektirecek yada nezaret edecek bir otoriteye ihtiyaç duyar ve bu güç henüz uluslar arası anlaşmalar da gözlenememiştir. Bazen bu otorite kuvvetlerini geri çekerdi neden? Çünkü savaşan güçlerden biri veya her ikisi savaş kurallarını ihlal ederdi. Bu ihlâlin nedeni ise dünyevi bir ahlak eksikliğidir. Bu konuda sadece ahlaki ve dini eğitimden fayda beklenebilir."¹⁶¹

Ayrıca Antulio J. Echevarria'nın, From Parameters adlı eserinden de 1823'de Moltke'nin Berlin Harp Akademisi'ne öğrenci olarak devam ettiği sırada, Clausewitz'in bu akademide yönetici olarak hizmet etmektedir. Bununla birlikte, 1890'da yapılan bir röportajda Moltke herkesin kanısına göre Homer'ın çalışmalarını listeledi. Çoğunlukla İncil'den ve savaş üzerine yazılmış beş kitaptan etkilendiği anlaşılmaktadır. Gerçekten Moltke'nin yazılarında bu büyük askeri filozoftan alıntılar veya açıklamalar

¹⁵⁹ M.Rıfat Akbulut, "Helmuth Von Moltke", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.V, Kültür ve Tarih Vakfı Ortak yay., İstanbul, 1994, s.486.; O.Yüksel, "Moltke", **Türk Ansiklopedisi**, M.E.B. yay., c.XXIV, İstanbul, 1995, s.306.

¹⁶⁰ Echevarria, a.g.e., s.91.

¹⁶¹ Hanrry Pross, **Die Zerstörung der Deutschen Politik: Dokumente 1871-1933**, İngilizce'ye çev: Richard S. Levy, Frankfurt, 1959, s.29 vd.

bulunmaktadır. Zamanın askerleri ve tarihçileri, bu ünlü komutanın üstâdların teorilerini basitçe gerçeğe çevirdiğini yazmışlardır. Moltke'nin entelektüel gelişmesinde Clausewitz'in ölümünden sonra yayımlanan savaş hakkındaki çalışmalarından etkilendiği görülmektedir. Moltke'nin sadık öğrencisi Sigismund von Schlichting, O'nu Clausewitz'in gelmiş geçmiş en iyi öğrencisi olarak tanımlar. Çok tanınmış askeri yazar ve Clausewitz'in biyografisini hazırlayan Rudolf von Caemmerer, Genelkurmay Başkanlığının büyük komutanını, Clausewitz'e hediye edilmiş en büyük hediye yani öğrenci olarak tanımlamıştır.¹⁶²

Clausewitz gibi Moltke'de, askeri planlama ve uygulamadaki esnekliğin önemini vurgulamıştır. Taktik ve strateji de dogmatik düşüncelerden kaçınmış, zaferlerde ahlaki değerlerin oynadığı rolün aldatıcı olduğunu tanımlamış, şansın ve değişken ortamların savaşın doğasından kaynaklandığını kabul etmiştir. 1870-1871'deki savaşta Fransa yandaşlarından yardım aldıktan sonra aldatmadaki dehası giderek azalmıştır.¹⁶³

Clausewitz'in Moltke'nin savaş üzerine fikirlerine açıkça etki ettiği halde, Moltke'nin askeri teorileri Clausewitz'in tek yönlü fikirlerinden farklıdır. Moltke, politika ve savaş sınıflarını ayırmaya devam etmiş ve askeri operasyonlara politikanın etki etmemesi gereğine inanmıştır. Yazılarında politikanın savaşta amaçlara ulaşılmasında yararlı olduğunu, hatta savaşın başından sonuna kadar gerekli olduğunu savunur, ama savaş sırasındaki manevraların politikadan arındırılması gereğine inanır.¹⁶⁴

Clausewitz'den daha fazla özerklik için savaştı. Stratejik düşünce ile diplomasi birbirine bağımlıdır. Bir başka anlamda Clausewitz'in ünlü formülü savaş süre gelen bir politikadır. Elbette Clausewitz'in yorumlaması sadece Moltke'ye ya da Almanya'ya ait değildi. Fransız, İngiliz ve Ameika Birleşik Devletleri ordu yazarları 19 ve 20 yy. başlarında benzer fikirleri savundular.¹⁶⁵

Moltke'nin, savaş vizyonunun merkezinde taktiksel zafer görülür. Stratejiyi, taktiksel başarımın sağlanması için dizayn edilen uygun bir sistem olarak görmektedir, özgür, pratik ve gösterişli bir aktivite. Moltke'ye göre ,strateji; hayal kırıklıklarında,

¹⁶² Echevarria, a.g.e.,s..92.

¹⁶³ Aynı,s..92.

¹⁶⁴ Aynı,s..92.

¹⁶⁵ Aynı,s..92.

tren yolu kazalarında, hastalıklarda, hava şartları gibi kontrol edilemeyen faktörlerin gerçekleşmesi gibi beklenmeyen durumlardan avantaj sağlama esnekliğini devam ettirebilmektir. Çatışan güçlerin ilk çatışmalarından itibaren ortaya yeni durumlar ve gereklilikler çıkar. Bununla birlikte kurmay subaylar birçok ihtimâl için planlamaya yeterli önemi vermiyorlardı. 1871'den sonra Moltke savaşın iki cephesindeki Almanya'nın değişmez stratejik ikilemelerinde, orduya çözüm planlamaları yapmaya asla ara vermedi.¹⁶⁶

1888 yılında genelkurmay başkanlığından ayrıldı, fakat ölümüne kadar Almanya Milli Savunma Kurulu Başkanlığı görevini devam ettirdi¹⁶⁷ 1891 senesi 24 Nisan'ında öldü. Mezarı, 1866'da devletçe kendisine bağlanmış olan Creisanau çiftliğindedir (burası şimdi Polonya topraklarındadır).¹⁶⁸

Prusya-Danimarka, Prusya-Avusturya, Almanya-Fransa savaşlarının dahi kumandanı Moltke, özel hayatında son derece alçak gönüllüydü. Az konuşurdu, bu yüzden kendisine "suskun feldmareşal" derlerdi. Askeri meziyetlerinin yanında geniş bilgisi ve kudretli kalemiiyle de şöhret kazanmıştı.¹⁶⁹

2. MOLTKE'NİN OSMANLI DEVLETİNE GELİŞİ

Moltke, seyahati seven bir yapıya sahipti. Arkadaşları ile beraber, Osmanlı Devleti topraklarına 1835'te çıktığı yolculuğu sonucunda gelmiştir.

25 Ekim 1835'te Yüzbaşı Moltke, yolculuğuna Orşova'dan başlar. Yanında arkadaşı Baron von Bergh vardır. Orşova'dan yola çıkmadan önce Orşova Paşasını ziyaret eder. Mektupların da bugünü şöyle anlatır:

"Eski Orşova'nın hemen alt yanında, Tuna'nın dalgalarından, üzerinde bir Türk kalesi bulunan bir ada yükselir. Bu kaleyi yapan Avusturyalılar buna Yeni Orşova adını vermişlerdi; Türkler burasını aldılar, o zamandan beri sınırları Karpatlardan ta Balkan'a kadar gerilediği halde, bugün Adakale'de hala bir Türk paşası oturmaktadır.

¹⁶⁶ Echevarria, a.g.e.,s.92.

¹⁶⁷ Akbulut, a.g.m.,s.487.;Yüksel, a.g.m.,s.306.

¹⁶⁸ Dalak, a.g.m.,s.180.

¹⁶⁹ Aynı, s.180.

Hristiyan ülkelerinin ta içlerinde kalmış olan burada, üzerinden Peygamberin çanı ilan edilen tek bir minare yükselir. Sırbistan ve Eflak'taki öz topraklarından sürülmüş olan Türkler de bu adada sığınacak yer bulurlar.

Kasabada dar sokakların pisliğine şaşırıp kaldık. Erkeklerin elbiseleri kırmızı, sarı, mavi, hulasa en cavlak renklerdeydi, ama hepsi de yırtık pırtıktı. Kadınlar sarılmış sarmalanmış, umacılar gibi dolaşıyorlardı. Bütün evler viranlığın, izlerini taşıyordu, kaleye de, sanırım ki alındığı günden beri yeni bir tuğla bile konmamıştı. ...Yol arkadaşım Baron von Bergh'le bana, yanımızda bir gümrük, bir de sağlık memuru bulunarak, Türk paşasını ziyaret için izin verildi. On beş dakikada oraya vardık, ama eğer veba bulaşığı sayılan insanlar veya maddelere şöyle bir dokunuvorecek olursak, Avusturya toprağına ancak on beş günde dönebilecektik. Aslında bu tehlike, zâten Türkiye'ye gidecek olan bizler için değil, tekrar geri dönmek zorunda olan iki memur için korkunçtu. Bu yüzden bunlardan biri, paşanın huzurunda bulunduğumuz sırada, odadaki hava akımıyla o yana bu yana savrulan bir tüyden, elindeki uzun değneğıyle kendini korumaya uğraştı durdu.

Osman Paşa, uzak Trandeburg diyarından gelen iki yabancıyı birçok iltifatlarla karşıladı. Kahve, çubuk getirtti ve kalesini ziyaret etmemize müsaade etti. Paşa kızıl kaba sakallı, kelli fellı bir zâttır, ama onun oturduğu kadar kötü yerde bizim köy muhtarlarımız bile oturmaz. Konağı müfrez bir burca yapıştırılmış tahta bir barakadan ibarettir. Biz, hiç de lüzumu yokken, frak giymiştik, halbuki paşa bizi, birbirinden daha bol ve büyük iki üç kürkü üst üste giymiş olarak kabul etti.”¹⁷⁰

Orşova'dan bir yük arabası satın alarak zorlu bir yolculuktan sonra, Bükreş'e gelirler. Mektubunda bu yolculuğu, Bükreş'i ve Eflak topraklarını şöyle anlatır:

“...Orşova'da bir yük arabası satın almıştık. Çünkü Ulah arabaları çocuk arabalarına benzer. Yükseklikleri 2 ayak 4 pustan fazla değildir, hem de öyle kısa, öyle dardırlar ki, bizim gibi azıcık eşyası bulunsa bile, içlerinde bir adam zor oturabilir. Bütün arabada tek bir parça demir bile yoktur. Dingil başlıkları, dingilleri, her yeri ağaçtandır. ...Fakat bizim arabaya Eflak'ta bir voiture monstre (Dev araba) gözüyle bakıyorlardı. Sekiz at koşmuşlardı, çetin yerlerde buna birkaç da manda ekliyorlardı, ama yolun müsaade ettiği yerlerde, bodur bir ata semersiz binen ve ayakları hemen hemen yere değen postacının araları arasında dörtlüye yol alıyorduk. ...Bükreş'te Konsolosumuz tarafından Prens Alexandre Ghika'ya takdim edildik ve birçok Boyar aileleriyle tanıştık. Prens bize bir ziyafet verdi, bir de askerî gösteri yapılmasını emretti ama şiddetli bir kar tipi yüzünden bundan vazgeçmek zorunda kaldı. ...Burada bulunduğumuz sırada şehri, kışlaları ve salonları dolaştık.

Bükreş'te en sefil kulübelerin yanı başında en yeni tarzda saraylar ve Bizans üslubunda eski kiliseler görülür. En bol lüksün yanında en acı sefalet kendini gösterir ve Asya ile Avrupa bu şehirde yan yana gelmiş gibidir. ...Eflak henüz beş yıldan beri Hristiyan memleketlerinin arasına girmiştir. Bu her ne kadar çifte bir uyrukluk şeklinde olmuşsa da yine iç yönetimini kendi irâdesine göre düzenlemek hakkını

¹⁷⁰ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev:Hayrullah Örs, Remzi yay., İstanbul, 1969, s.15 vd.

elde etmiştir. Bu sebeple Avrupa, kısa zamanda, büyük değişikliklerden sonra beliren daha iyi bir durumun başlangıçlarına ümitle bakmaktadır.

Bu memleketin çehresi uzun bir köleliğin korkunç izlerini taşımaktadır. Hala yarı yarıya harabeler ve moloz yığınları hâlinde olan şehirler sursuz, kapısızdır. ...Bir Türk kıtası Tuna'yı geçip geldi mi, elinde avucunda kaybedecek bir şey bulunanlar Macaristan ve Siebenburgen ormanlarına sığınıyorlardı. Boyarlar kaçmada daima herkese örnek oluyordu. ...Günlerce giderseniz de çiftlik, değirmen, işletme binası, ağaçlı yol, fidanlık, köprü, ya da saray diye bir şey göremezsiniz. ...Tabiatın vermiş olduğu güzel ormanlar da öylesine tahrip edilmiştir ki, kötülük, ihmal ve düşüncesizliğin, tahrip için kullanılan insan kuvvetlerinin bu kadar yıkıp yok etmeye nasıl yettiğine insanın şaşacağı gelir. ...Bu memleket sahiden geniş bir çöle benzer, ama öylesine bir çöl ki, her emeği cömertçe mükafatlandırmak için sadece çalışkan insan ellerini beklemektedir. Boyarların pek azı büyük mâlikanelerini kendileri işletmektedir. En çoğunun evleri şehirlerdedir. Köylerde bulunmayan kiliseler de hep buralarda toplanmıştır.

Toprak beylerinin keyfi idaresi kayıt altına girmiştir. Emir kullarının haklarını arayabilecekleri mahkemeler vardır. Angaryanın sınırlandırılması sayesinde halk zamandan ve kuvvetten kazanmıştır ama, kuvvet, zaman ve hürriyet onlar için hiç değeri olmayan hazinelerdir. İçinde yetiştikleri ve sevdikleri durumu sürdürmek için de bunlara ihtiyaçları yoktur. Ulah, babasından, ancak şöyle böyle geçinebileceğinden fazlasını ekmemeyi öğrenmiştir. Fazlası zâten efendinin ya da düşmanlarının eline geçecektir. ...Ulahlar dikkati çekecek kadar güzel, boylu boslu adamlardır. Dilleri Latince'den doğmadır ve bugün de hala İtalyanca'ya benzer. Fakat Türk boyunduruğu bu milleti tamamiyle köleleştirmiştir. Silah, Ulah için uzun zamandan beri yabancı bir şey olmuştur. ...Ulahın evinde ne ekmek, ne başka yiyecek şey, ne tencere, ne kazan, ne de eşya vardır. Ulah bıçağını, çubuğunu, tütün kesesini kucağında taşır; bir yere giderken evinde, saklamak yorgunluğuna degecek hiç bir şey bırakmaz. Şu halde bu kuşaktan beklenecek fazla bir şey yok. Bizim hemşehrilerimizden birçokları, daha iyi bir hayat kurabilmek için başka kıtalara hicret etmektedir. Halbuki, eğer mal ve mülk güvenliği olsa her emeğin karşılığını bol bol görebileceği, bu zengin memleketin kaynaklarından faydalanmaya kalkışanlar pek az. Göçmenlerin bu kadar az teşvik görmesinin sebebi muhakkak ki yabancıları devlet için bir yük hâline koyan konsolosluklardır. Bir konsolosun himâyesine giren kimse memleketin kanunlarına tabî değildir. Hükümet ondan ne vâsitasız vergi alabilir, ne onu yargılayabilir, ne de cezalandırabilir. Sade Bükreş'teki Avusturya, konsolosunun himâyesi altında 5000 kişi varmış. Çoğu zaman Almanların İngiliz, Fransızların da Alman himâyesinde oldukları bile görülür, hatta Eflak uyruğu olanlardan da bu yoldan kendi hükümetlerinin emrinden çıkma çaresini bulanlar var. Rusya bu suistimalden el çekmiştir, ama bütün memlekette başka yollardan muazzam bir himâye usulü uygulamaktadır.”

Moltke, sözlerine Eflak'ın kıymetli ve adi madenler ve büyük hazinelere sahip olduğu, akarsularında o kadar çok altın tanelerinin bulunduğu, Civa'nın bile bazı yerlerde damla hâlinde toprak üstüne çıktıklarından bahsederek devam eder. Burada açıkta bulunan tuzun devletin esas kaynaklarından biri olduğunu yazar. Bu durumda olmalarına rağmen kimsenin maden arama veya işletme gibi bir ruha sahip

olmadıklarını belirtir, bunun nedeninide gizli anlaşmalarda görür. Bunun yanısıra uzun sürede kar getirecek bir eylem olduğu için kişiler bu işe yanaşmamaktadır.

Eflak topraklarında menzil teşkilâtının kurulduğundan ama, yol bakımından kötü durumda olduğundan, Avusturya Eflak sınırında bulunan karantina müesseselerinin hala devam ettiğinden söz eder.

Moltke yazdığı mektuplarında, Bükreş'ten geçerken burada, sarayların, sosyete ve ziyaretlerinin, tiyatro, marchaitdes de mode, gazeteler, atlar ve arabaların bulunduğunu, ama kent kapısından dışarı adımının atılmasıyla "barbarlığın ta içine" girildiğini belirtir. Bükreş'te hükümsizliğin görüldüğünü, ıslahatın, köylülerin azât edilmesinin, bunların üzerindeki yükün azaltılmasının, vergi ve resimlerin sınırlandırılmasının ve belirtilmesinin, menzil teşkilâtının, vebaya karşı koruma hattının çizilmesinin, şehirde sokakların kaldırılmasının, 6000 kişilik milis kuvvetinin tâlim ve terbiyesinin, hemen hemen hep, General Kisseleff'in idaresindeki Rus işgal kuvvetinin eseri olduğu anlatır.¹⁷¹

Bükreş'te bulunduğu sırada hem Eflak topraklarını ve insanını anlatır, hem de Sırbistan ile Eflak'ı karşılaştırır. Sırbistan'ın bir çok bakımlardan Eflak'ın tamamıyla tersi olduğunu, ne Boyarlar, ne de başka soylular; ne büyük şehirler, ne de saray halkı. sadece halk ve hükümdar olduğundan söz eder. Miloş, vatandaşlık durumlarını düzenlemeye aldırış bile etmemiştir. Prens, bütün iktidarı kendisinde toplamış ve bir ordugahın düzenini devlet idaresine uygulamıştır. Prens, memleketin bütün topraklarının biricik sahibi olarak kendini görmektedir. Çünkü Türkler buraları zaptettikleri zaman Sırpların mülkiyet hakları ortadan kalkmış ve padişaha geçmişti. Miloş arazi sahiplerini gerçek sahip olarak değil, sadece serfler olarak görmektedir. Bunların toprakları oğullarına miras kalabilmektedir, fakat vasiyetle akrabalarına bırakmaya hakları yoktur.

Moltke, Sırpları ise; babalarının haklarını kanlarıyla yeniden satın almış olduklarına inanan halk, olarak görür. Miloş'un bütün dış ticareti, yani kendisinin tüccarlığından yetiştiği kirli domuz alışverişini, kendi eline almış gibi görüldüğünü, bu sayede hesapsız servetler kazandığını ve bunun tepkiler uyandırdığını anlatır.

¹⁷¹ Moltke, Mektuplar, s.17 vd.

Miloş Obrenoviç'in İstanbul'da bulunduğu sırada, nadir görülen iltifatlarla kabul edildiğini ve Babıâli'ye sadık olduğunu, çünkü ancak bu sayede prensliğinin devam edebileceğini anlayacak kadar zeki olduğunu ifâde eder.

Bükreş'te sekiz gün kaldıktan sonra yolculuğuna, kızakla devam eder. Mektuplarında bu kızaktan şöyle bahseder :

"... Bilmem ki bu dört at koşulu, oyuncağa benzer, yolcunun bacakları kenarlardan dışarı sarkacak kadar dar ve kısa, süratli gidişte insanın bin bela ile yerinde oturabildiği şeye bu iltifatlı isim verilebilir mi? Daha birinci menzile varmadan postacı attan yuvarlandı. Ben de iki defa kızaktan düştüm. Bu minyatür taşıtın kılavuzu bunlara aldırış bile etmiyor, küçücük atını boyuna sürüyordu. Yükünün en mühim parçasını kaybettiğini, bağıra çağıra, bin bela ile ona haber vermek mümkün oluyordu. Vadilerde dereler yollara taşmıştı. Böyle bir ayak yüksekliğinde bir kızakla üç ayak derinliğinde taşkınlardan nasıl geçildiğini düşünebilirsin. Alabildiğine sürükleniyorduk. Bu memleketlerde Avrupalı bir yolcu için en kötü şey misafirhane diye bir yerin bulunmayışıdır. Akşamları aç, sırsıklam ve yarı donmuş bir halde bir şehre varınca insan parasıyla ne sıcak bir oda, ne bir yatak, ne de akşam yemeği bulabilir."¹⁷²

Bu zorlu yolculuktan sonra Yerköy'e, ertesi gün -de Tuna nehrini geçerek Rusçuk'a gelirler. Yani 12 Kasım'da Türk toprağına ayak basarlar. Mektuplarında Rusçuk'ta çarşığı gezdiklerinden ve Türk oteline geldiklerinden söz eder. Moltke mektubunda bu kaldıkları yerin barınılabilecek bir çatıdan başka bir şey olmadığını söyler. Yolcu yatağını, yorganını ve yiyeceğini yanında getirmek zorundadır. Moltke'nin burada en çok ilgisini çeken pencere camlarının bile bulunmayışıdır. Pencereler ya tamamıyla açık, ya da olsa olsa, kağıt yapıştırılarak örtülmüştür.¹⁷³

Rusçuk'a geldiklerinde bir tatarla, 100 taler para karşılığında İstanbul'a kadar Moltke'yi ve arkadaşlarını götürmesi konusunda anlaşılır. Sabah Rusçuk'tan ayrılırlar. Küçük bir kervan oluşturmuşlardır. Beş atlı ve yedi attan oluşan bir kervan, önde yanında bir yedek atla kılavuz olan bir Arap , onun arkasından yük atları yedeğinde olarak sürücü, sonra tatarla (Posta sürücüsü) Moltke ve arkadaşları geliyordu. Kış günü yağmur ve kar altında yapılan yolculuktan sonra Şumnu'ya gelirler. Zarif minareleri ve büyük kışlalarıyla kent, kentin arkasında yükselen sarp dağ ve bunun eteğinde ta Tuna'ya kadar uzanan geniş ova Moltke'yi büyüler.¹⁷⁴

¹⁷² Moltke, Mektuplar, s.17 vd.

¹⁷³ Aynı, s.20.

¹⁷⁴ Aynı, s.20 vd.

14 saatlik bir yolculuktan sonra Moltke'ye, bir Türk Hamamına gitmesini önerirler. Şumnu'da hamama giden Moltke burasını şöyle anlatır:

“... Bana Türk hamamına gitmemi teklif ettiler. Henüz bu hamam hakkında hiç fikrim olmadığı için, hiç olmazsa göreyim diye, kendimi oraya kadar zor bela sürükledim. Geniş ve yüksek bir kubbe altına girdik, buranın ortasında bir fiskiye şakırdıyor ve bu binada hüküm süren soğuğu benim için adeta gözle görülür hale getiriyordu. Elbiselerimden en küçük bir parçasını bile çıkarmaya hiç de niyetim yoktu. Üstelik ortalıkta banyo küveti diye bir şey düşünüyordum ve fiskiye ile onun buz sarkıklarını korkudan ürpererek düşünüyordum. Salonun çepeçevre etrafında tahta setlerde birçok adamların halılar ve şilteler üzerinde, sadece ince birer keten çarşaf örtünerek yattıklarını hayretle gördüm. Keyifle çubuk içiyor ve bana bu anda o kadar korkunç gelen serinliğin, sanki ağır bir yaz günündeymişler gibi zevkini çıkarıyorlardı.

Çekingen hâlimizi anlayan hamamcı bizi adamakıllı sıcak olan ikinci bir kubbe altına göttürdü ve işaretle soyunmamızı anlattı. Belimize yarı ipeklî mavi bir bez tutturdular ve tıraşsız oluşunu her halde yanlışlık eseri saydıkları, başlarımıza da birer havluyu sarık gibi doladılar. Bu kıyafet değiştirmeden sonra bizi üçüncü bir kubbeli salona soktular. Buranın mermer döşemesi o kadar ısıtılmıştı ki üzerine ancak nalınlarla basmak mümkündü. Kubbenin gün ışığı süzülen yıldız şeklinde ve kalın camlarla örtülü tepe açıklığının tam altında iki ayak yüksekliğinde, üstü mermer, yaspis ve akikle zengin bir şekilde kaplanmış bir seki vardı. İnsan bunun üzerine keyifle yatıyordu. Tellak yani hamam hizmetçisi bundan sonra pek acayip bir ameliyeye girişiyordu. Bütün vücut ovuşturuluyor ve bütün kaslar çekilip ovuluyordu. Herif insanın göğsüne diz ve başparmağının boğmağını bel kemiği boyunca yukarıdan aşağıya yürütüyordu. Bütün oynak yerlerini, parmakları, hatta boynunu bile şöyle hafifçe bir el hareketiyle çıtlatıyordu. Biz çok defa kakkahayla gülmek zorunda kalıyorduk. Fakat uzun, yorucu at yolculuğunun sızıları yok olmuştu. Tellak el çırparak ameliyatı bitirdiğini haber verdi. Bundan sonra büyük salonu çevreleyen küçük, daha da sıcak hücrelere girildi. Burada iki musluktan isteğe göre sıcak ve soğuk duru su, mermer kurnalara akıyordu. Bu sefer müşteriye, tımar sırasında Türk atlarına uygulanan usulün aynı yapılıyordu. Yani tellak keçi kılından küçük bir torbayı sağ eline geçiriyor ve bunu boyuna bütün vücuda sürüyordu. Bu pek esaslı bir temizlenme insanın bir Türk hamamında yıkanmayanın ömründe hiç yıkanmamış olduğunu söyleyesi geliyor. Bu sefer tellak büyük bir tas güzel kokulu sabun köpüğüyle geliyor. Hurma kabuğu liflerinden bir yumakla müşterisinin tepesinden tabanına kadar, saçlarını, yüzünü, her yerini sabunluyor, bundan sonra da insan hakiki bir zevkle başına, göğsüne ve karnına soğuk su döküyor.

Artık yıkanma bitmiştir. Islanmış bezlerin yerine kuru, ateşte ısıtılmışlarını kuşatıyor, başına bir sarık sarıyor, omzuna da bir bez atıyorlar, çünkü edebe son derece riayet ediliyor. Bergh'le ben bu karnaval kılığında birbirimizi adeta tanıyamadık ve hâlimize gülmekten kendimizi alamadık. Bundan sonra giriş salonunda, gördüğümüz Türkler gibi, keyifle uzandık. Orada bir şerbet, kahve veya çubuk içiliyor. Vücut içten öylesine ısınmıştır ki soğuğu adeta tatlı bir serinlik gibi duyuyor insan. Deri ele son derece düzgün ve yumuşak geliyor. Böyle bir banyonun büyük yorgunluklardan sonra ne kadar dinlendirdiğini ve ne kadar dirilttiğini anlatmak imkansız.”

14 Kasım'da Şumnu'dan yola çıkılarak, Osmanpazarı üzerinden Balkan dağlarını geçip Kazan vadisine, oradan da İslimye'ye doğru yol alırlar. İslimye'yi geçerler, ama tatarları yolu kaybetmiştir. Keçi çobanının yardımıyla yol bulunur ve Edirne'ye gelinir. Edirne'yi görünüş olarak güzel bulan Moltke, Edirne'den sonra yola devam eder ve İstanbul'a gelir. Bir gece Beyoğlu'nda dinlendikten sonra kayıkla boğazdan karşıya geçerler. Büyükdere'de karaya çıkarlar. Moltke manzara karşısında büyülenir, "...Sert kıştan en tatlı bir yaza, ıssız bir çölden en hareketli bir hayatın içine" girmiş gibi olur. "... hepsinden fazla da dev gibi yedi camiin, Selim, Mehmet, Süleyman, Beyazıt, Ahmet ve Ayasofya camilerinin göklere tırmanan minareleri yükselen İstanbul" karşılarında yer alır.

İstanbul'dan Büyükdere'ye kadar olan üç millik mesafede, zarif köy evleri ve hükümdar sarayları, balıkçı kulübeleri, camiler, kahveler, eski saraylar ve şirin köşklere upuzun bir kent Moltke'yi karşılar.

Büyükdere'de karaya çıktıktan sonra Prusya'nın Osmanlı büyük elçisi olan Kont Königsmarck tarafından karşılanırlar. O sırada başta (1808'den beri) memleketini her bakımdan zamanının gereklerine uydurmak isteyen II. Mahmud bulunuyordu. Birkaç yıl önce, 1826'da artık işe yaramaz hale gelmiş olan yeniçerileri ortadan kaldırmış, yerine Avrupa usulleriyle yetiştirilmiş bir ordu kurmaya çalışmıştı.¹⁷⁵

Moltke, ilk önce seraskerlik tercümânı Mardiros Efendi'nin Arnavutköy'deki yalısına yerleşir. Bu ev Hüsrev Paşa'nın baş tercümânının evidir. Ermeni olan ev sahibi zengin, hatırı sayılır bir adamdır.

Moltke, Serasker olan Hüsrev Paşa'yı ziyaret eder. Bu ziyaret sırasında gördüklerini ve Hüsrev Paşanın Osmanlı Devleti içerisinde nasıl bir güce sahip olduğunu mektubunda şu şekilde anlatır:

"...Serasker dairesinin geniş avlusuna girdik. Eski Doğu adetince bütün umumi işler evin kapısında görülürdü, buraya da Arapça bap, Türkçe kapı denir. ...Bu büyük şahsiyetin ikâmetgâhı Marmara denizine güzel bir Nezâreti olan büyük ahşap bir binadır. Önünde geniş bir tâlim meydanı, arkasında da iki piyade alayı için bir kışla vardır. Serasker elçiyi birçok pencereleri olan büyük bir salonda kabul etti. Burada geniş bir sedirden başka kanapeler, sandalyeler, masa saatleri ve masalar, hulasa Türk generâlinin Avrupahlaştığının bir sürü delili vardı. Zemini güzel bir halı örtüyor, salonun ortasındaki büyük bir mangal da etrafa sıcaklık veriyordu. ...Herkes oturduktan sonra yirmi otuz ağa çubuk kahve sunmakla meşgul oldu."

¹⁷⁵ Dalak, a.g.m., s.180; Yücel, a.g.m.,s. 487.; Dünheim,a.g.m.,s.357.

Serasker bir tercümân aracılığıyla, teklifsiz ve şakacı bir tarzda konuşur. Moltke'ye Prusya Landwehr(Redif teşkilâtı) sistemi hakkında birkaç soru sorar.Moltke, Prusya askeri teşkilâtının mükemmelliğini övdüğünü belirtir.

Moltke, Hüsrev Paşa'yı şöyle tasvir eder: "...Hüsrev Paşa padişahın sonra imparatorlukla en kudret sahibi insandır. Görünüşü bakımından muhakkak dünyada eşi zor bulunur. Seksenine yakın öyle bir ihtiyar tasavvur et ki bir delikanlının bütün canlılığını, hareketliliğini ve gelgeç tabiatını muhafaza etmiş olsun. Süt gibi sakalı, kıpkırmızı yüzü, iri gaga burnu, adamakıllı küçük, fakat pırl pırl gözleri dikkati çeken bir fizyonomi meydana getirmektedir. Bunu, kulaklarına kadar çektiği kırmızı fes de güzelleştirmiyor. İri başı, kısa çarpık bacaklı, bodur, enli bir vücudun üstüne oturmaktadır. Bu generâlin elbisesi, üzerinde hiç bir alamet bulunmayan uzun bir ceketle geniş pantolon ve meşin çoraplardan (terlik) ibarettir."

Hüsrev Paşa, otuz beş yıl en yüksek devlet memuriyetlerini elinde tutmanın yolunu bulmuştur. Moltke, Hüsrev Paşanın işinin, padişahın teveccühünü sağlamak için rakipleriyle mücadeleden ibaret olduğunu belirtir. Ayrıca Moltke, Mısır Paşası Mehmet Ali Paşa'nın Hüsrev Paşa'nın hizmetinde bulunduğunu, eğer sonradan Mehmet Ali Paşa'nın isyan edeceğini tahmin etseydi, Hüsrev Paşa'nın O'nu ortadan kaldırmak için elinden geleni yapabileceğinden bahseder. Padişah için Hüsrev Paşa'nın vazgeçilmez olduğunu, bunun nedeni olarakta, payitahtın polis şefi ve ıslahatın koruyucusu oluşunu gösterir. İstanbul'da olan biten her şeyi bilen, her tarafta hafiyeleri olan ve yeni nizama karşı koymak isteyenler için hiç aman bilmeyen biri olarak niteler. Hüsrev Paşa'nın padişaha Avrupa usulünce tâlim görmüş askeri bir birliği takdim eden ilk kumandan, memleketin ileri gelenleri arasında, eski güzel Türk kıyafetini Avrupa biçimi üniformanın zevksiz ve rahatsız taklidiyle ilk değiştirenin de o olduğunu ve bu sebeple ıslahatın en başta gelen koruyucularından sayıldığını belirtir.

Ayrıca Moltke, Hüsrev Paşa'nın, bütün eski Türk batıl düşüncelerinden nasıl tamamıyla sıyrılmış olduğunu göstermek için, şampanya içtiğini, fakat Çamlıca'nın meşhur pınarlarından gelme bir bardak suyu buna kat kat tercih edeceğini ifâde eder. Moltke, " Serasker Hüsrev Paşa içinden, ıslahatla adamakıllı alay etmektedir. Fakat bu onun için iktidarın vâsıtasıdır, iktidar da bu ihtiyarın biricik gerçek, zapt edilmez tutkusudur." der.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Moltke, Mektuplar, s.32 vd.; Dünheim,a.g.m.,s.357.

3.OSMANLI ORDUSU VE MOLTKE

Osmanlı Devleti'nde, kuruluş döneminde çok başarılı bir dönem geçiren askeri düzen, 17. yy.dan sonra çöküşe geçmiş, bu çöküşe dur demek için Osmanlı padişahları var olan askeri düzenin yanında (Yeniçeriler) yeni bir düzende ordu kurmak için uğraşmışlardır. Fakat, güçlü olan diğerinin ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Bunda da ağırlık Yeniçeriler de olmuştur. III. Selim'in kurmuş olduğu Nizam-ı Cedit, II.Mahmud'un kurmuş olduğu Eşkinci Ocağı da bunlardan biridir. Sonun da II. Mahmud Yeniçeri ordusunun ortadan kaldırılmadan yapılanlarda gerçek başarının yakalanmayacağını anlayarak 1826'da (Vaka-yı Hayriye) yeniçeri ordusunu kaldırdı. Yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye adı verilen yeni bir ordu kurdu. Bu ordu dağılan ordudan farklı olarak halktan oluşacaktı. Bu görev de Muvazzaf ordu, Hassa ve Mansure olarak iki sınıf olacaktı. Mansure sınıfına alınan erlerin kaç yıl hizmet edeceği belirlenmemiştir. Bu hizmetten terhis edilenlerden Redif taburları kurulacaktı. 1834'te Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde bu taburlar kurulmaya başlandı. Hassa ordusu ise başkentte Padişahın seçkin askeri olacaktı. Önce Enderun ağalarından bir tabur kurularak başlandı. Fakat en önemli sorun Mansure ve Hassa taburlarının subaylarının sağlanması sorunu idi. Kendisi de kölelikten gelme olan Husrev Paşa, Mısır'daki rakibi Mehmet Âli'nin tuttuğu yolun tersine, kölelerden komutan yetiştirme yolunu tuttu. Halktan subay yetiştirme hem çok vakit alacak bir işti; hem de Osmanlı kafasına göre onlara güvenilemezdi. Kölelerin devlete sadık kişiler olduğuna inanılıyordu.¹⁷⁷

Gerçekte ise saraydan ve kölelerden yetiştirilmiş bu kişiler için subaylık bir meslek değil, idare ve siyasette yükselmek ve zengin olmak aracı olmuştur. Böyle adamların idaresindeki bir ordunun savaş yapacak güçte olmadığı, Yunan bağımsızlık savaşında, daha sonra Mehmet Âli ile yapılan savaşlarda ortaya çıktı. Husrev'in yetiştirdiği bu ordu, Nizam-ı Cedit ordusunda olduğu kadar bile tâlim ve eğitim yöntemleri gelişmemiş, örgüt ve kadroları eksik ve en önemlisi modern anlamda bir subayı olmayan bir ordu idi. Bu ordunun başında on yıl hüküm süren Husrev Paşa, yine onun gibi seraskerlik eden Reşit Mehmet Paşa gibi kişiler kölelikten yetişme alaylı generallerdi. 1834-5 yıllarında Türkiye'ye gelen iki Avrupalı subay (Mareşal Marmont ve Yüzbaşı von Moltke) oldukça büyük bir ordu kurulduğu halde ve erlerin savaşçılık

¹⁷⁷ Berkes,a.g.e., s.187.

kâbiliyeti yüksek olduğu halde, modern komutanlığı bilen subayları olmayan bir ordunun bir değeri olmadığını uzun uzadıya belirttiler. Bu gözlemcilerin yazdıklarından edindiğimiz izlenimlerle modern subay yetiştirecek Harp Okulunun açılmayışının nedenlerini şöyle özetleyebiliriz.¹⁷⁸

Birincisi, genel bilgisizliktir . Moltke, “bu ülkede az buçuk okuma yazması olan bir adam önemli bir kişi sayılır” der. Avrupa ölçüsünde bile zamanın en kültürlü bir subayı olan Moltke'nin bu genel bilgisizlik denizi içinde nasıl şaşırıldığını tahmin edebiliriz. Daha sonraları Harp Okulunun kurulmuş sayılabileceği bir dönemde bile öğrenciler ancak sekizinci sınıfta askerlik ve fen derslerini görebilecek güne ulaşabiliyorlardı. Bu yüzden başlangıçta Harp okulunda kaç yıl okunacağı bile bilinmiyordu. İlk eğitimi Kur'an, tecvit, Birgevi risalesi, hafız yetiştirme gibi şeylerle doldurmanın sonuçlarından biri, bu genel bilgisizlik düzeyini sürdürmek olmuştur. Moltke'ye göre modern bir ulusal ordu kurulabilmesi için her şeyden önce ordunun yönetiminin aydın ve namuslu kişiler eline verilmesi gerekli idi.

Moltke mektubunda eğitim konusuna şöyle değinmektedir:

“...Avrupalılar için Doğuluların fikir seviyelerini gerçekte olduğu kadar aşağı tasavvur etmek hemen hemen imkansızdır. Okuma yazma bilen bir Türke “*hafız*” yani bilgin denir. Kur'an'ın ilk ve son surelerini ezberlemekle tahsilini tamamlar, dört işlemi de pek azı tam olarak bilir. Herkesten fazla aydın diyebileceğim ricâlden bir Türk fala ve rüya tabîrlerine tamamıyla bağlıydı ve dünyanın küre şeklini tasavvur bile edemiyordu; sadece nezaket iccâbı ve biz bu nokta üzerinde o kadar inatla durduğumuz için, dünyanın bir tabak gibi düz olduğunu iddiadan vazgeçmişti. Sadece dönmelerden başka herhangi bir Avrupa dili konuşan kimse yoktur. Yüksek memuriyetlerde bulunan birçok Türkler kendi dillerinde yazılmış mektupları bile okutturup durmak zorundadırlar.”

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu eğitim düzeyini tesbit ettikten sonra, padişah için yabancılardan fikir almaktan başka çaresinin bulunmadığını, fakat Osmanlı'da, Hristiyan elinden gelen en iyi hediyeden bile şüphe edildiğini sözlerine ekler. Moltke, Rusya'da Büyük Petro'nun başarısının nedenini, maiyetinde çalışmak üzere 500 subay, mühendis, topçu, sanatkarı bizzât kendisinin seçmesinde görür. Osmanlı'da ise, bir Türk Avrupalıların kendi milletine ilim, sanat, zenginlik, cesaret ve kuvvette üstün olduğunu itiraz etmeden kabul eder de, bu sebeple bir Frengin kendisini bir Müslümanla aynı seviyede sayabileceğini aklına bile getiremediğini belirtir.

¹⁷⁸ Berkes, a.g.e.,s.187.

Padişah bir darbeye Türkiye'nin o zamana kadar Avrupa'nın siyasî terazisine attığı ağırlığı yok ettikten, yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra, düşmanları ve kendi uyrukları onun elinden ülkeler ve memleketler aldılar. Yunanistan, Sırbistan, Boğdan ve Eflak elinden çıktı. Mısır, Suriye, Girit, Adana ve Arabistan bir hıdivin eline geçti. Besarabya ve Kuzeydoğu Küçük Asya'yı Ruslar zapt etti, Cezayir'i Fransızlar işgal ettiler, Tunus istiklâlini ilan etti, Bosna, Arnavutluk ve Trablusgarp imparatorluğa hemen hemen sözde tabî kaldılar, iki filo kaybedildi: Birisi savaşta, öteki ihanetle. Bir Rus ordusu Balkanları aştı ve memleketin ikinci payitahtının surları önüne geldi.

İkincisi halkın askerliğe alınması sorunudur. Mareşal Marmont, von Moltke ve İngiltere dışişleri bakanı Palmerston'nun Osmanlı ordusunun durumunu incelemek üzere gönderdiği uzmanlar asker alma yönteminin bozuk, düzensiz ve haksız olduğu üzerinde dururlar. Moltke, askerlik ödevinin yalnız Müslüman halkın sırtına yükletildiği, askerlik hizmeti çok kez beş yıl gibi bir süre tuttuğu için askerlikten kaçma olaylarının çokluğu üzerinde durur. Mustafa Nuri Paşa "Alınan neferlerle hizmetleri gayr-i muayyen olduğundan halk, askere giden evladına ölmüş nazarıyla bakardı. Bu yüzden askerlikten kemal-i n tebe nefret gösterirlerdi" der.

Moltke'ye göre askerlik hizmeti on beş yıl olarak konduğundan müebbet gibi bir şeydi. Burada halk erken evlendiğinden asker kaçağı çoktur. Asker kaçaklarını yakalayanlara 250 kuruş mükafat vadedildiği halde, her gün kaçan vardır. Örnek olarak Siirt'i verir. Mehmet Ali ile olan savaşlar esnasında burada 600 Müslüman, 200 Hıristiyan hane vardır. Müslümanlardan önce yüzde 5-6 oranında 200 kişi askere alınmıştır. Üç yıl için buradaki Müslüman hane sayısı 400'e düşer. Kendisinin burayı ziyareti zamanında yeniden 200 kişi daha askere alınmıştır. Erkek nüfus dağlara kaçtığından sokaklarda yalnız çocuklar ve ihtiyar görüldüğünden söz eder.¹⁷⁹

Üçüncü neden, subay ve komutan yetersizliği ve tahsilli subay yokluğu sorunudur. Moltke'ye göre, ordu haremnden yetişme komutanlarla idare ediliyordu. Çoğu ancak imzalarını atacak 3 dar yazı bilirlerdi. Kuvvetlerin başında bulunanlar arasında komuta birliği, hareket planlaması denen şey yoktu. Ayrı bölgelerdeki komutanlar, bazen ötekinin aleyhine olacak harekatta bulunurdu. Büyük gayretlerle kurulan 80.000 kişilik bir ordu, Mehmet Âli'nin 30.000 kişilik Nizam-ı Cedit ordusu karşısında mahvedilmişti.

¹⁷⁹ Berkes, a.g.e.,s.188.

Yunanistan bağımsızlık kazandı, Boğdan, Eflak ve Sırbistan Babiâli'nin egemenliğini ancak görünüşte tanımaktadır ve Türkler kendilerinin bu vilayetlerinden sürüldüklerini görmekteyler. Suriye ve Adana (Kilikya eyaleti) ile, fethedilişi 55 hücumla ve 70.000 Müslüman'ın hayatına mal olan Girit, kılıç bile çekilmeden elden çıkmış ve bir asi paşanın kazancı olmuştur. Trablus'ta egemenlik henüz şöyle böyle yeniden kurulmuşken burası şimdi yeniden elden gitmek tehlikesinde. Akdeniz kıyılarındaki öteki Afrika devletlerinin Babiâli ile hemen hemen hiç bağlantıları yok. Eğer Fransa henüz bu memleketlerin en güzelini kendisi için alıkoymakta tereddüt ediyorsa bu, İstanbul'daki divandan daha fazla St. James'deki kabineden çekinmekte oluşundandır. Nihayet Arabistan'da, hatta Mübarek şehirlerde çok eskiden beri padişahın hiç bir gerçek egemenliği yok.

Fakat hükümete bağlı olan memleketlerde de padişahın hükümran zaman sınırlıdır. Fırat, ve Dicle kıyılarındaki milletler pek az bağlılık gösteriyor; Karadeniz ve Bosna'daki ayan, padişahın irâdesinin ziyâde çıkarlarını düşünüyor, İstanbul'dan uzaktaki şehirlerin oligarşik idare şekilleri var ve bu onları hemen hemen bağımsız bir hale koyuyor.

Osmanlı saltanatı hakikatte bugün bir krallıklar, prenslikler ve cumhuriyetler yığını hâline gelmiştir ve bunları uzun bir alışkanlıkla Kuran birliğinden başka bir arada tutan şey yoktur. Eğer despot dendiği zaman irâdesi biricik kanun olan bir hükümdar anlaşılıyorsa İstanbul'daki sultan despot olmaktan çok uzaktır. Avrupa politikası Babiâli'yi menfaatlerine aykırı harplere sürüklemiş, ya da vilayetlere mal olan barışlara zorlamıştır. Fakat devletin kendi toprağında, Batının bütün ordu ve donanmalarından daha korkunç görünen bir düşman vardı. III. Selim yeniçerilerle mücadelenin taht ve hayatına mal olduğu ilk hükümdar değildi, buna rağmen yerine geçen hükümdar o asker sınıfının himâyesine güvenmektense reformun tehlikesini güze almayı yeğ gördü. Dereeler gibi kan akıtarak hedefine vardı. Türk sultanı Türk ordusunu mahvettiği için kendini tâlihli sayıyordu, fakat Yunan yarımadasındaki isyanı bastırmak için emrindeki beylerin en kudretlisini yardıma çağırmaya mecbur oldu o zaman üç Hıristiyan devleti, aralarındaki geçimsizliği unuttu Fransa ve İngiltere padişahın donanmasını yok etmek için gemilerini feda ettiler. Rusya'ya Türkiye'nin kalbinin yolunu açtılar ve böylece en ziyâde kaçınacakları şeye kendileri sebep oldular. Bu memleket aldığı bu kadar çok yarayı henüz iyileştirmeden Mısır Paşası Suriye'den ilerledi ve Sultan Osman'ın son torunu memleketinin batması tehdidi altında kaldı.

Yeni kurulmuş olan ordu asilere karşı gönderildi, fakat haremden yetişme bu generaller ordusu kısa zamanda harcadılar. Hükümet, kendilerine en eski ve en tabn müttefikler olarak gösteren İngiltere ve Fransa'ya baş vurdu, fakat vaatlerden başka bir şey elde edemedi. O zaman Sultan Mahmud, Rusya'ya yardıma çağırdı ve düşmanı ona gemiler, para ve ordu gönderdi.

O sırada dünya, 15.000 Rus'un padişahını ve sarayını Mısırlılara karşı müdafaa etmek üzere, İstanbul'un Anadolu yakasındaki tepelerde ordugah kuruşu gibi garip bir manzara ile karşılaştı. O günlerde Türkler arasında büyük bir hoşnutsuzluk hüküm sürüyordu. Ulema, nüfuzlarının azaldığını görmekteyiz, yenilikler birçok menfaatleri zedelemişti ve yeni vergiler bütün sınıflara zarar veriyordu. Artık adlarını bile söylemeleri yasak olan binlerce yeniçeri ile boğulan, denize atılan ya da toplâ öldürülen öteki binlercesinin dostları ve akrabaları memlekete ve baş şehire dağılmışlardı. Ermeniler, yakınlarında başlarına gelen zulümleri unutmamışlardı ve Rum Hıristiyanlar, yani asıl Türkiye nüfusunun

yarısını teşkil edenler, başta olanları düşman, Rusları ise kendi dindaşları sayıyorlardı. O sırada Türkiye bir ordu çıkaracak halde değildi.

Tam bu sırada Fransa büyük çapta tefecilikleriyle, İngiltere de borç yüküyle meşguldü, Prusya ve Avusturya ise Batı Avrupa'daki durum yüzünden Rusya'ya, o zamana kadar hiç bir vakit olmadık derecede bağlanmışlardı.

Yabancı ordular imparatorluğu çöküş uçurumuna kadar getirmiş, gene yabancı ordular onu kurtarmıştı. Bu sebeple Türkler her şeyden önce kendilerinin bir ordularının olmasını istiyorlardı. Büyük gayretlerle 70.000 kişilik muntazam bir ordu kurulabildi. Bu kuvvetin, Osmanlı İmparatorluğu'na tabi memleketleri korumak için ne kadar yetersiz olduğunu haritaya bir bakış anlatır. Böyle birçok yerlere dağılmış bir kuvveti tehlikeye uğrayan bir noktada toplamaya sadece uzaklıklar bile engel olur. Bağdat'taki kıtalar Arnavutluk'taki Skroda'da (İşkodra'da) bulunanlardan 350 mil uzaktadırlar. Bundan Osmanlı İmparatorluğunda iyi düzenlenmiş bir milis teşkilâtı kurmanın ne kadar büyük önemi olacağı anlaşılır. Fakat tabii bunun birinci şartı idare edenlerle edilenlerin çıkarlarının birbirine zıt olmamasıdır.”

Moltke, Osmanlı imparatorluğu her şeyden önce düzenli bir idareye muhtaç olduğunu, Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin azaldığını, boş yere birçok vergiler alındığını, buna rağmen devletin bunu bile toplayamadığını, ihtiyaçları karşılamak için hükümetin yapabileceği son şeylerin, mirasların zaptı, servetlerin müsaderesi, memuriyetlerin satılması, hediyeler ve nihayet paranın ayarının bozulması gibi acı birtakım tedbirler olduğunu belirtir.

Müsaderenin devam ettiğini, memuriyet satışının devlet gelirinin en büyük kaynağını teşkil ettiğini belirterek devam eder: “... Aday, satış parasını bir Ermeni ticarethanesinden yüksek faizle ödünç alır; devlet de, bu genel mültezimlerin verdiklerinin karşılığını almaları için, onları vilayetleri istedikleri gibi sömürmekte serbest bırakır.”

Hediyenin bütün Doğuda olduğu gibi burada da adet olduğunu, aşağı tabakadan biri yukarıdakine hediyesiz yaklaşmadığını, kadıdan hakkını arayan, bir hediye getirmesi gerektiğini belirtir. Memurlar ve subaylar bahşiş alırlar; fakat en çok hediye alanın bizzât padişah olduğundan söz eder.

Paranın ayarının bozulması artık son haddine geldiğinden, reaya, bir fabrika, bir değirmen ya da bir çiftlik kurmaktansa 100.000 kuruşa bir mücevher satın almayı tercih edeceğini, süs eşyası merakının fazla olduğunu ve zengin ailelerde çocukların bile taşıdıkları mücevherlerin memleketin fakirliği için parlak bir delil olduğunu ifâde eder.

Osmanlı devleti'ne halkın güven duymadığını belirtir.

Ziraatın durumuna değindiğinde, durumun kötü olduğunu, zorunlu ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının dört misli arttığından şikayet edildiğini, bunun sebebini eskiden mahsullerin yarısını Boğaziçi'ne getirmek zorunda olan Boğdan, Eflak ve Mısır'ın, başşehirin bu büyük zahire ambarlarının o zamandan beri kapanmış olmasını gösterir. Memleketin içinde kimse büyük ölçüde tahıl ziraatıyla uğraşmak istemediğini, çünkü hükümet, satın almalarını, kendi kendine tayin ettiği fiyatlarla yapmakta olduğunu, hükümetin cebri satın alışları bu memleket için yangın ve vebanın ikisi birden olduğundan daha büyük bir bela olduğunu ifâde eder.¹⁸²

Doğuda sorunlar çıkmasıyla Moltke, bunun gerekçesi olarak Vergi Toplama usulünü görür ve bunu şöyle ifâde eder.

“...Kürtler (bunlardan hangi sınıfa mensup olursa olsun bütün konuştuğularım) iki şeyden şikayet etmektedirler: Vergi ve asker toplama. Zannımca imparatorluğun bütün geri kalan vilayetleri de bunlardan şikayetçi.”

Kürtlerin vaktiyle hiç vergi vermedikleri, fakat kendi savunma gücü dışında kimseden himâye de görmemekte olduklarını belirtir.

Reyanın, bütün memleketle Müslümanlardan fazla vergi verdiğini ama mükellef oldukları haraçın az olduğunu, reyanın bundan gayrı bazı işlere mecbur edildiklerini, reyanın bütün vergilerin en ağırından, askere alınmaktan bağışık tutulduğunu belirtir.

Şikayetin gerçek sebebinin “vergilerin ağır oluşu değil, keyfi oluşudur.”der. “...Ben, vergiler belirli bir para olarak tespit edilsin demiyorum. Ama bunlar gelirin yahut servetin belirli bir miktarı olarak tespit edilmelidir. Eğer devlet bugün bir dönüm yerin ürününü kendi ihtiyaçları için isterse çiftçi bundan sonra on dönüm yerine on bir dönüm ekecektir, çünkü işlenmeyen verimli topraklardan yeteri kadar vardır ve iş, bizim birçok yerlerimizde olduğu gibi, bütün kuvvetlerin artık daha fazlasına imkan olmayacak kadar çalıştırılması hâline gelmekten henüz çok uzaktır. Fakat ya şimdi çiftçi ilkbaharda bir katı fazla toprağı ekerse ne olur? Sonbaharda ona iki kat vergi yükleyeceklerdir. Bu yüzden herkes kimde çok varsa ondan çok alınacağını bildiği için, kollarını kavuşturup oturuyor ve geçimi için zorunlu olan kadarını yetiştirmekle yetiniyor.

Vergi tarzi, müsellim'in kendi eline verilmiş olan emir kullarını, işi onları isyan ettirecek dereceye vurdurmadan, sıkabildiği kadar sıkıp sızırmasından başka bir şey olmadığı sürece ziraat asla kalkınamaz, sanat da ondan daha az, koli kalabilir. Halbuki bunun birçok dalları pek ala gelişmeli idi. Ancak bu sayededir ki topraklar hakikî değerini verebilir. Ne kadar tabiat kuvvetinden burada henüz faydalanılmamakta! Ne kadar çok dere çağlaya çağlaya akıp gidiyor! Halbuki bunlar ne kadar değirmen ve fabrika işletebilirlerdi. Ne uçsuz bucaksız ormanlardan yolsuzluk yüzünden faydalanılmamakta, ne

¹⁸² Moltke ,Mektuplar,s.42 vd.

kadar yapı malzemesi burada ortalığa serilmiş, halde. Bu dağlar ne maden hazineleri saklamakta, bu hazinelerden ne kadarı da açıkta yutmakta ve sadece işlenmeyi beklemekte. Dicle kumundan bir mıknaatla yüzde elliden fazla demir ayırdık. Mil karelerce arazi dut ağaçlarıyla kaplı da bir okka bile ipek elde edilmiyor. Fakat böyle teşebbüslere hangi sermaye girişebilir? yüzde 50 ya da 100 vergi yükletilebildikten sonra yüzde 50 yahut 100 kar vaadi neye yarar? ”¹⁸³

Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı gibi Moltke, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu gerçekçi bir şekilde dile getirmiştir. Bir zamanlar Osmanlıyı durdurmak isteyen Avrupa ordularının şimdi tam tersi onu ayakta tutabilmek için uğraştıklarını ifade eder. Üç kıtaya yayılan muazzam Osmanlı imparatorluğunun bir dağılma ve çözülme tablosu olarak gözlerinin önünde durduğunu ve yakında sona erecek gibi olduğunu belirtir. Moltke, Osmanlı devletinin sonunu gerçekçi bir şekilde görmüştür. Osmanlı devletinin artık prenslikler, krallıklar ve cumhuriyetler yığını hâline geldiğini, onları bir arada tutan tek şeyin Kuran birliğinin olduğunu, memleketin her yerinde kopmaların başladığını, aynı şekilde isyanlarla karşı karşıya kalındığını belirtir. Bunun için yeterli bir ordunun olmadığını, yeni kurulan 70 000 kişilik ordunun da yeterli olmayacağını ifade eder. Ayrıca bu ordunun beslenmesinin bile güç olacağını çünkü, idarenin zayıf olduğunu, bunun nedeninin de vergi sisteminin bozuk olmasına bağlar. Memuriyet satışlarının olduğundan, müsaderenin yine devam ettiğinden, rüşvet olayının en üst makama kadar yer aldığından, halkın yatırım yapmadığını yani bir çiftlik bir fabrika gibi kurmak yerine elindeki parayı mücevhere verdiğiinden bahseder. Ziraatin durumunun da kötü olduğunu yazar. Görüldüğü gibi bir yabancı Osmanlı devletinin durumunu çok gerçekçi bir şekilde dile getirmiştir.

Osmanlı devleti içerisinde bulunan Moltke, doğuda kürt ayaklanmasına karşı sürdürülen mücadeleye de katılmıştır. Mehmet Paşa'nın maiyetindeki askerlerin birinci ve ikinci muvazzaf harp piyade alaylarının üçer taburundan meydana gelmeydi, fakat bunlardan her birinin kuvveti 400 asker, 150 at ve 8 toptan fazla olmadığını ve bütün kıtanın yaklaşık olarak 3000 kişi olduğunu ifade eder. Bu hareketin beş seneden beri devletin otoritesine karşı koyan, keyfi vergiler toplayan ve birçok gaddarlıklarda bulunan küçük bir Kürt prensine karşı olduğunu ifade eder. Osmanlı askerlerinin yaklaştığının duyulması üzerine kürt beyinin yanındakilerin onu terk ettiklerini ve onun da, 200 sadık adamıyla beraber Sait Bey adı verilen iyi korunan bir kaleye sığındıklarını

¹⁸³ Moltke, Mektuplar, s.218 vd.

belirtir. Moltke görevi gereği bu kalenin etrafında keşiflerde bulunur. Sözlerine şöyle devam eder: "... Müttefikimiz Kürtler şimdiden hayli iş görmüşler ve esas kalenin yollarını koruyan ve onu ilk bakışta hemen hemen erişilmez gibi gösteren bir sürü küçüklük burç, tahkim edilmiş mağara ve bunun gibileri zaptetmişlerdi. Bu adamlar namluları altın ve gümüş kakmalı, çok defa da hala fitilli, uzun, eski biçim tüfeklerine rağmen mükemmel nişancıydılar. Savaş için hemen hemen yalnız geceleri harekete geçerler, gündüzleri taşların arkasına yatarak gizlenirler; her tarafta bir çeteci bulunur ve düşman nerede başını gösterirse hemen bir kurşun yapışverir. Üstelik Kürtler barut ve kurşunun kendilerine bedavaya mal olması fırsatından da faydalanıyorlardı; buna karşılık kaledekiler az ve temkinli ateş ediyorlar, tam nişan alıyorlardı. ...Sait Bey kalesi 1000 ayak kadar yükseklikte bir kayalığın üstündedir; bu kayalık yalnız kuzey tarafından keskin, yol vermez bir sırtla dağın hala karlı olan esas kitlesine bağlıdır. Doğuda ve batıda derin, kayalık boğazlarla çevrilidir; bu boğazlar güneyde birleşerek bizim ordugah kurduğumuz vadiyi meydana getirir. Sade tek, incecik bir keçi yolu, sayısız zikzaklar çizerek, dolana dolana burçlara ve surlara kadar varır. Üstelik bu yol birçok dış istihkamlarla da geçilmez hale getirilmiştir. Vadideki yollara kalenin mazgalları hakimdir. Gerçi boğazın öte yakasında, doğu ve batı taraflarında kayalar kale ile hemen hemen aynı hizaya kadar yükselmekte ise de bunlar o kadar sarp, tepeleri o kadar keskindir ki oralara bataryalar yerleştirmek pek zor olacaktır.

Yanımda Kürt kılavuzlar olduğu halde her yönden bu tepelere tırmandım, ancak akşam geç vakit ve son derece yorgun bir halde Bedirhan Bey'in yanına döndüm, bu beyin kara keçi kılından çadırı köpüre köpüre akan bir dağ deresinin kenarına kurulmuştu. Büyük bir ateşte, ufak ufak doğranmış koyun eti parçaları kebab edildi. Karşımızda 40-50 kadar Kürt, uzun tüfekleri, kamaları, tabancaları ve bıçaklarıyla, üstlerinde kendilerine mahsus ve pek yakışan millî kıyafetleriyle ayakta duruyorlardı; ileri gelenleri yerde bağdaş kurmuş oturuyordu; çepeçevre etrafımızda nöbet ateşleri alev alev yanıyor, üstümüzde, ta yukarda nöbetçiler ay ışığında da hala etrafa kurşun atıyorlardı."

Kürtlere karşı yapılan bu hareket, Osmanlı Devleti'nin kaleyi ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Sait Bey teslim olmuştur. Bu teslim olayını Moltke, şöyle anlatır: "...Paşa şimdiye kadar ki düşmanımı büyük çadırdaki kabul etti. Alay ve tabur kumandanları her iki yanda oturuyorlardı (daha doğrusu diz çöküyorlardı) çadırın önünde subaylar bulunuyordu. Bir alay Kürt, sarp tepeden ağır ağır aşağı iniyordu, yarım saat sonra Bey, çadırımızın önünde atından indi. Onun şu ana kadar kralı olduğu güzel bir kaleyi birçok zenginlikleriyle birlikte teslim ettiğini ve şimdiye kadarki bütün örneklere göre kellesini bu çadırdan çıkarken de taşıyabileceğinden hiç de emin olamayacağımı düşündükçe, paşaya doğru yürüyüşü ve onun elini öper gibi yapması sırasındaki tasasız ve emin tavrına hayran kalmaktan kendini alamadım. Paşa ve hepimiz ayağa kalkmıştık."¹⁸⁴

Görüldüğü gibi Kürt olan Sait Paşa, Osmanlı idaresine karşı gelmiş ve vermesi gereken vergiyi Osmanlı devletine vermemiştir. Bunun için askeri bir hareket düzenlenmiştir. Bu hareketin içinde Moltke de vardır. Ama bir komutan olarak değil bir

¹⁸⁴ Molke, Mektuplar, s.180 vd.; Dünheim, a.g.m., s.575.

danışman, kendi deyimiyle müsteşar olarak yer almıştır. Ordunun hareket ettiğini duyan Sait Paşa yandaşları, ondan ayrılmış O da iyi korunan bir kaleye çekilmiştir. Osmanlı ordusunun içerisinde yer alan, zorla orduya alınan kürtlerinde kaçtıklarını belirtir. Sait Paşa kalesinde 200 kişinin bulunduğunu ve bunların fazla dayanamayacağını belirten Moltke, dediği gibi de top atışları sonucunda paşanın teslim olduğunu ifade eder. Daha sonra da kale tamamen yıkılmıştır.

Kürtlerin karşı koymasını Sait Bey'in yenilmesiyle, ortadan kalkmış değildir. Moltke, Garzan adı verilen bölge bulunduğunu bu bölgedeki kürt halkından vergi alınmadığı gibi kimsenin de askerlik için zorlanmadığında bahseder. Bu bölgenin Osmanlı idaresine alınması için askeri bir hareket düzenlenecektir. Dağlarda Kürtlere karşı mücadele verilir. Moltke bu sırada hastalanmıştır. Sonuçta kürtlere karşı verilen mücadele de Osmanlı güçleri başarı sağlamıştır. Kürt beyleri af dilemiştir.

Moltke'nin mektuplarında, Prusya ordugahlarıyla Türk ordugahlarını karşılaştırdığını görüyoruz:

"...Burada bizim ordugah nizamımıza aykırı düşecek bazı kurallar var asker gelir gelmez önce matarasını dolduruyor, içiyor ya da, eğer bulursa, kan ter içinde olduğu halde kendini suya atıyor, sonra bir iki saat uyuyor ve yakıcı güneş biraz inince dışarı çıkıyor, çadırının yanında bir ocak çukuru açıyor. Burada yemekle birlikte hemen ekmek de hazırlanıyor; tayin olarak verilen unu ince bir pide hâlinde yoğuruyor ve ateşin üzerine konmuş olan bir saç levhâ üzerinde, tıpkı omlet gibi çarçabuk pişiriyorlar. Bu usul hiç de fena değil. Eski, depodan iase etme usulünü bir düşünelim; en müteşebbis kumandanlar bile fırıncılarının kendilerine taktıkları beş menzil uzunluğunda bir zincirle bağlıydılar ve bundan başka bir imkan da yoktu. Erzakımız bol, büyük keçi ve koyun sürüleri peşimizden getiriliyor, develer pirinç ve un taşıyor. Sağlık durumu mükemmel. Reşit Paşa'nın zamanında bir Kürt kalesinin kuşatılması 3000-4000 insan hayatına mal olurken bizde hiç bir asker hasta olmadı. Bunun çadırlar sayesinde olduğuna inanıyorum; bu da çok güzel bir şey, eğer yarım milyon askerle sefere çıkılmazsa bizim ordularda da muhakkak bu usul yeniden kabul edilecektir, çünkü çadırsız olarak konaklamak için bizim burada, bu dağların yeşil ağaçları altında bulduğumuz gibi bir hava lazımdır. Hatta burada bile askerler dallardan çok güzel barakalar yapıyorlar. Çadır aşağıda, ovada, gündüzün yakıcı sıcağından da, gecenin çiyinden de koruyor. Gerçi nakliye kolunu büyütüyor ama bu sayede binlerce asker savaşa hazır bir halde bulundurulabiliyor. Bir katır rahat rahat dört çadır taşıyabiliyor. Bir tabur için de on altıdan yirmiye kadar katır lazım oluyor; develer bu işe çok daha uygun ve bu paha biçilmez hayvanlardan dört tanesi bir tabura kafi geliyor. ...Tâlimnamelere gelince, kabul edilmiş olan bir şeyi, sadece yerine, isterse daha iyisi olsun, yeni bir şey getirmek için atmak muhakkak ki uygun olmaz. Kumanda, silah kullanmanın

ayrıntıları gibi şeyler hep olduğu gibi kalmalıdır, yalnız basitleştirilmeleri lazımdır ve bunların, yeniden gözden geçirilmesi en yüksek makamlar tarafından emrolunmalıdır.”¹⁸⁵

Moltke, ordugahların yeniden düzenlenmesi düşüncesindedir.

Osmanlı devleti 1838’li yıllarda Mısır isyanı ile uğraşmaktadır. İngiltere ile Osmanlı arasında 1838 ticarî antlaşmanın Mısır’la olan ilgisi bakımından, uygulanmasını imkansız gören Moltke, Mehmet Âli Paşanın bunu kabul edecek ve birkaç sene (bu müddet zarfında bu iş esasen yavaş yavaş ölür) uygulamaya yanaşmayacak, kendisini sahiden mecbur edeceklerini düşünürse de, 1839 ilkbaharında Mehmet Ali Paşa’nın isyan edeceği düşüncesindedir.

Bu olaylar sırasında Moltke, Malatya’dadır.¹⁸⁶ Oradan yola çıkarak Adıyaman, Samsat üzerinden Urfa’ya ve sonra da Birecik’e gelir. Birecik’te Paşanın evinde kalır. Hizmetine bir bölük kumandanı yüzbaşı tahsis edilmiştir. Birecik’ten Nizip’e küçük bir yolculuk yapar. Oradan da Fırat’ın sağ kıyısından Rumkale ve Besni’ye, Torosların üzerinden geri dönerek Malatya’ya gelir.

Malatya’da Hafız Paşa kuvvetleri tamamıyla hazır bir halde beklemekte ve ilk emirle harekete geçebilir durumdadırlar. Öte yandan İbrahim Paşa , Suriye’nin kuzey sınırına çok miktarda cephane sevk etmektedir. Moltke bir savaş çıkması durumunda Osmanlı Devleti’nin avantajlı olduğunu, fakat hiçbir savaşın sonuna kimsenin kefil olamayacağına inanmaktadır. Malatya’da bulunduğu anları şöyle anlatır:

“... Bu kış önemli Malatya şehrini tamamıyla işgal ettik, tek bir evi bile sahibine bırakmadık; ahâli civardaki köylerde barınacak yer aramak zorunda kaldı. Bütün bunları sadece büyük asker yığınaklarının bu memlekette bize nazaran ne kadar yıkıcı sonuçlar verdiğini göstermek için yazıyorum. Ama, komşu bir memleket bizi de, bir seneden fazla zaman ihtiyatlarımızı silah altında ve topçumuzu harbe hazır tutmaya mecbur etse, bu duruma son vermek için, hatta bizden çok daha kuvvetli bir düşmanla savaşı göze almaz mıyız?”¹⁸⁷

İki haftaya kadar Malatya’da kalıp, sonra da Samsat yakınında ordugah kurarlar. Bu, iaşe bakımından alınan bir tedbirdir. Orada kıtalara büyük hareket tâlimleri yaptırılır. Moltke, Nizip Savaşı sırasında uygulanabilir stratejiler hakkında ise, Osmanlı’nın askerî kuvvetlerini Asya’da iki esas ordugahta topladığını, biri Konya’da ve Kürdistan’da olduğunu, eğer İbrahim Paşa bir taarruz savaşına karar verecek olursa

¹⁸⁵ Moltke, Mektuplar, s.189.

¹⁸⁶ Aynı, s.232.

¹⁸⁷ Aynı, s.329 vd.

onun, bütün zorluklara rağmen yine Külek boğazından hücum etmesinin en akla yakın olanı olduğunu belirtir. Ali Paşa'nın bu, Suriye'den İstanbul'a giden en kısa ve en önemli yol üzerinde bulunduğunu, en zayıf olanın da o olduğunu ifade eder. Bu duruma göre de Osmanlı ordusunun başında bulunan Hafız Paşa ise, bu kadar önemli bir kuvvetle hareketsiz kalmanın akıldan geçmeyeceğini; ilerleyen düşmanın önünü kesmekse imkansız olduğunu, sadece dosdoğru ilerleme imkanı ile ki, böyle bir şaşkırtma hareketi de, Hafız Paşa'nın kesin bir savaşı kaybetmediği takdirde, düşmanın İstanbul üzerine yürümesini imkansız bir hale getireceğini belirtir.

Suriye'den gelen haberler, hep İbrahim Paşanın kuvvetlerinin Halep dolaylarına yığılmak için hazırlıklar yaptığı şeklindedir. Gelen haberler üzerinde abartılı olanlarında bulunduğunu ve aralarından seçme yapılması gerektiğini belirten Moltke, strateji konusunda ne kadar usta olduğunu İbrahim Paşa kuvvetlerinin Konya istikametinde ilerleyeceğini kesin olarak söylemesi kanıtlamaktadır.¹⁸⁸

Hafız Paşa Moltke'den, Fırat nehrini ulaştırma açısından kullanılabilirliğini ölçmesini ister. Bunun üzerine Moltke hazırlanan salla nehir üzerinde yola çıkar. Bu deneme sonucunda ulaştırmanın nehir yoluyla olamayacağı anlaşılır. Moltke bu olayı şöyle anlatmaktadır:

"...Fırat, şimdi, tam kendisine ihtiyacımız olduğu sırada, 15 ayak yükseldi. Paşa, bu şartlar altında nehirden ulaştırmanın mümkün olup olamayacağını ve bu biraz tehlikeli denemeyi kime yaptırabileceğini düşünerek çok üzülüyordu. En tecrübeli kelekçiler akıntılardan geçerek aşağı inmenin tamamıyla imkansız olduğunu, çünkü su seviyesinin en uygun olduğu zamanlarda bile üç teşebbüsten ikisinin kaza ile bittiğini söylüyorlardı. Akşam yemeğinde paşa bana bu işi teklif etti. Ben de daha o akşam atla Murat kenarında Etebi'ye gittim. Keleğim orada, meşalelerin aydınlığında çarçabuk kuruldu ve gece yarısından sonra yüzdü. Şafak vakti Kömürhan'a vardım. Güç yerler burada başlıyordu, iş sahiden kötü idi; vaktiyle akıntı olan yerler şimdi çağlayan hâline gelmişti"¹⁸⁹

14 Nisan 1839 günü Moltke, Osmanlı birliklerinin düzeni anlatırken, Malatya'da Hassa kıtaları ile Hâlit ve Bekir Paşaların, Karakayık'ta Murat'ın sağ kıyısında, Diyarbakir ve Siverek'ten Haydar, Mazhar ve Bahri Paşaların, Karakayık'ta Murat'ın sol kıyısında İsmail'in livasının, Urfa'da Mahmud'un ki, Besni'de süvari ve topçunun olduklarını belirtir.

¹⁸⁸ Moltke, Mektuplar, s.243.

¹⁸⁹ Aynı, s.248.

Nizip ordugahında üç hafta geçirirler. Moltke, Dizanteri'ye yakalanıp yatakta kalmaya mecbur olur.

Sultan Mahmud ocak ayının başından beri kesin olarak, bu ezici duruma savaşla son vermeyi kararlaştırır. Yeni fedakarlıklara girişilir. Hiç bir masraftan çekinilmez, bol keseden nişanlar ve rütbelere dağıtılır, kıtaların ikmâli zor kullanılarak tamamlanır, topçunun teçhizat eksikleri giderilir, erzak ve mühimmat yığılır. Bu arada, Avrupa elçilerinden çekinerek İstanbul'da inandırıcı bir barış teminatı verilir. İstanbul'da barış girişimleri devam ederken Moltke'de, Osmanlı Devleti'nin Nizip ordugahında savaş hazırlıkları içerisindeydi. Bu sırada kardeşine yazdığı bir mektupta Osmanlı ordularıyla İbrahim Paşa orduları arasında bir kıyaslama yapar. İbrahim Paşa'nın Suriye'deki Adana'daki kuvvetlerini topladığını; bütün bunlara rağmen ordusunun, yalnız Hafız Paşanın ordusundan 10.000 kişi fazla olduğunu, Osmanlı devletinin Asya'daki kuvvetleri, eğer birleşmiş olsalardı, ondan hemen hemen bir misli üstün olabileceğini belirtir. İbrahim Paşa'nın kuvvetlerinin üstün manevra gücünün olduğunu, toplarının daha çok ve daha iyi kullanıldığını, fakat ordunun maneviyatının Hafız Paşanın kuvvetlerinkinden daha düzgün olmadığını, İbrahim paşa'nın kuvvetlerinden Osmanlı kuvvetlerine ilticaların olduğundan bahseder. Maddi olarak değerlendirdiğinde de Osmanlı güçlerinin maddi açıdan daha zengindir. Bütün bu değerlendirmeler sonucunda Osmanlı güçlerinin başarılı olacağı düşüncesindedir. Fakat kökten bir hata bütün üstünlükleri yok etmiştir. Suriye'de, kendi varlığı bahis konusu olan, tek bir insan kumanda etmekte idi. Halbuki Osmanlı'da her birinin menfaatleri ayrı olan ve birbirlerini kıskanan dört kumandan tarafından yönetilmektedir. Moltke bu durumu görerek bütün komutanların bir arada hareket etmesi gereğini Hafız Paşa'ya iletir. Fakat sonuç vermez. Bunun üzerine Moltke'de harekate katılmaktan başka yol bulamaz. İbrahim Paşa'nın kuvvetleri ilerleyerek Hafız Paşanın ordugahına bir buçuk saat ötede, ordugah kurar.¹⁹⁰

Moltke, İbrahim Paşanın kuvvetlerinin sayısının Osmanlı kuvvetlerinden az olduğunu ama kâbiliyet açısından ise daha iyi olduklarını, Osmanlı ordularında her şeyin bol olduğunu ama İbrahim Paşa ordugahında yokluğun hüküm sürdüğünü anlatır. Ayrıca Osmanlı ordusu içinde farklı milletlerden insanlar vardır. Bu nedenle Moltke, bu orduya fazla güvenilmemesi gerektiğini ordu komutanına anlatmaya çalışır. Hemen

¹⁹⁰ Moltke, Mektuplar, s.258 vd.

yola çıkılmasını önerir. Bu öneri ordu komutanı tarafından kabul edilmeyince olanların sorumlusunun kendisinin olamayacağını bildirerek, Müsteşarlık görevinden ayrılmak ister. Başlangıçta kabul edilir, ama sonra görevinde kalması konusunda ikna edilir.

Nizip savaşında Osmanlı ordusu İbrahim Paşa'nın ordusuna yenilir ve Osmanlı ordusu dağılır. Kaçmaya başlarlar. Moltke'de arkadaşlarıyla beraber at sırtında Hafız Paşa'nın yanına ulaşır.

Hafız Paşa Moltke'yi ve arkadaşlarını kabul eder. Yenilmiş olan bir Türk generâli olarak karşılar. İbrahim Paşa zaferinden sonra büyülenmiş gibi olduğu yerde kalmıştır.

Padişahın, Hafız Paşanın kumandanlıktan azlolunduğu ve şimdilik Sivas'a sürgün edildiği hakkındaki fermanı 23 Temmuz 1839'da merasimle okunur. Moltke'de, artık dönüş hazırlıklarına başlar. Sivas'a oradan da Samsun limanında karantinaya gelir. Ertesi günde gemiye binerler. İlk olarak burada, Osmanlı donanmasının Mehmet Âli Paşa'ya iltica ettiği haberini alırlar. 4 Ağustos 1839'da İstanbul'a gelir. Dahiliye Nazırıyla Defterdara bir saat kadar olayları anlatır. Vezir, ordunun hareketinden itibaren bütün olup bitenler hakkında yazılı bir rapor vermesini ister. Moltke raporunda Hafız Paşa'yı savunur, bunun sonucunda çok geçmeden Hafız Paşa affedilir ve kendisine Erzurum paşalığı verilir. Bu sırada II.Mahmud ölür ve yerine Abdülmecit geçer. Moltke yeni padişahın huzuruna kabul edilir ve mektuplarında Abdülmecit'i şöyle anlatır:

“...Sultanla (6 Eylül) Beylerbeyi'nde, babasının bizi iki sene önce o kadar hoşlukla ve dostça kabul etmiş olduğu aynı salonda karşılaştık. Genç hükümdarın görünüşü bana merhum sultanı çok hatırlattı. Abdülmecit, yakışıklı bir delikanlıdır. ancak 17 yaşında olmasına rağmen, zarif, biraz da solgun çehresini muhteşem bir siyah sakal süslüyor; padişah hastalıklıdan ziyâde ince yapılı görünmekte, elmas iğneli kırmızı fesi ve geniş lacivert harmaniyesiyle tıpkı babasının kıyafetinde; fakat bana Sultan Mahmud'tan daha sükuti ve daha asık yüzlü göründü. Asık yüzlü olmakta da hakkı var.”

Moltke, Abdülmecid'in ülkenin içinde bulunduğu durum hakkındaki bilgilerinin kaynağının III.Selim olduğunu belirtir.¹⁹¹

Moltke, 9 Eylül 1839'da İstanbul'dan ayrılır, Varna'ya ulaşır, Tuna üzerinde gemi ile ilerleyerek, Eski Orşova'da on altı gün karantina'da kalır.

¹⁹¹ Moltke, Mektuplar, s.277.

4.ESERLERİ

- Briefe Über Zustande und Begebenheit in der Türkei aus den Jahren 1835-1839/1835-1839 Yılları Arasında Türkiye’de Durum Ve Olaylar Üzerine Mektuplar
- Rumeli’de 1828-1829 Türk-Rus Savaşı.
- 1870-71 Alman-Fransız Savaşı.
- Rusya’dan Mektuplar.¹⁹²
- Haritaları

4.1. BRIEFE ÜBER ZUSTANDE UND BEGEBENBEİTET İN DER TÜRKEİ AUS DEN JAHREN 1835-1839. (1835-1839 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE DURUM VE OLAYLAR ÜZERİNE MEKTUPLAR)

Mektuplar, bir araya getirildiğinde XIX. yüzyıl ortalarındaki Osmanlı Devleti hakkında ciddi ve akademik bir bakış açısı meydana getirmektedir. Zaman zaman bir Batılı'nın tarafgir yaklaşımına rastlanmakla birlikte, satırları, bugün dahi Osmanlı'nın acı yıllarının ibretlerini sergilemektedir.¹⁹³

1872 yılında, yani Alman-Fransız harbinden bir yıl sonra, Paris'te çıkan Le Temps gazetesinde Türkiye mektuplarından bazı parçaların çevirileri ve eserin özeti basılmıştı, fakat yazarın adı verilmemişti. Harbin acılarının o kadar taze olmasına rağmen gazetenin yazı işleri müdürü M. Neffzer, aşağıdaki yazıyı yayınlamaktan çekinmedi:

“Bu mektupların yazarının adı verilmemiştir, fakat bu bir sır değildir ve bu ad bizler için ayrı bir ilgiye, acı bir ilgiye değer. Bu acıya katlanmamız ve öğrenmemiz lazım. Bu seyahat notları Mareşal Moltke'nin, Fransa'nın bu amansız düşmanınıdır! Bizim için en önemli ve en faydalı nokta, zamanımıza pek az benzeyen bir devirde, barışsever ve Prusya'nın bugünkü ihtiraslarından uzak kalmış hükümdarlar zamanında Prusya subaylarının hangi kültür ve bilgi seviyesine yükselmiş olduklarının görülmesidir. Moltke, bu mektupları yazdığı zaman ancak yüzbaşı ve olsa olsa bir tabur komutanıydı. Fert olarak müstesna bir yaradılışa sahip olduğunu düşünsek de, mensup olduğu teşkilâtın onun bütün yeteneklerim ahenkli bir tarzda geliştirmesinde esas etken olduğunu kabul etmemiz lazımdır.”

Moltke'nin mektuplarından, 1836-39 tarihleri arasındaki Osmanlı kentleri hakkında bilgi ediniyoruz Örneğin Çanakkale'nin haritasını çizmek, oradaki askeri istihkamları incelemek için gittiğinde gördüklerini mektuplarında anlatmıştır. 2 Nisan

¹⁹² Dünheim,a.g.m.,s.355.

¹⁹³ Dalak ,a.g.m.,s.180.

1837'de bir Avusturya vapuru ile İstanbul'dan ayrılır ve 3 Nisan'da Marmara denizi geçilerek Gelibolu ve Çanakkale'ye gelir. Orada bir eve yerleşir ve boğazlarla, kıyının planını çıkarır. Çanakkale'de bulunan şehir harabesi olarak nitelendirdiği Truva'yı gezer:

"...Bunlar 610 ayak uzunluk ve 3, çok defa 6 ayak kalınlığında muazzam taş bloklardan yapılmıştı ve fundahklar arasından gözün erişebildiği kadar uzayıp gidiyorlardı. Bu duvar boyunca en aşağı bin adım ilerledik ve muazzam taş yıkıntıları, granit direkler, vaktiyle altı yüzlü taşlarla zarif bir şekilde kaplanmış olan tonozlar, arşitrav ve güzel sütun başlıkları kırıklarını ovaya serpilmiş bulduk. Ansızın karşımıza dev gibi taşlardan meydana gelme bir harabe çıktı. Güzel kapısının büyük kemerleri bütün depremlere ve yüzyıllara meydan okuyor. Böyle tamamıyla ıssız bir gibi bir binayı görmek insanda hüznü uyandırıyor."¹⁹⁴

Çanakkale gezisi sırasında Moltke'nin yaşamış olduğu bir deprem de satırlarında yer almaktadır.¹⁹⁵

Moltke'nin mektupları sayesinde Osmanlı Devleti'nin sosyal yaşamı ile ilgili bilgiler de edinmekteyiz. Çanakkale'nin planını çıkardıktan sonra İstanbul'a geri döner ve o sırada Padişahın kızı Mihrimah Sultan'ın düğününe katılır. Bu düğünü şöyle anlatmaktadır:

"...Evvelki gün sultan, ikinci kızı Mihrimah'ın yani Güneş ayın düğünü şerefine sefirlerle muhteşem bir akşam yemeği verdi. Her yanı pencereyi İstanbul, Beyoğlu ve denize geniş bir Nezâreti olan bir köşkte toplanıldı. Pencereilerin altında ip cambazları, at cambazları, İranlı pandomim sanatçılar sayısız seyirciler vardı. Kadınlar bol feraceleri ve beyaz ta yüksek bir yamacın ta yukarısına kadar sıralanmış oturuyorlardı.gün batmasından bir saat önce bizi gayet büyük bir eski Türk çadırına götürdüler, burada yüz kişilik bir sofra kurulmuştu. Bronz tepsiler, gümüş takımlar ve porselenler gerçekten muhteşemdi. 200'den fazla mum kordiplomatikle padişahın damadı, vezirler ve imparatorluğun üstün rütbelilerden mürekkep heyeti aydınlatıyordu. Yemekten sonra tekrar köşke gidilir ve oradan donanma fişeklerinin atılışı seyredildi. ...Dün Hanım Sultanın çeyizi yeni ikâmetgâhına götürüldü. Süvarilerin himâyesi altında ve önden birkaç paşa giderek, büyük, kıymetli kumaş denkleri yüklü 40 katır, bunun arkasından şallar, halılar, ipekli elbiseler ve bunun gibi şeyler dolu 20 kadar araba, nihayet başlarının üstünde büyük gümüş tepsilerle 160 hamal geçti. Bu tepsilerin en öndeğinde cildi altın ve inci ile süslü muhteşem bir Kur'an vardı, sonra büyük gümüş sandalyeler, mangallar, mücevher dolu çekmeceler ve kutular, altın kuş kafesleri ve Allah bilir daha ne takımlar geliyordu. Bu eşyadan bir kısmı herhalde gizlice yeniden hazineye dönecekti ve gene bir prenses evlendiği zaman tekrar halkın ötünden geçirilecekti.

¹⁹⁴ Moltke, Mektuplar,s.48.

¹⁹⁵ Aym, s.48.

Bugün prenses, şimdiye kadar yüzünü görmemiş olduğu kocasına teslim edilecekti. önden süvariler, sonra sarayın bütün memurları, bütün paşalar, sonra müftü ile benim hamim Serasker gidiyordu, bunların arkasından da açık arabalarla padişahın iki oğlu, sonra kızlar ağası ve 30 harem ağası; nihayet muhteşem, tamamıyla kapalı bir arabada gelin geliyordu. Araba ile altı al aygırı Rus Çarının hediyesi idi. Bunu, içlerinde cariyelerin bulunduğu 40 kadar araba takip ediyordu. Alay kalabalık bir halk arasından herhalde bir mil yürüdü. Birçok güzel atlar göze çarpıyordu...”¹⁹⁶

İstanbul’da bulunduğu sırada prenslerin sünnet düğününe de katılır. Bu sırada Moltke’nin İstanbul haritaları bitmiş dönme planları yapmaktadır. 11 Haziran 1837’de İstanbul’dan ayrılarak Bursa’ya küçük bir Türk gemisi ile yola çıkmıştır. 15 Haziran’da Bursa’ya gelir ve mektubunda Bursa’yı şöyle anlatır:

“... Osmanlı hükümdarlarının her iki pay-i tahtlarından hangisinin. eskisinin mi, yoksa yenisinin mi, Bursa’nın mı İstanbul’un mu yerinin daha güzel olduğunu kestirmek sahiden güçtür. İnsam büyüleyen şey orada deniz burada karadır. Birinde tablo mavilerle ötekinde yeşillerle işlenmiştir. Olymip’in karanlık ormanlarla kaplı dik yamaçlarında meydana gelen zemin üzerinde yüzden fazla beyaz minare ve yuvarlak kubbe göze çarpar. Hemen hemen daimi karlar bölgesine kadar yükselen dağ Bursa ahâlisine kışın ısınmak için odun yazında şerbetleri için buz sağlar. Nilüfer adını taşıyan bir ırmak içlerinden koyu renk renk yapraklı dev gibi ceviz ağaçları açık yeşil çınarlar beyaz camiler ve siyah servilerin yükseldiği zengin çayırıklar ve dutlukların arasından kıvrıla kıvrıla akar. ...İnsamı şaşırtan şey su bolluğu her yanda bir dere çağılıyor kayalardan gür pınarlar dökülüyor. ...Buralarda sadece camiler, hanlar ya da kervansaraylar, çeşmeler ve umumi hamamlar fevkaladedir.”¹⁹⁷

Çanakkale, Bursa gibi İzmir’in de o dönemdeki görünüşünü yine Moltke’nin mektuplarından öğrenmekteyiz. İstanbul’da bulunduğu sırada hükümetin vapurunun İzmir’e gitmek üzere demir almaya hazırlandığını öğrenir, hazırlıksız bir durumda yola çıkar. Marmara’dan, Çanakkale boğazından ve Ege Deniz’inden İzmir’e gelir. Moltke’nin ağzından İzmir’i dinleyelim:

“...Köyler ve evler taştan, düz damlı olarak yapılmış. Körfezin sonunda, arkasındaki dağa amfi şeklinde tırmanan İzmir şehri görülüyor. En altta, deniz kenarında, gemilerin arkasında önce büyük bir kışla, bir top bataryası, çok kubbeli bir kervansaray, birçok camiler ve solda taş binalarıyla Frenk şehri var. İkinci tabakada asıl Türk şehri bulunuyor. Eğer bir avuç dolusu küçücük kırmızı damlı ev, birkaç cami ve çeşme gökten düşse yapı planı bu şehirdekinden daha karmakarışık olmazdı. İnsan bu ev yığınları arasında sokaklar ve patikaların bulunabildiğine şaşıyor. Bütün bunların hepsinin üzerinde eski hisar ya da İzmir kalesi yükseliyor. Bu kale en eski çağlarda yapılmış, Cenevizliler buna kuleler ilave etmişler, şimdi de Türkler yıkılmaya bırakıyorlar. Aynı tepedeki birkaç duvar yıkıntısına Homer’in okulu adı verilmekte. ...Burada bitki hayatı gayet zengin. Portakal ve limon ağaçlarının gövdeleri çok kalın, ama

¹⁹⁶ Moltke, Mektuplar , s.52 vd.

¹⁹⁷ Aynı, s.55 vd.

son çetin kış bunlara çok zarar vermiş. Burada çiçekte bir sarısabır gördüm. Çiçek sapı en aşağı 20 ayak yüksekliğinde ve kol kalınlığındaydı. Burada özellikle nar ağaçları çok gelişiyor. Adını bunlardan alan küçük Narlıköy adeta nar ağaçlarından bir orman içinde. ...Fakat köyler son derece seyrek, onun için de bu manzarada hayat eksik tek tük taşlık patikalar ovayı geçiyor ve dağlara tırmanıyor. ...Vadinin daha ilerisinde bir Türkmen göçebe oymağı bizi büyük bir konukseverlikle kabul etti. ...Bundan sonra Burnabat'a, Frenklerin yazlık yerlerine gittik, orada konsolosumuz bize mükellef bir ziyafet verdi. Akşama doğru atla şehre döndük.”¹⁹⁸

Sekiz gün İzmir'de kaldıktan sonra, geri dönmek üzere yola çıkar. Fakat, yolda gemi karaya oturur ve bunun üzerine tekrar İzmir'e gelir. Burada bulduğu bir Avusturya gemisiyle İstanbul'a döner İstanbul'dan üçüncü kez Çanakkale yolculuğuna çıkar ve İstanbul'a gelir. İstanbul'da bulunduğu sırada sürekli İstanbul'un her köşesini gezer. O sırada hassa müşiri olan Kaptan Paşa Ahmed liman üzerinde bir köprü yaptırmıştır. Galata ile İstanbul arasında geçiş imkanı sağlayan ilk köprüdür. Artık padişahın Beşiktaş'taki sarayından araba ile yola çıkıp doğruca köprü'nün öteki başına gitmesi mümkündür, fakat buradan ilerisi yoktur. Husrev Paşa Moltke'den, köprüden Serasker kapısına, oradan da araba işleyebilen Divanyolu'na kadar gidecek bir caddeye en uygun güzergahı çizmesini ister. Bu iş Moltke'ye kolay gelir. Çünkü güzergah üzerinde ne olursa olsun çok kolay bir şekilde yıkılmıştır. Galata'dan Beyazıt camiine ilk giden Sultan Mahmud olmuştur. Köprü önce dini bir törenle açılmış, padişah, köprü'nün eşliğinde boğazlanacak on üç koçu kesecek bıçağa eli ile dokunmak suretiyle kurban merasimini başlatıp, Kaptan Paşaya elmaslı muhteşem bir kılıç hediye etmiştir.¹⁹⁹

Şehircilik faaliyetlerinin yanı sıra Moltke, mimarlık konularında da seferber edilir. Padişah O'na Çırağan Sarayı'nı gezmesini önerir. Ahşap olan Çırağan Sarayı'nın önünde mermer sütunlardan oluşan bir cephe ve denize inen uzun bir mermer merdiven vardır. Çatıdaki teras da ahşap binanın güçlkle taşıdığı mermer döşeme ile kaplanmıştır. Haremin sofası üst kattan ve ışığı tepeden alır. Selamlığın divan odası ise ovaldir. II.Mahmud bu binaya bir de kule eklemek ve Moltke'den bunun yerini belirlemesini ister. Ancak Moltke, bu konuda uzman olmadığını söylemekle birlikte bir kulenin binanın estetik dengesini bozacağını ifâde eder.²⁰⁰

¹⁹⁸ Moltke, Mektuplar , s.60 vd.

¹⁹⁹ Akbulut, a.g.m., s.48.; Dünheim,a.g.m.,s.562.

²⁰⁰ Akbulut, a.g.m.,s.487.

Padişah'ın isteği üzerine, yeni Bahriye okulunu da gezmek zorunda kalır. Bu sırada, Boğaziçi'nin her iki yakasının haritasını alır. Elinde Türkçe yazılmış acık bir emir olduğu için, bütün istihkamlara ve bataryalara gitmek ve istediği kadar askeri yanına almak yetkisi vardır.²⁰¹

İstanbul gezisi sırasında Padişah su bentleriyle ilgili alınması gereken önlemleri ve gerekiyorsa yeni bir bent için yer aramasını ister. Böyle bir yer bulur; fakat esasen var olan bentlerin verimini artırmak, yenisini yaptırmaktan daha makul gelir.

Bu sırada Moltke'nin koruyucusu Husrev Paşa seraskerlik makamından alınmış ve yerine Sait Paşa seraskerlik görevine gelmiştir. Moltke, Hüsrev Paşa'yı her fırsatta ziyaret etmekten geri kalmaz.

Moltke'ye, padişah tarafından çalışmalarından dolayı bir nişan verilmiştir. Bu olayı Moltke şöyle anlatmaktadır:

"...sefaret tercümânı ile birlikte mabeyine, yani imparatorluk tımerasının toplantı yerine gittim. Bu bina padişahın Dolmabahçe'deki (Kabak bahçesi) sarayının yanı başındadır. Fakat ondan yüksek bir duvarla ayrılmıştır. Padişahın sır katibi ve çok güvendiği nüfuzlu bir zât olan Vassaf Efendi yabancıları burada kabul eder ve onlar padişaha ne söylemek istediklerini kendisine inceden inceye anlatmak için çok defa saatler sarf ederler. Sonra bu efendi hükümdarın yanına gider, onunla verilecek cevaplar hakkında konuşur ve onu gerektiği gibi hazırlar. Benim için bunlara lüzum yoktu, çünkü siyasetle ilgili bir şey söyleyecek değildim. Son derece samimi bir zât olan Kaptan Paşa da çok geçmeden yanımıza geldi; birçok çubuklar, kahveler içildi. Nihayet saat 11'de haşmetpenahın huzuruna çıkmak emrini aldık.

Beni güzel, çok geniş bir köşke götürdüler. Deniz üzerine kurulmuş olan bu köşkün muhteşem bir Nezâreti vardı. Burada bir alay mabeyinci, hademe, katip, asker ve sarayın başka memurları bulunuyordu. Yaşlıca bir centilmen bana hususi iltifatlarda bulundu; memlekete büyük bir hizmete bulunmaya tâlip olduğumu öğrenmiş. Sonradan ekselanslarının padişahın soytarısı olduğunu öğrendim. Çok geçmeden ikâmetgâha girdik; fakat biraz antichambre yapmak zorunlu olduğu için, güzel halılarla örtülü alçak basamaklı merdivene bizim için sandalyeler koydular. Birkaç dakika sonra çağırıldık, bunun üzerine Vassaf Efendi hemen kılıcını çözdü; ben sivil elbise ile idim. Geçtiğimiz odalar ne büyük, ne de pek ihtişamlı idi; Avrupa tarzında döşenmişlerdi. Buralarda sandalyeler, masalar, aynalar, avizeler, hatta sobalar görülmüyordu. Hepsi de bizim şehirlerimizde hâli vakti yerinde herhangi bir insanın evinde bulunanlar gibiydi.

Bir yan kapıyı örten perde çekilince bir koltukla oturan padişahı gördük. Adet olduğu gibi üç defa yerlere kadar eğilerek selam verdim, sonra kapıya kadar geri geri gittim. Haşmeti padişahın başında kırmızı bir külâh (fes) arkasında da mor çuhadan bir manto, yahut daha doğrusu, bütün vücudunu örten ve bir elmas toka ile tutturulmuş olan bir pelerin vardı. Sultan yasemin dalından, kehribar ağızlığı güzel mücevherlerle süslü uzun bir çubuk içiyordu. Koltuğu, burada daima pencerelerin önünde bulunması adet

²⁰¹ Moltke, Mektuplar , s.66 vd.

olan uzun sedirin yanında idi. Sola doğru bir bakışla haşmetpenah ülkesinin en güzel kısmını, başşehir, filoyu, denizi ve Asya yakasının dağlarını görebiliyordu. Padişahın sağ tarafında, girmiş olduğum kapıya kadar saray memurlarından altı yedisi derin bir sessizlik içinde ve saygılı bir tavırla, ellerini karınlarının üstünde kavuşturmuş olarak duruyordu. Güzel bir Fransız halısı döşemeyi kaplıyor ve odanın ortasında muhteşem bir tunç mangalın içinde kömür ateşi pırıldıyordu.

Padişah önce kralımızdan gördüğü birçok dostluk nişanelerinden takdir ve şükranla bahsetti ve genel olarak Prusya askeri hakkında çok iltifatlı bir dil kullandı. Haşmetpenah sözünü bitirince orada bulunanlar hayranlık ve tasdik ifade eden bir tavırla birbirlerine baktılar. Bu sözleri tercümânım bana anlattı. Bunlara söyleyecek bir şeyim olmadığı için sadece eğilmekle iltifat ettim. Haşmetpenah bundan sonra yapmakta olduğum işler hakkında benimle konuşmak lütfunda bulundu ve birçok ayrıntılara girdi. <<Inşallah>> kendisine bundan sonra da hizmette bulunmamı sözlerine ilave etti. Memnunluğunu açıkladıktan sonra Vassaf Efendi aracılığıyla bana kendi nişanını verdi. Ben bunu, adet olduğu üzere, kutusunu açmadan göğsüme ve alnıma götürünce padişah <<ona göster ve sor bakalım hoşuna gitti mi?>> dedi, bunun üzerine nişan resmi bir şekilde boynuma takıldı. Bundan sonra tercümân da <<bana çalışmalarında yardımcı olduğu için>> kaydıyla daha aşağı rütbeden bir nişan aldı, bize izin verildi.

Bütün bu sahneden üzerimde kalan en derin etki, padişahın bütün sözlerinde duyulan hayranlık ve iyilik ifadesiydi.”²⁰²

Moltke, İstanbul'un planını bitirir ve İstanbul sokaklarında rahatsız edilmeden dolaşır.

Moltke, mektuplarından birinde İstanbul'da bulunan Veba'dan ve Karantina'dan bahseder. İstanbul'u kasıp kavuran veba, hükümetti çare arayışı içine sokmuştur. Şehri, tıpkı Avrupa'yı bu salgından koruyanlar gibi, karantina hatlarıyla çevirmek teklifinde bulunulur. Moltke, bunun yetersiz olacağı görüşündedir. Nedeni de uygulanamaz olmasını gösterir. Avrupa'da karantinanın, vebanın mevcut olmadığı, sadece taşınabileceği memleketlerle, hiç bir zaman ortadan kalkmadığı ya da meydana geldiği memleketlerin arasında uygulandığını, fakat Osmanlı'da veba ayrı ayrı bin yerde kendini göstermekte olduğundan başarılı olamayacağını belirtir. Çeşitli sebeplerle belirli bir süre vebanın ortadan kaybolduğunu ama yok olmadığını, Trabzon'da olsun, Kahire'de olsun, Edirne'de ya da İskenderiye'de, Selanik'te, Bursa'da, Rusçuk'ta, İzmir'de yahut İstanbul'da olsun, daima yeniden ortaya çıktığını, çünkü büyük şehirleri vebanın yuvaları olarak görür.

Moltke, bunun uygulanması olasılığını anlatır: “Bir an için İstanbul, Çanakkale ve İstanbul boğazlarında ve Küçükçekmece ile İzmit'de de deniz ve karadan karantina hatları içine alınsın.

²⁰² Moltke, Mektuplar , s.112 vd.; Dünheim,a.g.m., s.561.

Dürüst bir şekilde , memurlar rüşvete, hâtırâ göntüle bakmasınlar ve İstanbul, Mısır'a ve Karadeniz'e, Rumeli ve Anadolu'ya karşı emniyet altına alınsa bile İstanbul'un içinde bulunan vebadan korunamaz.”

Moltke, Osmanlı Devleti'ne bulunan vebayı vücudun organlarına benzetir. Birinin hasta olmasında diğerlerinin korunmasının mümkün olamayacağını savunur.

Karantinanın sakıncalarından bahseder. İthalata muhtaç olan bir şehir için bu daha kötü bir belaya davetiye çıkaracaktır. Fiyatlar o anda yükselecektir. Pamuk, ipek ya da mamul eşyada değil, yakacak odun, buğday, zeytinyağı ve tuz fiyatlarında da olacağını, çünkü onları getiren gemiler, arabalar ve insanların veba taşıyıcı olduğunu, eğer tüccarı yolda bir iki hafta daha fazla zaman kaybına mecbur olursa bunun fiyatlara yansıtacağını ve fiyatların artacağını ifade eder.

Karantinanın yetersiz, zararlı ve uygulanması mümkün olmayacağı düşüncesindedir.

Moltke, karantina yerine çok iyi düzenlenmiş ve sıkı disiplin altında tutulan bir sağlık zabıtasının oluşturulmasını önerir. Bu önlemi teklif ederken bunun uygulanmasına karşı, din ve adetin her türlü yeniliğe ve ev hayatına edilecek her türlü müdahaleye karşı o kadar direndiği bir yerde çıkacak büyük zorlukları gözden uzak tutmamaktadır. Büyük bir ihtiyatla ve adım adım ilerlenebileceğini, ilk denemenin İstanbul'da, hükümetin gözü önünde, veba için artık geçti denildiği fakat, aslında gizli olarak devam ettiği bir devrede yapılması gerektiğini ifade eder.

Önce hastalar için hastaneler ve bazı fertleri hastalanan, bu sebeple de daha başka olayların çıkması mümkün olan aileler için meskenler hazırlanmalıdır. Boş duran muazzam Davutpaşa ve Rami çiftliği kışlaları, çadırlar ve barakalarda soğukla ve yiyecek derdiyle boğuşanlar buraya alınmalıdır. Bunların sefaleti bir yandan hastalığın tohumunu üretmektedir ve zararlarını artırırken, bir yandan da aileleri, bu kadar büyük bir sefalete düşmektense veba olaylarını saklamayı tercih etmek gibi kötü bir yola sevk etmektedir.

Yeni kurumların yaptıkları iyilikleri halka göstermek gerektiğinden, başlangıçta hükümetin teklif ettiği yardımdan faydalanmak herkesin arzusuna bırakılmalı, hükümete bir veba olayını haber veren her aile hemen kabul edilmeli, bakılmalı, yedirilip içirilmeli, evleri ve elbiseleri temizlenmeli ve bunlar için onlardan hiç bir karşılık istenmemelidir. Böyle faydalar çok geçmeden hiç değilse halkın bir kısmının gözünü açacak ve daha sonra her aile babasının ailesi içinde ya da komşularındaki veba

olaylarını hükümete haber vermesi yükümlülüğü, karşılığında cezalar konarak, emredilebileceğini ifâde eder.

Her mahallede en hatırı sayılan ve en çok nüfuzu olanlardan, bir komisyon kurulmalı ve bunların emri altında hekimler ve bir miktar iyi maaş alan memur (kadın ve erkek) bulunmalıdır. Bir veba olayı haber alınır alınmaz bu komisyon hastanın hastaneye taşınmasına, çoluk çocuğunun hasta ile ve başka insanlarla temasının engellenmesine, elbise, eşya ve evin temizlenmesine karar verir. Bunlar komisyonun koruması altında kalacak ve iyileşenlere ya da ölenlerin varislerine iade edilecektir.

Böyle bir sağlık zabıtası İstanbul'da tam faaliyete geçerse, vebanın ana kaynaklarından biri tıkanmış olacaktır. Ülkenin diğer şehirlerinde bir veba olayı görüldüğünde buralarda karantinanın uygulanabileceğini belirtir.

Bu tedbirlerin uygulanmasının devlete maddi külfetler getirecektir. Moltke, Osmanlı İmparatorluğu'nda vebanın yok olmasının Avrupa'daki karantinanın da ortadan kaldıracığına inanmaktadır. Sözlerine şöyle devam eder. "...Bu sayede Doğunun limanları Avrupa, Amerika ve Hindistan'a 14 ila 40 gün yakınlaşacaktır. Bütün yolculuklar kısılacak, gemide çıkan bir veba vakası yüzünden uğranılan şahsi tehlikeler ve büyük masraflar ortadan kalkacak ve sigortalar bu kadar yüksek olmayacaktır. Bunun doğrudan doğruya sonucu olarak Türkiye'nin bütün ihraç malları: zeytinyağı, ipek, pamuk, meyveler, şarap, boya maddeleri, bakır, halılar, sahtiyancılar hararetle aranacak ve Türkiye'nin mamul eşya ihtiyaçları daha ucuza sağlanacaktır. Hindistan, İran ve Çin ile olan ticaret eskiden, şimdi Osmanlı imparatorluğunun bulunduğu memleketler üzerinden yapıldı. Güvensizlik bunun kendisine, yarı dünya küresini dolaşan, hesapsız derecede sapa bir yol aramasına sebep oldu. Bugün Sultan Mahmud'un, memleketinde mal emniyetini yeniden sağlamasından sonra, bu önemli ticaret, karantina ve veba engeli ortadan kalkar kalkmaz eski kısa yoldan bağlantıyı yeniden elde etmeyi beklemektedir. Bu sayede bu memleketinde çok daha esaslı menfaatler de sağlanmış olacaktır. O zaman zengin memleketlerin sermayeleri, bu kadar çok iş yapma imkanı bulunan Türkiye'ye akacaktır. Fabrikalar ve imalathaneler memleketin hammaddelerini yine memleket içinde işleyecek, ziraatın kalkınmasına ve şehirlerin yeniden gelişmesine sebep olacaktır. Vebanın ortadan kalkması nüfusun da çok önemli miktarda artması sonucunu verecek, ziraat ve sanayi o kadar muhtaç buldukları kolları kavuşacak ve ordu, halen vebanın askeri kıtalar arasında yaptığı, korkunç tahribata karşılık, o zaman kolayca ihtiyatlar sağlayabilecektir.

Bu memleketin hükümdarları savaşlar kazanmış ve ülkeler zapt etmiştir, adlarını gelecek kuşaklara nakledecek suyolları ve camiler yapmış, okullar ve hastaneler kurmuşlardır. Fakat milletini veba belasından kurtaracak olan padişah bütün insanlığın minnetini kazanacaktır ve onun hâtrasının nuru yanında dedelerinin şeref ve şanlıları sönmük kalacaktır."²⁰³

²⁰³ Moltke, Mektuplar , s.87 vd.

Hindistan ve Yakınoğu yoluyla gelen veba, Osmanlı Devleti'nde yetkilileri uzun süre uğraştırmıştır. II.Mahmud'un emri ile karantina teşkilâtı kurulmuştur. Bu konuda halkın olumsuz fikirlerini yıkmak için, çeşitli kitaplar yayınlanmıştır.

Moltke'nin mektuplarından II. Mahmud'un, Bulgaristan ve Rumeli'ye yaptığı gezi hakkında da bilgi almaktayız. Moltke, Nusretiye gemisi ile Türk elbiseleri giyerek yola çıktıklarını anlatır:

“..Öğleye doğru sultanın on dört çifte kürekli yeşil kayığının bir yunus balığı gibi hızla uçup geldiğini gördük. Bahriye askerleri selam durdular; mızıka çalmaya başladı. Demir hemen hemen alınmış, yelkenler yarı açılmıştı. Haşmetpenahın arkasında altın kordonlu kırmızı bir husar üniforması ve ayaklarında siyah kadife çizmeler vardı. Maiyeti mavi husar üniformaları giymişlerdi. Bana selam saffında paşalarla albaylar arasında yer göstermişlerdi, ben de orada herkesle birlikte (*temenna*) ettim, yani elimi yere, göğsüme ve alnıma götürerek selam verdim. Haşmetli bana Kaptan Paşayı göndererek <<havanın iyi olduğunu>> söyletti. O da zor bela <<Parfaitement bon le temps>> diyebilirdi. Bu özel bir lütuf ve iltifattı ve imparatorun sonradan, kırmızı fesimin bana pek yakıştığını bildirmeleriyle daha da arttı, fakat bu iddiayı şimdiye kadar hiç de doğru bulamadım.”

Boğazın dik yamaçlarından firkateyn ve iki Avusturya vapuruyla yola çıkarlar. Gemide imamların ezan okuduklarını ve insanların namaz kılmaya başladıklarını anlatır: “...Bir Türkü ibadet ederken görmek daima hoşuma gider, Adamın kendini tamamıyla ibadete veriş, hiç değilse görünüşte, o kadar derindir ki aicâba dönüp bakar mı diye arkasından insanın top patlatacağı gelir. Mümin, ellerini ve ayaklarını yıkadıktan sonra, Mekke'ye yönelir. Bunun için de bazıları hançerlerinin başında küçük bir pusula taşırlar. Sonra bir an elleriyle kulaklarını kapar ve dudaklarını kımıldatarak, fakat sessizce Kur'an'dan bir sure okur, derken eğilir, iki diz üstüne çöker ve birkaç defa alnını yere değdirir. Sonra yerden kalkar, ellerini sanki bir kitap okuyormuş gibi açar, gene yere kapanır, doğrulur ve nihayet, sanki eski çizgilerini tekrar yerine getirmek ve bu dindarca gösterinin bütün izlerini silmek istiyormuş gibi iki elini yüzüne sürer. Her iki tarafa, her ibadet edenin yanlarında duran iki meleğe karşı hafif bir baş keser, ibadet de biter.”

Varna limanına gelirler ve Padişahın gemiden inişinin güzel bir manzara oluşturduğunu, kayığa biner binmez kalenin ve firkateynin toplarının ateşe başladığını, bütün direklerde rengarenk filamaların yer aldığını, gemi mürettebatının kırmızı üniformaları içinde geminin serenlerinde, direğin baş döndürücü tepesine kadar, selam durduklarını anlatır.

Moltke, Varna'da piskoposun tahta barakadan oluşan evine yerleşir. Ev sahibi piskoposun biraz garip bir Rumca unvan taşıdığını, bunun da “Despot” olduğunu, iki büklüm eğilmesi ve bir Türk paşasının eteğini öpmesinden dolayı bu ünvanın ona yakışmadığından söz eder.

Varna'ya gelişlerinin ertesi günü, padişah kaleyi teftiş için, kalabalık bir maiyetle ve atla dolaşır. Moltke, Padişahın sorularına karşılık hazırlık yapmak için bütün şehri gezmiştir. Padişah'ın kendisine birçok küçük küçük işler verdiğiinden bahseder. Bunlardan birinin şehre girişinin bir planınıdır. Ama bundan amaç bir perspektif resimdir. Moltke, alalacele kurşun kalemle etrafın bir resmini çizer ve mümkünse bundan bir resim meydana getirmesi için İstanbul'a, iyi bir ressama gönderir.²⁰⁴

Varna'dan ayrılarak Şumnu'ya gelirler. Varna'da gördükleri karşılama törenini Şumnu'da da yaşarlar. Padişah şehre 15 dakikalık bir yerde kurulmuş olan çadıra iner. Moltke, Avrupa'daki padişahlarla Osmanlı padişahını karşılaştırır. Avrupa'dakilerin çevresinde bulunanlarında çok şaşalı bir şekilde giyindikleri bunun da padişahın debdebesini arttırdığını, ama Osmanlı Devleti'nde ise padişahın çevresinde bulunan kişilerin bir öneminin olmadığını padişahın efendi, diğerlerinin kul olduğu anlayışının bulunduğunu ifade eder. Padişah atına biner binmez çevrenin dağlarındaki taç ocaklarında bir alay lağım atıldığını, yolun iki tarafında şehrin ileri gelenlerinin selama durduğunu belirtir. O gün cumadır. Padişah ve çevresinde bulunanlar camiye giderler. Moltke'de bu fırsattan yararlanarak şehrin haritasını çıkarır. Şumnu'nun askeri açıdan dikkate değer bir yer olarak ifade eder. Şumnu'da harp gösterisini izlerler. Padişah çadırda oturup çubuk içerken, diğerleri de etrafta yerde otururlar. Bundan sonra Şumnu'nun ileri gelenlerinden altmışına merasimle kaftan giydirilir. Bundan sonra, önce mollalar, civardan birkaç ayan, sonra şehrin ileri gelen Müslüman ve Reayası, adlarından önce "duacınız" denerek birer birer çağırılır. Merasim memuru onların arkasına çeşitli renklerde geniş kaftanlar giydirir, bu mükafata nail olan kaftanı öper, sonra elini yere, göğsüne ve alnına değdirerek, daha sonra yüzü daima padişaha dönük olarak geri geri gider, bu gerileyiş birkaç defa tökezlemeden olamaz. Bu iş bitince padişah, başkatibi Vassaf Efendi aracılığıyla bir nutuk verir. Bunda, hazır bulunanlara, hallerini görüp kanaat getirmek için gelmiş olduğunu, şehirlerini ve kalelerini yeniden inşa ettirmek, memlekette nizam ve refahı bizzât sağlamak arzusunda olduğunu, kanun ve adaletin sadece başşehirde değil, memleketin her yerinde uygulanması gerektiğini söyleyerek devam eder: " "Siz Rumlar" dedi. "Siz Ermeniler", siz Yahudiler", hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız; dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve irâdei Şahâneimin himâyesindediniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin

²⁰⁴ Moltke, Mektuplar , s.115 vd.; Dünheim,a.g.m.,s.567.

emniyetiniz ve sizin refahımızdır.” Sonunda sultan, reaya arasında kimsenin bir şikayeti olup olmadığını ve kiliselerin tamire ihtiyacı bulunup bulunmadığını sorar.

Moltke, padişahın şikayetleri de dinlediğini belirtir ve bir olayı aktarır: “...Geçen gün padişah, pek ustalıklarla kendi sürdüğü dört atlı faytonunda gidiyordu; fakir bir kadın, bir değneğin ucuna taktığı kağıdını elinden gelebildiği kadar uzatmıştı, fakat pek hızlı gidildiği için kimse onu fark etmedi, sade padişah gördü, atları durdurdu, subaylarından birini gönderip kağıdı aldırdı, sonra yeniden arabasını sürdü.”

Moltke, Eflak ve Boğdan Prensi, Prens Ghika ile Prens Sturdza'nın padişaha saygılarını sunmak için geldiklerini belirtir: “... arkalarından Boyarlar'ı gelen prensler, kollarını karınları üzerine kavuşturmuş olarak yürüdüler, iki diz üstüne çöktüler ve Haşmetpenahın eteğini öptüler. O da kendisine on bin duka takdim etmelerine müsaade lütfunda bulundu. Buna karşılık prensler şeref kürklerini, enfiye kutularını ve şallarını aldılar; üstelik döndükleri zaman memleketlerinin sınırında on gün karantina beklemek gibi bir zevke de kavuşacaklar.”

Padişah vapurla Silistre'den Ruscuk'a gelirken, Tuna üzerinde bir fırtınayla karşılaşır. Fırtına bayrak sapını geminin direğinden koparmış ve bir halat da makinelerin arasına girmiş, bunun üzerine makineleri durdurmak gerekmiş, bu sırada gemi kıyıya doğru sürüklenir ve dalgalar kamara pencerelerine çarpar. Herkeste büyük bir telaş başlar. Fakat padişah bu sırada sükunetini tamamıyla korur. Bu gemilerin hepsi de ya bozulmuş ya da patlamıştır. Tırnova'ya ulaşırlar. Daha Tırnova'nın çok açığından itibaren halk iki sıralı dizilmiş, redifler selam durur, Rum kadınları gelişini seyretmek için düz damlara ve teraslara çıkmışlardır. Padişah camiye gittiğinde Moltke yine haritası için keşif gezilerine çıkar. Oradan sonra Kızanlığa gelirler. “...Kızanlık'ta o kadar değerli olan gülyağı da elde edilir. İstanbul'da bile bu yağın hilesiz olanını tedârik son derece güçtür. Sadece orada dirhemini 8, burada, çıktığı yerde ise 15 kuruş oluşundan bile bunu anlayabilirsin. Yanıma bir miktar gülyağı almıştım, bir gün cebimde şişe ile at yolculuğu yapmak zorunda kalınca tam bir hafta bir gül fidanı gibi koktum.”

Moltke, padişahın her fırsatta kendisine iltifatta bulunduğunu belirtir. Padişah her yerde çok önemli miktarda para bırmaktadır ve bunlardan, önce ikamet ücretleriyle yolculuğun sebep olduğu masraflar ödenir, geri kalanından padişaha isim üzerine listeleri sunulmuş olan fakirler paylarını alır. Yakın köylerin halkı hükümdarlarını selamlamak için yolda sıralanırlar. Alayın gerisinde padişahın darphane emini ve hazinehanesi Ermeni Duhsoğlu, ağır yüklü bir araba ile gelir, her yeni halk topluluğunun önünde durarak ve bir hayli ağırlıkta gümüş paraları köylülere dağıtır. Şahsi verginin indirileceği, bilhassa angaryanın azaltılacağı söylenir. Genellikle, şimdikiye kadar

hükümdarlarını kendilerine eziyet eden, vergiler alan ve angarya isteyen biri olarak görmüş olan bu memleket halkına, padişahın bu gezisi pek iyi etki yaptığını belirtir. Moltke, Padişah geçerken çınlayan ve küçük tombul çocukların avazları çıktığı kadar bağırdıkları “*Hoş geldin*” ve “*Amin*” nidaların çok defa ne emredilmiş olan, ne de farkına varılan, fakat düşüncelerin gerçek ifâdesini teşkil eden *Maşallah*—Allah seni korusunlar da karışdığını, Padişahın özellikle kadınlardan iyi not aldığını, bu da çocukların bütün terbiyesi annelerin elinde olan bu memlekette çok iyi bir şey olduğu kanaatindedir.

Edirne’ye ulaşırlar: “...Fakat dört narin minareli Sultan Selim camiinin kubbesi Edirne'nin bütün öteki camilerinin tepesinden bakar. Kubbesinin çapını yüz ayak olarak ölçtüm, şu halde hemen hemen, Ayasofya dahil herhangi bir İstanbul camiininki kadar büyük. Minarelerden her birini çevreleyen taş şeklindeki üç balkonundan en üsttekine iki yüz kırk beş basamakla çıkılıyor. Her basamak 7 buçuk desimal pus yüksekliğinde, minarelerin tepesi de üst taştan, uzaktan pek güzel tahmin edildiğine göre, bütün yüksekliğin aşağı yukarı beşte biri kadar yüksek olduğuna göre bütün boy 200 ayaktan daha fazla, çapı ise gölgesinden ölçtüğüme nazaran aşağıda 11, yukarıda sadece 8 ayak. Bu sebeple minareler kuleden ziyâde direklere benziyor. Fakat öyle sanatla yapılmıştır ki içlerinde üç ayrı ayrı ve gayet rahat merdiven dolanıyor ve üç insan aynı zamanda yukarı çıkabiliyor. Baş dönmesi nedir bilmediğim halde yukarıdan aşağı ilk bakış bana korkunç geldi. Geniş kubbe, ortasındaki güzel şadırvanla taş avlu, geniş *imaret* yani fakirler aşhanesi, *medreseler* yani okullar ve camiye ait başka birçok kurşunlu kubbelerle örtülü bina, hep ta aşağıda, seyredenlerin ayakları altında bulunuyor. insan eğer şerefenin kenarına yaklaşacak olursa bu ürküntü verecek kadar narin taş sütunun devrileceğinden korkuyor. Kubbe minarenin yarı yüksekliğinden bir hayli yukarıya kadar varıyor. Herhalde içten yüksekliği 120 ayak kadar olacak. ...Bu sabah saat 9'da İstanbul önüne vardık ve Topkapıdan, eski Aziz Romanus kapısından, başşehre girdik. Bu II. Mehmed'in Rum imparatorlarının şehrine girdiği ve son Kostantin'in de yakınındaki bir servinin altında can verdiği kapıdır. Fatihlerin torunlarından binlercesi (yalnız şu arada söyleyeyim ki bütün bu geçmiş olaylar hakkında pek fazla bir şey bilmiyorlar) Peygamberin hırkasının saklandığı odada ibadet etmek için eski saraya giden padişahı karşılamak üzere yollara döktülmüştü.”²⁰⁵

Moltke, gezi sonrasında padişahın huzuruna çağrılır. Gezi sırasında yapmış olduğu çalışmalarından dolayı memnuniyet bildirilir ve hediye olarak da bir enfiye kutusu verilir.

Moltke'nin üç arkadaşı Kurmay yüzbaşı Baron von Binke, Fischer'in ve istihkam sınıfından von Müllbachın İstanbul'a gelişleri onu çok sevindirir. Onlara harita sayesinde öğrendiği İstanbul'u gezdirir. Arkadaşlarıyla beraber tekrar padişahın huzuruna çağrılır. Tuna'ya gitmeleri konusunda emir verilir. Birkaç sene önce Ruslar

²⁰⁵ Moltke, Mektuplar , s.115.; Dünheim,a.g.m.,s.570.

Sulina ağzında karantina kurdukları zaman bunun Tuna'daki ulaştırma ve ticarete sahip olmak için bir teşebbüs olduğu tahmin edilmiş ve bunun üzerine şu soru ortaya atılmıştır. Aicâba Tuna yahut ondan ayrılacak bir kanal Trajan suru boyunca yeniden denize akıtılabilir mi?¹⁾ Bu sebeple Tuna'nın Rassoşa önündeki seviyesiyle Köstence'deki deniz seviyesi arasındaki farkın, bundan başka da bu noktalar arasındaki en alçak sırtın deniz seviyesinden yüksekliğinin tayin edilmesi görevi verilmiştir. Moltke anılarında bunu şöyle anlatır:

“... Kafemiz bundan sonra birkaç kola ayrıldı; Baron von Binke ile ben Karadeniz kıyısındaki Burgaz'a yöneldik, gemi ile Sizepolis'e, oradan da Ahyolu'ya gittik, hiç durmadan yağmur altında Balkanlar'ı aştık, şimdi paşanın bizi büyük bir konukseverlikle kabul ettiği, şartların müsâadesi nispetinde ağırlandığımız Varna'dayız ve dinleniyoruz. Az önce ekselansları bizi ziyaret etti ve bizimle çubuk içti.

Ovidius'un Tuna'nın buzlu kıyıları hakkındaki şikayetlerine ben de tamamıyla katılabilirim. Bu sene soğuk mevsim her zamankinden çok erken başladı, ekimin başında sabahları küçük sular donuyordu, Fakat en kötüsü yağmur, ondan daha kötüsü de, bu sonbaharda bütün Rumelici ve Bulgaristan'ın doğu kıyısını kasıp kavuran korkunç vebaya karşı riayet etmemiz gereken ihtiyat tedbirlerinin bizi zorladığı mahrumiyetlerdi. Atla uzun bir yolculuktan sonra akşamları, iliklerine kadar ıslanmış olarak, geceleyerek bir yere varınca insana, imkan dahilinde olan bir veba ile, muhakkak olan bir soğuk almadan birini seçmekten başka yol yoktu, ilk soru şu. oluyordu: Burada hastalık nasıl? Türkler sadece omuzlarını silkiyorlar, reaya ise sızlanıyordu. Bütün evler şüpheliydi ve sakinlerinin boşaltmış olduğu konaklardan birinin kapısını zorlamaktan, içerideki bütün eşyayı çıkarmaktan, canı olmadığı için pencere kapaklarını örtmekten, muazzam bir ateş yakarak yemek pişirmek ve elbiseleri kurutmaktan başka çare kalmıyordu. Her birimiz yanımızda, hastalık tutmadığı söylenen, büyük bir parça kıl kumaş taşıyorduk. Bu kumaş yere seriliyor, kendi yataklarımız onların üstüne yayılıyordu. Her gün için de hal böyle oluyordu. Fakat Rum uşaklarımız buna uzun zaman dayanamadılar ve birbiri ardı sıra hastalandılar. Benimkileri daha Varna'da gemide bırakmak zorunda kalmıştım. Arkadaşlardan biri ateşlendi ve bütün yolculukta hasta hasta devam etmek zorunda kaldı. Halleri en iyi olanlar bizim Türklerdi; bütün bu ihtiyatlarımıza gültüyorlar; yumuşak şilteler üzerinde yatıp uyuyorlar ve yine de sapasağlam kalıyorlardı. Memleket korkunç bir şekilde ıstırap çekmişti. Evlerin muhakkak üçte biri boştu. Türkler nasıl vebanın varlığını tamamıyla inkar ediyorlarsa Bulgarlar da onu bir şahıs olarak kabul ediyorlardı. Fakih'te gördüğüm bir kadın o kadar perişan bir haldeydi ki kendisine bir sadaka verdim, daha doğrusu ihtiyat olsun diye uzaktan attım. Ona nesi olduğunu sorduk, o da vebanın Türkçe adını bilmediği için <<geceleri dolaşıp insanları işaretleyen kadın kocamı ve çocuklarımı aldı, geride yalnız ben kaldım!>> dedi. Kendisi de uzun zaman geride kalamayacağına benziyordu. Birçok köy ve şehirlerde, özellikle Bulgaristan'da bütün halk dağlara kaçmıştı. ilkbaharda o kadar şen bulduğum güzel Tırnova'nın son derece gamlı bir görünüşü vardı; Kızanlık hemen tamamıyla boşaltılmıştı. Bazı köylerde tek bir insana zor rastlanıyordu. Balkan'ın kuzeyi daha iyi halde idi, buralarda hastalık sönmüş gibiydi. Fakat burada da harp hemen hemen veba kadar korkunç izler bırakmıştı. Veba ile harp gibi iki belanın bir memleketi zâlimce tahrip edeceği tabiidir. Fakat sekiz barış

yılından sonra böyle izlerin kalışı memlekete idaresini bütün acılığı ile suçlamaktadır. insana sanki Ruslar dün çekilmiş gibi geliyor; şehirler kelimenin tam anlamıyla taş yığınlarıdır; sadece döküntülerden yapıma tek tük kulübelerde bura halkı yaşamaktadır. Her tarafta, yerle bir edilmiş binaların yerlerinde hala birbiri yanı sıra lağım çukurları, sanki daha dün patlamış gibi duruyor. Köstence liman şehrinde kırk kişi yaşıyor. Misivri'de halkın üçte ikisi Ruslarla birlikte çekilmiş, geri kalanlarını da veba kırıp geçirmiş. Bu şehrin denizin ta açıklarına kadar uzanan kayalıklar üzerinde çok güzel ve savunması kolay bir mevki var. Zarif kubbeli beş Bizans kilisesinin harabeleri buranın bir zamanlar ne olduğunu ve şehrin giriş yerindeki cami de, şimdiki hâline kimin yüzünden geldiğini söylemekte.

Varna'dan sonra, çoğu yerlerine daha önce görmüş olduğum bir memleketten geçtim. Şumnu'da evvelce Prens Miloş'un oturmuş olduğu bir evde kaldım. Burada bizi Silistre müşiri, üç tuğlu Vezir Sait Paşa, fevkalade iltifatla kabul etti. Onunla birlikte, arabasıyla Rusçuk'a gittik. ...(16 ekim); orada daha pek az önce günde 6070 kişi vebadan öldüğü için, paşa bizi konağında, Türklerin düşüncesine göre pek sıkı bir muhafaza altına aldı. Şumnu'dan paşamızla birlikte süratle Tuna'dan aşağı indik, Silistre'de biraz kaldık ve vezirle beraber, Rossova yakınında kendisine ait olan bir çiftliğe gittik. Yolda paşa bize çok ikram etti. Her akşam yemeğinde onun davetlisiydik, <<Alla franca>> yani bıçak ve çatala (ve sadece confidentiellement?..) ara sıra elle) yemek yeniyordu. Şampanya eksik olmuyordu; yemekler korkunç bir bolluktaydı, çeşitleri sayılamayacak kadar çoktu ve herhalde yarısı tatlı idi. Yemek sırasında bir Arnavut bir köşeye bağdaş kurup oturuyor ve romaika, yani çok uzun ve ince saplı bir çeşit kitara çalıyor, bir yandan da bir aşk hikayesi ırlıyor, daha doğrusu ciğerlerinin olanca kuvvetiyle bağırıyordu. Bu şarkılar Sultan Orhan gününde, İstanbul'un fethinden önce çok cazip gelmiş olsa gerek. Adam alınının damarları şişerek şarkı söylerken çingene oğlanları parmaklarında çalparalar, arkalarında garip, dilenci kılığına benzer urbalarla, vücutlarını en acayip şekillerde eğip bükerek dans ediyorlar. Bütün bu sahne, içinde adamaklı uzun zaman oturulmuş bir kışla odasına pek benzeyen, yarı aydınlanmış bir odada geçiyor. Beyaz kireç badanalı duvarlarda zengin bir tarzda işlenmiş birkaç Türk tüfeği ile içlerinde paşanın yazışmaları bulunan bez torbalar asılı; odaya geniş sedirde başka ipek saçaklı, malum sandalye ve kanepeler de konmuş ve hiç şüphesiz tamamıyla Avrupa tarzında döşemiş olmak için, bir masanın üstüne yan yana üç tane masa saati yerleştirilmişti ...Şüphe yok ki Silistre paşasının konukseverliği bizim memlekette bir kumandan generalden bekleyeceğimizden çok ayrı bir tarzda. Fakat kendi tarihimizde de, hükümdarlarımız ve efendilerimizi kötü odalarda dolu sahanlar ve bol içkiler başında, kaba şakalarla neşelenir görmemiz için çok eskiye gitmeye ihtiyaç yoktur .

Benim için yeni ve enteresan bir alan da Dobruca, yani Karadeniz'le Tuna ağzı arasındaki memleketti. Haritada Tuna'nın doğuya doğru o kadar uzun yol aldıktan sonra, denize döküleceği yerden azıcık önce ansızın bir doğru aç meydana getirerek yolunu çevirdiğini ve 20 mil kuzeyde denize döküldüğünü görünce insana Tuna'nın, Rossova'dan denize kadar yedi millik kısa mesafeden doğruca denize gitmesini önleyen dağları bizzât getirip yığıldığını sanacağı gelir. Fakat durum böyle değildir. Dobruca'nın iskeletini bir kum ve kireç taşı dağları kitlesi teşkil eder ve bunların üstü belirli bir yüksekliğe kadar Tuna'nın getirdiği topraklarla örtülüdür. Her yerde, ta bütün Macaristan boyunca bu nehrin kıyılarını teşkil eden, kum ve kilden meydana gelme kurşuni topraklar görülür, millerce mesafede mercimek kadar olsun bir taş parçasına rastlanmaz. Buna karşılık vadilerin her tarafında kayalar meydana

çıkar ve kuzeye doğru ne kadar gidilirse kayalar da tepelerin doruklarından o kadar yüksek ve sarp bir şekilde fırlarlar. Maçın taraflarında bunlar, küçük ölçüde hakiki Alp yapısında bir sıra dağları meydana getirir.

Daha Romalılar bile Dobruca'ya, kuzeyli barbarlara bırakmak zorunda bulunan bir memleket gözüyle bakarlardı ve Karasu'nun (Çernavoda) sıra gölleri boyunca bir surla burasını Mösia'dan ayırmışlardı. Son zamanlarda harp buraları korkunç şekilde tahrip etmiştir. Haritada gösterilen köylerin muhakkak üçte biri artık yoktur; Hirsova'da 30 ev vardır, İsakçı ve Tulca eski yerlerini 10005000 adım değiştirmişlerdir. Vaktiyle bu topraklarda oturan kazaklar Rusların tarafına geçmişler ve geride Tatarlar, Ulahlar, Moldvanlar, Bulgarlar ve az sayıda Türklerden mürekkep seyrek ve karışık bir nüfus kalmıştır.

Bu bölgede insanlar insanları ürkütüp kaçırdıktan sonra egemenlik hayvanların eline geçmişe benziyor. Ömrümde hiç bu kadar çok ve kocaman kartallar görmedim. O kadar cüretlidirler ki bunlara kamçılarımızla vurmak mümkündür ve eski höyükler üzerine tünedikleri yerlerinden ancak bir an için, istemeye istemeye havalanıyorlardı. Sayısız keklük sürüleri büyük bir kanat gürlüğüyle, adeta atlarımızın ayaklarını altından, kuru otlar içinde havalanıyor ve buldukları yerlerin üzerinde çoğu zaman bir aladoğan dolanıp onları gözetliyordu. Biz yaklaşınca büyük toy sürüleri kendilerini zor bela kaldırarak havalanıyorlar, öte yandan uzun turna ve yabankazı katarları havayı yarıp gidiyordu. Binlerce koyun ve keçi, otlatılmak için her yıl Siebenbürgen'den, askeri sınırdan geçerek buraya gelir; bu müsaddeye karşılık davar başına 4 para, yani 2 buçuk pfennig ve elli hayvanda bir hayvan verilir. Tuna kenarındaki su birikintilerinde mandalar yatar, sudan dışarıda sadece burunları görünür. Üzerinde yavrulu kırsakların otlandığı bir Tuna adasının önünden geçtik. Kırsaklar bizim kafilenin geldiğini görünce kişnemeye başladılar. Taylardan birkaçı bize doğru yüzmek için suya atıldı. Sazlıklardaki ördekler ürküp havalandılar ve bir yabancı kuğu sürüsü zorlukla havalanırken suyun durgun aynasına çarptıkça sıra sıra halkalar çizdi. Bütün bunlar, Everding'in yahut Ruisdael'in peyzajlarına benziyordu. ...Birkaç sene önce Ruslar Sulina ağzında karantina kurdukları zaman bunun Tuna'daki ulaştırma ve ticarete hakim olmak için bir teşebbüs olduğu tahmin edildi ve bunun üzerine şu soru ortaya atıldı: Aicâba Tuna yahut ondan ayrılacak bir kanal Trajan suru boyunca yeniden denize akıtılabilir mi? Bu sebeple Tuna'nın Rassova önündeki seviyesiyle Köstence'deki deniz seviyesi arasındaki farkın, bundan başka da bu noktalar arasındaki en alçak sırtın deniz seviyesinden yüksekliğinin tayini çok enteresan olacaktı. Tuna'nın eski mecrası rivayetine gelince arazide bundan hiç bir iz yok. Tersine, tepe sırasının hiç bir yerinde bir açıklık ya da önemli bir alçalış görülüyor. Esasen Tuna daha Çernavoda'nın ik saat yukarısında normal yönünden hemen hemen bir doğru açı meydana getirerek ayrılıyor. Bir kanal açılmasına gelince, bu mümkün, fakat milyonlarca talerlik bir sermaye yatırımına mal olacaktır. Yüzbaşı von Binke ölçerek arazinin denizle Tuna'ya açılan göller arasındaki en alçak kısmının 166 Prusya ayağı yüksekliğinde olduğunu tayin etti. Sırtlarda bir kanalı besleyecek su bulunmadığına göre kanalın suyunu Tuna'dan ya da hiç değilse ondan sadece 17 ayak kadar yüksek olan göllerden alması lazım gelecektir. Bu sebeple, her ne kadar pek az tasfiye havuzuna ihtiyaç olacaksa da, buna karşılık kanalı en aşağı iki üç millik yerde 136 ayak derinliğinde kazmaya mecbur kalınacaktır; bu sırada da kayaya rastlanması çok muhtemeldir. Buna çok pahalı bir mendirek inşasını da katmak lazımdır; çünkü esasen rüzgara çok açık olan Köstence limanı, yüzlerce yıldan beri gemilerin safralarını buraya boşaltmaları yüzünden o kadar dolmuştur ki hemen

hemen kullanılamaz hale gelmiştir. Bu sebeple, böyle bir planın hakikat hâline gelmesinden önce Tuna'daki ticari ulaştırmanın çok daha faal bir hale gelmesi ve bunu Sulina ağzında şimdikinden daha esaslı engellerin kösteklenmesi gerektir.

Bütün gezi sırasında bize, özellikle Silistre Müşiri Sait Paşanın emirlerinin erişebildiği her yerde, mümkün olan her türlü yardım yapıldı. Şehirlerden daha bir saat uzaktan atlı seymenler bizi karşılıyor, önümüzden ve yanımızdan atlarını sürüyor ve değneklerini "cirit" gibi savuruyorlardı. Daha sonra Çorbacı, yani reayanın başı görünüyordu. Evlerde bizi kabul için her şey en mükemmel tarzda hazırlanmış oluyordu ve ayan yani memleketin Müslüman ileri gelenleri de bizi hemen ziyarette kusur etmiyorlardı. Yemek, şarap ve hele iltifat boldu. Köylüler geçeceğimiz yollarda çalıştırılıyordu. Hamamlar biz orada oldukça müşteri almıyorlardı. Fakat hepsi cemaatlerin hesabına olan bütün bu külfetler ve masraflara rağmen yine de bize, bizim memlekette bir yolcunun alelade menzil arabalarından ve çok daha az para ile sağlayabileceği rahatlığı temin etmek mümkün olamıyordu."²⁰⁶

Moltke, 1838'de Anadolu'yu boydan boya geçerek Toros ordusuna katılma emrini aldı. Orada, Prusyalı istihkam yüzbaşısı von Mühlbach'la birlikte Müşir Hafız Paşa'nın müşaviri(danışmanı) olarak çalışacaktı.²⁰⁷ Moltke, Anadolu'ya çıkar ve oraların da planını çıkarmak için işe koyulur. İstanbul'dan gemi ile Samsun'a gelir ve Moltke, Samsun'u şöyle anlatır:

"...Samsun'un görünüşü pek hoştur, eski bir Ceneviz kalesi, birçok güzel yapılı Türk konağı, birkaç taş cami ve han ta uzaktan göze çarpıyor. Bütün kasaba bir zeytin ormanıyla çevrili, bu zeytinlikler dağı kaplıyor ve aralarından sevimli köşkler ve bahçe evleri bakıyor. Tepenin doruğunda bir Rum köyü var, onun arkasında da 3000 ayak kadar yüksek ormanlık dağlar dikiliyor."²⁰⁸

Samsun 'dan ayrılarak Anadolu'yu gezmeye devam eder ve bu şehirler hakkında bilgi verir Bunlara kısaca değinirsek, başlıca şehirleri şöyle dile getirmiştir:

Turhal: "... bu kasaba, dört hatırı sayılır suyun meydana getirdiği geniş ve güzel bir ovadadır. koni şeklinde tek tek bir sürü kayalık, çayırıklar üzerinde yükseliyor. Bunlardan şehre en yakın olanının tepesinde eski bir kale harabesi var."²⁰⁹

Tokat: "...Şehir hayli büyük; ahâlisi 3040.000 kadar olsa gerek. Yeri güzel ama Amasya kadar güzel değil.

Ben Khalyb'lerin ve Kalde'lilerin bu eski işliklerinde bakır kalhanelerinin nasıl işlediğini görmeyi merak ediyordum. Fakat benim ümidim lüzumundan fazla büyükmüş. Burada maden yok, ya da hiç değilse işletilmiyor. Maden cevheri Ergani'de topraktan temizlendikten sonra maden külçeleri hâlinde, altı günlük yoldan kal edilmek için develerle buraya getiriliyor. Neye buraya getiriyorlar anlayamadım.

²⁰⁶ Moltke, Mektuplar , s.115 vd.

²⁰⁷ Dalak,a.g.m.,s.180

²⁰⁸ Moltke, Mektuplar , s.141 vd.

²⁰⁹ Aynı, s.147.

Kasabanın ortasından akan bir dereyi tanzim etmeyi düşünememişler, bundan faydalanamıyorlar. Sefil tahta barakalar içinde ekmekeçi fırını gibi iki sıra küçük kal fırını, insanların çektiği körtükler ve ağaç kömürtü yağınları; işte meşhur Tokat kalhanelerinin bütün vasıfları bundan ibaret.”²¹⁰

Sivas: “...Dün de son derece zorluklu ve ancak adi adımla yapılan bir yolculuktan sonra aksama doğru Sivas'a vardık, aslında mart ortasında ve 41'inci enlemin altında olduğumuz düşünülürse böyle bir kış manzarasını beklememek gerekirdi; geniş, verimli fakat az ekilen Kızılırmak vadisi ile, yakın tepeler ve uzak dağlar da, gözün alabildiğine, kalın bir kar tabakasıyla örtülüydü; sadece sarp kayalıklar bu yeknesak beyaz örtüden ayrılıyordu, çünkü ağaç diye bir şey yoktu. Bu beyabanın ortasında ihtişamlı görünüşü, kubbeleri, minareleri ve eski burçlarıyla sivas var. Bir tepenin üzerinde bir iç kalesi, şehrin ortasında bir ikincisi bulunuyor. Evler çatı yerine toprak damlarla örtülü.

Fakat hiç bir yerde buradaki kadar pisliği bir arada görmedim. Kar on ayak yüksekliğinde olarak sokakları örtüyor. Bazen bir tarafında şöyle böyle dar bir geçit açmışlar; burada da atlar karınlarına kadar batıyorlar. Yük hayvanlarımızın bizden bu kadar kısa zaman sonra Tokat'tan buraya yetişebildiklerine Adeta akıl ermeyecek. Bu sabah yine yolumuza devam edemediğimiz için .aşağı kaledeki garip harabeleri ziyaret etlik. Hiç bir yerde, hatta gotik kiliselerde bile, oradaki camiin cephesinde olduğu kadar taş oyma zenginliğim görmedim. Zarafet, ihtişam, zevklilik namına ne görmek mümkünse hepsi bu kapıda mevcut. Çiçekler, yapraklar ve arabeskler her sathı örtüyor. Bu süs bolluğuna rağmen, bütünü son derece ahenkli bir etki yapmakta. Ahâli bunun İran işi olduğunu söylüyor. Selçuklulardan önce yapılmış olması ve Güney ıspanya' daki güzel binalarla aynı menşeden gelmiş olması çok muhtemel. Bundan başka bir *tekye*, yani derviş manastırım ziyaret ettik. Bunun yanında görmeye çok değer yuvarlak bir kule vardı. Bunun içinde Şeyh Hasan, bir evliya, güzel bir mermer lahitte yatıyor. Bu kulenin alt tarafı yontulmuş taşlardan, yukarı kısmı da, mozaik gibi örtülmüş, dış taraftaki renkli, sırlı tuğlalardan yapılmış. Şehrin ününde, güzel bir manzarayı açık ikinci bir tekkeyi de ziyaret ettik. Bu tekke alçı taşı ya da antimon kayalarından yüz ayak kadar yükseklikte bir tepenin üstünde bulunuyor. ...Sivas'ın etrafında ağaç diye bir şey kalmamış, sadece şehirde birçok kavak ve kiraz ağaçları var. Buralarda artık bağ da, zeytin ve servi ağacı da yetişmiyor. Çok buğday ekiliyor. Buğday mayısta ekiliyor ve Kuzey Rusya'da olduğu gibi çabuk yetişiyor; Türkmen göçebe oymakları elde ettikleri türünlere karşılık buğday almak için buraya geliyorlar. Sivas'tan yola çıkarak geniş bir ovayı geçtik, burada hemen hemen iki yüz elli ayak genişliğine varmış ve çok kabarmış olan Kızılırmak'ı taş bir köprüden aştık. Sonra üç saat müddetle boyuna yokuş çıktık, bir yaylaya vardık. Burada birçok tuz pınarları vardı. Burası bitki bakımından çok fakir olsa gerek; kar örtüsünden baş gösteren ne bir ağaç, ne de bir fidan vardı. Aksama doğru ve şiddetli bir kar tipisinde Antitorosların en yüksek kademesini, yani Deliklitaş'ı aştık. Sarp ve güzel bir kayalığı geçtikten sonra Karadeniz'le Akdeniz'in su bölüm çizgisine varmış olduk. Bu derbent yani geçitle kışı .sekiz ay süren küçük bir köy var. Zannederseniz denizden yüksekliği 5000 ayağı buluyor.

Herhangi bir derebeyinin geçidi hükmü altına almak için yaptırmış olduğu müstahkem bir şatonun temellerim gördük. Reşit Paşa buraya bir ayan tayin etmiş. Bir nevi Markgraf olan ayanın vazifesi yolun güvenliğim sağlamak.”²¹¹

²¹⁰ Moltke, Mektuplar , s.147 vd.

Hasanbeyli: "...Müsellemin evinde rahat bir yer. alev alev yanan bir ocak, yumuşak şiltelerle halılar ve bol bir yemek bulduk, ihtiyar efendi hatır hoşluğu olarak benimle birlikte bir şişe Xeres'i (Bir çeşit İspanya şarabı.) boşalttı; sadece benim hançerle yemek yiyişime şaşırıyordu, çatalıma bu adı vermekteydi. Ayın on beşinde benim şişman efendiyi bin zorlukla on altı saat öteye götürdüm. Seri dötrnalla kah derin kayalık boğazlardan kah etrafı karlı doruklarla çevrili, tatlı meyilli tepelerden geçiyorduk. Fakat etrafın güzelliği divan efendisine hiç tesir etmiyordu. Üzerine kat kat yumuşak şilteler bağlanmış olan eyer ona saatten saate daha sert, ısırapları daha acı geliyordu. Eğer bugün Maden'e varırsak bir şişe şampanya açacağımı söyledim ama artık hiç bir şey ona tatlı gelmiyordu. Biz de geceyi bir köyde geçirmek zorunda kaldık; burada böcekler bana dehşetli eziyet verdi.

Daha Uğurluolu sırtlarından, dik ve yüksek bir dağın eteğinde hayli büyük bir ırmağın aktığını görmüştük; bu Fırat'tı. Bir saat yol aldıktan sonra bugün derin bir derbende indik. Etraf gittikçe daha vahşileşti, dağlar fırtınalı bir denizin dalgalarına benzer şekiller aldı. Bitki namına bir şey yoktu. Yamaçları ne çalı. ne ot, ne de yosun örtüyordu. Fakat renkler son derece güzel ve çeşitli idi, vermiyon kırmızısı ve kahverengi kaya yamaçları, alt kısımlardaki yeşil ve mavi. kilden şevler, doruklardaki beyaz karlar ve bunların üzerindeki parlak gök. Şimdi aşağıımızda, dar boğazda Fırat'ı, Roma'nın büyük imparatorlarının uçsuz bucaksız ülkelerinin tabî sınırı saydıkları nehri görüyorduk. Bütün çevre o kadar yabanî, nehrin bu taraftaki yakası öylesine hiç ekilmemiş halde, dağlar öyle yolsuz ki insan bunları dünyanın ucu olarak tasavvur edebilecek." ²¹²

Malatya: "... Burası 5000 kadar, kerpiçten yapılmış düz damlı evden mürekkep önemli bir şehir; hatta camilerin ve hamamların kubbeleri bile balçıkla sıvanmış. Bütün avlular toprak duvarlarla çevrili, şehir baştan aşağı aynı kurşunî renkte. Pencere caminin icadı yerküresinin bu kısmı için olmamış. Bir kimsenin, insan sever bir camcı sıfatıyla, bu eksikliği gidermek için bir miktar camla buraya gelmemiş olduğuna çok üzüldüm.

On sekiz saatlik bir at yolculuğundan sonra geniş, fakat gittikçe darlaşan bir vadinin sonunda, yüksek, karla örtülü dağlar arasındaki Sürgü köyüne vardık. Ben doğrudan doğruya kaya duvardan çıkıyormuş gibi görünen coşkun derenin üstündeki taş köprüden geçerken pek şaşım; bir kalker kayasının dilimden yirmi bir tane, 6 ila 15 parmak kalınlığında pınar kayıyor, geniş bir havuz meydana getiriyor, sonra akıp gidiyordu." ²¹³

Maraş: "...Dün yüksek dağlar üzerinden çok çetin bir yolculuk yaptık. Kar ve yağmur yağıyordu. Akşam üzeri geniş, muhteşem Maraş ovasına indiğimiz zaman, sahne değişti. Söğütlerin ilk yaprakları sürüyor; özlü bir yeşil, içlerinden gümüşten iki nehrin kıvrıla kıvrıla aktığı, saatlerce genişlikteki tarlalar ve çayırları kaplıyor, ağır kalın bulutlar Gavurdağının karlı tepelerine takılı dururken Allah'ın altın güneşi şehrin üzerinde parıldıyor." ²¹⁴

²¹¹ Moltke, Mektuplar , s.147 vd.

²¹² Aynı, s.147 vd.

²¹³ Aynı, s.154.

²¹⁴ Aynı, s.154 vd.

Urfa: "...Urfa bugün de büyük ve güzel bir şehirdir, tamamıyla taştan yapılmıştır, azametli surları ve hakim bir kaya üzerinde hisarı vardır. Hisarın üzerinde iki yüksek direk bulunmaktadır, fakat bunlar yekpare taştan değildir; güzel işlenmiş başlıkları vardır ve Roma kartallarıyla süslenmiştir. Şehrin içindeki bir bina ile bir kulenin (şimdi cami), güzel yontulmuş taşların harçsız olarak üst üste konması suretiyle yapılmış olan duvarları çok eskidir. Hisarın eteğinde birçok pınarların suları iki havuzda toplanır; bunların etrafı yüksek söğütler, çınarlar ve servilerle çevrilmiştir; yanlarında da güzel kubbeleri ve minareleriyle bir medrese yükselir. Duru suyun içinde sayısız sazın balıkları yüzer; bunlara kimse dokunmaz, çünkü mübarektirler ve kim bunları yerse gözü kör olur!

Urfa çıplak kayalıklara yaslanmıştır, buradan sonra çöl başlar. Çöl uçsuz bucaksız bir alandır. Şu anda yemyeşil, fakat nerede ise kuruyacak. Urfa'nın meyve ve söğüt ağaçları kum ve taş çöllerinin arasında bir vaha meydana getiriyor, iki al kuyruklu Şerif Paşa beni pek iltifatla kabul etti. Onun misafiri olmam lazım geldi, cuma olmasına rağmen askere atış tâlimleri yaptırdı."²¹⁵

Musul: "...Eski Musul denen harabelerin önünden salla geçtik ve akşama doğru Musul'un minarelerim gördük. Burası benim eriştiğim en doğudaki noktadır.

Musul, Bağdat'tan Halep'e giden yolda kervanların büyük uğrak yeridir. Çöl ortasında bir vaha olan bu şehir Araplara karşı daima tetikte bulunmak zorundadır. Etrafını çevreleyen surlar zayıf, fakat yüksektir ve bedevilerin düzensiz atlı kıtalarına karşı bol bol kafidir. Daha Haçlı seferler sırasında adı geçen BabelEmadi kapısı hala durmaktadır, fakat örülerek kapatılmıştır. Evlerin çoğu kerpiçten ve birkaç dakika içinde donan bir cins kireçten yapılmıştır. Eski Doğu adetince burada dış kapıların (bab) güzellik ve büyüklüğüne çok değer verilir. Her evde çatıları kapı kemerinin tepesine zor yetişen evlerin ve kerpiç kulübelerin önlerinde bile mermerden (bu taş şehrin hemen yanı başında çıkarılır) kemerli kapılar görürsün. Çatıları düzdür, bastırılmış toprakla örtülüdür (*dam*) ve etrafları göğüs siperi gibi mazgallı duvarlarla çevrilidir. Şehirdeki büyükçe evlerin çoğunda bir sürü tüfek kurşunu izleri görülür ve bu meskenlerin kaleye benzeyen yapıları Floransa saraylarını çok andırır, sadece buradakilerin hepsi küçük, fakirce, yapışı bitmemiş haldedir."²¹⁶

Moltke, Yakubî patriğinin evinde misafir olur ve Musul'un haritasını, kışla planını, su dolabının resmini çizer ve Musul paşasına hediye eder. Paşada çölde yolculuk için at ve katırlar hediye eder. Bir kervana katılarak geri dönmeye başlarlar. 5 gün hiçbir yerde insan barınağı görmeden Mezopotamya çölünü geçerler. Kesenköprü'ye varırlar. Moltke kervanlarını şöyle anlatır:

"...Kervanımızda 600 deve ve 400 kadar katır vardı. Develerin taşıdığı büyük çuvalların çoğunda boyacılık için Halep'e götürülen palamutla pamuk var. Yüklerin en değerli kısmını, Bağdat kumaşlarını, İran şallarını, Basra'nın incilerini ve İstanbul'da ayarı düşük kuruşlar basılmam için götürülen iyi gümüş paraları taşımaya az sayıda yük hayvanı yetiştiriyor. Develer ondan yirmiyeye kadarı bir ipe bağlı olarak arka

²¹⁵ Moltke, Mektuplar , s.156.

²¹⁶ Aynı, s.165.

arkaya, tek sıra hâlinde ilerliyorlar; önde, küçük bir eşisin üstünde, kısa üzengilere rağmen ayakları hemen hemen yere doğru sahipleri ilerliyor; zavallı hayvanın böğürlerine boyuna üzenginin keskin kenarlarını vurup duruyor ve bu arada da rahat rahat çubuğunu içiyor; uşakları yayan gidiyorlar. Eşeğin kılavuzluğu olmadan develer oldukları yerden kıvıdamazlar.”²¹⁷

Kayseri: “...Kayseri Türkiye'nin en güzel şehirlerinden biridir. Gerçi yollar burada da dar ve pistir, fakat evlerin sevimli bir görünüşü vardır. Bunlar en güzel kumtaşından yapılmışlardır, pencere ve kapıları sanatlı bir şekilde oymalıdır. Damlar düz birer teras hâlinindedir ve bu teraslardan, sadece iki saat uzakta bulunan Erciyas'ın, şehrin içindeki eski şatonun ve şehri çevreleyen geniş, verimli toprakların seyri pek hoştur. Eski Caesaroa'nın harabelerinden, itiraf etmeliyim ki hiç bir şey görmedim, süratli yolculukta günün küçük ihtiyaçları eski eser merakından daha ağır basıyor ve istirahat, yemek ve menzil atları, yorgun insanları direklerden, lahit kapaklarından ve yazıtlardan daha ziyâde meşgul ediyor.”²¹⁸

Konya: “...Türk şehirlerinin genel olarak harap bir görünüşleri vardır, fakat hiç biri Konya kadar harap değildir. Konya'yı zamandan çok insan eli harap etmiş. Her yüzyıl kendinden öncekinin yıkıntılarında anıtlar meydana gelirmiş: Hıristiyan Roma çağında kiliseler yapmak için eski tapınaklar yıkılmış, Müslümanlar kiliseleri cami hâline koymuşlar, bugün camiler de harabe hâlinde. Yüzlerle burçlu yüksek ve uzun bir sur, içinde sadece birkaç harabe bulunan bomboş bir alanı çevreliyor Bu duvara putperest sunaklarının, Hıristiyan mezar taşlarının, yunanca ve Farsça yazıtların, aziz resimleri ve Ceneviz kaçarının, Roma kartallarının ve Arap aslanlarının, bir mangal yahut gedige uyup uymadıklarından başka bir şeye aldırış etmeden örülmüş olduklarını görürsün. Her kuledeki büyük bir Türk yazıtı da bu eseri meydana getirenlerin kimler olduğunda kimsenin şüphesi kalmamasını sağlıyor. Şehrin ortasındaki, evvelce Akropolis'in bulunması muhtemel tepe üzerinde birçok camilerin ve çok zarif bir Bizans kilisesinin harabeleri var. Oradan, bütün hamamlar ve türbelerin —yani Türk evliyalarının mezarlarının— çökmüş kubbeleri, bir enkaz yığınının yanında renkli sırlı tuğlalardan yapılmış tek minareler, uzun duvarlar, eski kuleler ve bunların gerisinde, yukarıdaki dağlara doğru uzanan büyük Sille koyunun güzel ağaçlıkları görülüyor.

Eski bir duvarda açılan dar ve yarı yıkık bir kapıdan girdim ve ansızın kendimi insanın ancak hayal edebileceği kadar güzel bir avluda buldum: Arap kemerleri, renkli tuğlalardan narin direkler, geride geniş, yarı yıkılmış, siyah, koyu ve açık mavi tuğlalardan yapılmış bir kubbe, bunlar mimarlarımızın bir kopyasını yapmalarını çok istediğim bir bütün meydana getiriyor.

Yalnız bugünkü kuşak bir kışla ile içine sığındıkları kerpiç kulübelerden başka bir şey yapmamış. Konya bugün eski surların dışındadır ve aslında, şimdi mevcut olmayan bir şehrin dış mahallelerinden ibarettir,

Geniş Konya sancağının vâlisi, eski tipte bir paşa olan Maçı Âli, beni çok dostça kabul etti ve bana Müseilimin konağını tahsis etli ki bu Müsellim, ekselansın kerpiç sarayı ile kıyaslanamayacak kadar iyi bir yerde oturuyordu. Paşa Külek Boğazı'na yolculuğu mutlaka bu eyaletin sivil vâlisi olan Eyüp Paşa

²¹⁷ Moltke, Mektuplar, s.165 vd.

²¹⁸ Aynı, s.223.

ile birlikte yapmamı istedi, ben de bu yüzden birkaç gün Konya'da kalmaya mecbur oldum. Veda sırasında ihtiyar paşa bana Ermeni sarrafı vâsıtasıyla dört kese gönderdi. Para hediyesi almadığımız için, sarrafa, paşaya teşekkürleri mi bildirmesin; ve paraları geri götürmesini ricâ ettim; o da bu hareketi pek güzel buldu, fakat bu vazife ile başkasını şereflendirmemi ricâ etti, çünkü tabanlarım paçaya böyle bir şey tektir edemeyecek kadar çok seviyordu. Paşa böyle bir durumda paranın az örüldüğünden başka bir şey düşünemezdi; onunla kendim konuşsam bir Frengi n 200 Gulde'ni bir kutu ya da saati kabul edip de, 200 Guldeni neden alamayacağım anlatmak benim için de güç olacaktı. Eğer konuşmasam sarraf parayı rahat rahat cebini atacak ve paşanın hesabına kaydedecekti. Bu durum karşısında hediye aldım, teşekkür ettim ve hemen tercümânım, çavuş ve tatarlar arasında taksim ettim. Etrafımdakiler bunun büyük bir yüce gönüllülük, özellikle pek delice buldular, fakat biliyorlardı ki bütün, Frenkler biraz «deli» idiler.”²¹⁹

Moltke Ekrek'te bulunduğu sırada bir bale gösterisine şahitlik eder ve bu olayı şöyle anlatır:

“...Süleyman Paşanın Ekrek'te bulmuş olduğum bir ağası Osman Beye benim geldiğimi haber vermek için önden koştı. Bu oldukça lüzumluymuştu, çünkü bir emriyle 2000 süvariye atlandırabilen bey, bir süre önce en küçük oğluna 1500 talere bir kadın satın almıştı, sekizinci ve sonuncu düğün günü bugün kutlanıyordu; bundan başka göçebe kabilenin yazın arazisinde konakladığı Süleyman Paşanınkinden daha iyi bir tavsiye bulunamazdı. Bir Müslüman yabancı birini kabul merasimine kendince karar veremezse işi sanki yabancıya geldiği sırada namazdaymış gibi idare eder; bu sırada kimsenin geldiğinden haberi olmak zorunda değildir ve hiç değilse bir kafire ayağa kalkmak gibi kendilerine zor gelen ve nefret ettikleri bir şeyden kurtulmuş olur. Mızıkayla karşılandıktan sonra Osman Beyi, kara keçi kılından çadırında diz çökmüş; ve Kabe'ye dönmüş buldum. Baş kurye, bir tarafı tamamıyla açık çadırın altında alev alev yanan ateşin karşısına güzel ipek şilteler serilmişti. Ateşin önünde beyin atı, adet üzere dört ayağından kösteklenmiş ve yere çakılı bir kazığa bağlanmıştı. Eyerler geceleyin de çıkarılmaz, bir çul, yani keçeden büyük bir örtü, dayanıklı Türkmen atlarının soğuğa karşı tek koruyucusudur. Öteki atlar hür ve bağırsız, çayıra sıçrayıp duruyorlardı. ...Yemekten sonra bale başladı. Bu bana sahiden Berlin Operasındakinden çok daha eğlenceli geldi ve herhalde sahneye konusu çok daha ucuza idi. Sana bunu anlatayım:

Sahne güzel çimenli bir düzlüğü tasvir ediyor. Geri planı yüksek, karlarla örtülü dağlar sınırlandırıyor, bunların üzerinden şu anda yeni ayın zarif hilâli yükseliyor. Lambalarla aydınlatma yerine, ortada muazzam köknar kütüklerinden bir ateş alev alev yanıyor. Orkestra büyük bir davulla iki tulum düdükten mürekkep. Bunlar senfonilerim büyük bir şevkle çalışıyorlar. Seyircilere gelince bunlar pek karışık, bizden başka, mandalarla, uzun garip boyunlarını alçak çadırların üzerinden uzatan develer de var. Şimdi ateşin etrafında genç, güçlü kuvvetli bir delikanlı dans ediyor. Arkasında bol Türkmen elbisesi var, sarığı basında, bıçak ve tabancaları kuşağında... Eğer vücut zarafeti azanın bütün hareketlerine tamamıyla hakim olmak ise, delikanlının buna sahip olmadığı söylenemez. Ansızın karşı taraftan ikinci bir şampiyon, karanlıklardan fırladı ve onu yakalamaya davrandı. Hücuma uğrayan büyük

²¹⁹ Moltke, Mektuplar , s.216.

bir süratle ateşin etrafını dolaştı, kendini yere attı, yeniden sıçradı ve peşinden gelenin elinden kurtulmaya her çareye başvurarak çalıştı. O zaman onun tarafını tutanlardan bir arkadaş yardımına geldi, bu sefer o da arkadaşım kovalayanın peşine düştü. Böylece bizim «elim üstünde kalsın» oyununa benzer bir oyun başladı. Çok defa birbiriyle fena halde çarpışıyorlardı, fakat büyük bir neşe hüküm sürmekte idi (hem de içkisiz!). Ayakları altında yerler gümleyen kuvvetli vücutlar görülüyordu. Şurada biri havaya zıplıyor, beride bir başkası ateşin ortasından atlıyor, bir tarafta iki kişi birbiriyle kapışmış, etraftakilerin kahkahaları arasında var kuvvetleriyle güreşiyorlar. Böyle bir balede üç dört saat dans edebilmek için herhalde çok kuvvetli bir vücuda sahip olmak gerek. Benim küçük tercümâna bir defasında öyle çarptılar ki arkaya doğru taklak attı.»²²⁰

Süleyman Paşanın konakladığı Göksun'a varır. Moltke elinde buraların daha önceden çizilmiş haritasını incelediğinde hiç de alakası olmayan haritalar olduğundan bahseder. Yolculuğunun özel durumu, şimdiye kadar her Avrupalı için dolaşmak imkansız olan ve askerî bir muhafız, kıtasıyla birlikte olmadan geçilemeyeceği ancak bir orduya katılmadan gidilemeyecek bölgeleri açıyor. Böyle uygun şartlar nadir olarak bir araya gelebilir, Moltke'de olanca gayretiyle bundan faydalanıyor. Moltke asıl kazanç olarak Seyhan ve Ceyhan'ın kolları ve Murat yahut Fırat'ın orta kısmı hakkındaki bilgileri düzeltebilmesini sayıyor

Son yolculuğundan sonra, Asya haritasını tamamlamakla ve tâlimlerle çok meşgul olan Moltke, birincisini paşaya sunar, çok memnun olur ve Moltke'nin Nezâreti altında bu işte çalışmış olan mülazımı hemen orada yüzbaşı yapar.

18 Ocak 1837'de kardeşine yazdığı bir mektupta Türklerin hayvan sevgisinden uzun uzun söz eder. Üsküdar'da bir kediler hastanesi, Bayezid Camii'nde güvercinlerinden bir vakıf olduğunu belirtir.²²¹

Moltke'nin Doğu mektupları Briefe über Zustande und Begebenheiten in der Türkei aus dem Jahren 1835 bis 1839 adıyla ilk defa 1841'de yayımlanmıştır. Türkçeye de Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1960) adıyla çevrilmiştir.²²²

²²⁰ Moltke, Mektuplar , s.229.

²²¹ Akbulut, a.g.m., s.487.

²²² Aynı, s.487.

4.2.1828 SEFERİ

Moltke, bu eserini Almanca olarak kaleme almıştır. 1932'de bu eser Ahmet Rasim ve Muammer tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1828 Seferi, İkinci bölümde 1829 Savaşı anlatılır.²²³

Birinci bölüm; başlangıç ve 13 fasıldan oluşur. Başlangıç kısmında, Avrupa'nın ve Osmanlı devletinin o dönemdeki siyasi ilişkilerini ve savaşa nasıl gidildiğini anlatır. Ayrıca Türk-Rus ordularının durumuna değinir.²²⁴ Birinci fasılda, Savaş sahnesi, Ulahya, Dobruca, Tuna hattı savunması ve Balkanlar; İkinci fasılda, savaş hareketi planları; Üçüncü fasılda, savaşın başlaması Moldovya ve Ulahya'nın (Eflak ve Boğdan) işgâli, Satinovanadan Tuna'nın geçilmesi; Dördüncü fasılda, Tuna istahkamları; Beşinci fasılda İbrail Muharasası; Altıncı fasılda, Rusların Bukgaristan'daki savaş hareketleri, Pazarcık, Kozluca ve Varna muharebeleri; Yedinci fasılda, Yenipazar savaşı, Şumnu hakkında bilgiler, Ruslar tarafından Şumnu'nun muhasarası; Sekizinci fasılda, Varna muhasarası; Dokuzuncu fasılda, Varna'ya yardım teşebbüsü, Kurttepe savaşı, Varna'nın Sukutu; Onuncu fasılda, Silitre Muharasası; Onbirinci, fasılda Ulahya'daki askeri hareketi; Onikinci fasılda, Seferin sonucu; Onüçüncü fasılda sonuç yer alır.²²⁵

İkinci Bölüm; giriş, 6 fasıl ve zeyl'den oluşur. Birinci fasılda, ilkbaharda Süzebolunun işgâli, Türklerin deniz teşebbüsleri; İkinci fasılda, savaş hareketinin Mayıs'ta başlayan ikinci kısmı ve Silistre'nin zaptı; Üçüncü fasılda, Vezirin taarruz hareketi, Kulefçe ve eski Arnavutlar savaşı; Dördüncü fasılda, Haziran ortasından Temmuz ortasına kadar devam eden mütareke; Beşinci fasılda, Edirne'nin muhasarası İstanbul'un askeri durumu, siyasi yazışmalar, barışın imzalanması; Altıncı fasılda, son müteleat yer alır.²²⁶

Moltke, bu eserinin başlangıç kısmında siyasi tarihçiler için önemli bilgiler vermektedir. 1828 senesinde Türkiye ile Rusya arasında meydana gelen düşmanlığın, senelerdenberi beklenildiğini; bu devletlerin ikisinin de birbirlerini Bükreş Antlaşmasını

²²³ Baron von Moltke, 1828 Seferi, çev. Ahmet Rasim-Muammer, İstanbul, 1932, s.3 vd.

²²⁴ Moltke, 1828 Seferi, s.7 vd.

²²⁵ Aynı, s.16 vd.

²²⁶ Aynı, s.135 vd.

ihlal etmekle suçladıklarını belirtir. Savaşın geçikmesinin tek nedeninin Avrupa diplomatlarının bu uğurda çaba ve azim göstermesinden ileri geldiğinden söz eder.²²⁷

Moltke, Avrupalıların bu çabasının nedeni olarak da; İspanya'da, İtalya'da, Yunanistan'da, halkın bir anda hükümetleri aleyhine isyan ettiklerini, devletlerin ihtilâli söndürmek için elele verdiklerini, bunun içinde genel bir savaştan kaçındıklarını belirtir. Fransa İmparatorluğu ile savaşmış olan her devletin bütçeleri sarsılmış ve büyük zararlarda bulunmuşlar, bunun için bütün hükümetlerin şiddetle barışa ihtiyaçları olduğunu, en önemli mes'elenin de Rumların Osmanlı Devleti'ne isyan etmesi olduğunu belirtir. Morada meydana gelen isyanın nedenini, Moltke "güya gördükleri zulüme dayanamayarak" isyan ettiklerini yazar. Bu durumda Avrupa devletlerinin tarafsız kalmayı uygun gördüklerini, Osmanlı devletinin ihtilâli bastırarak tam zamamında bazı imtiyazlar vermek suretiyle tehlikeyi ortadan kaldıracaklarını ümit ettiklerini belirtir. Moltke, Rumların Avrupa devletlerinin diplomasi müdahalesine muhtaç olmadan kendi hürriyetlerini ele geçirebileceklerini anladıklarında, Rusya'nın bu bölgede nüfuz elde etmek için işe giriştiğinden buna neden olarak; Rusya, Rum Ortodox mezhebini kabul etmiş olduğundan Osmanlı idaresinde bulunan bütün Hırtstıyanların tabîi bir hamisi olduğunu ileri sürmesidir. Moltke, olayların gelişimini eserinde şöyle anlatır:

"...Verona Kongresinden beri Avrupa iki muhasım zümreye ayrılmıştı. Bir tarafta İngiltere olduğu halde diğer tarafta da mukaddes ittifak zümresi vardır; Avusturya ise kendi politikasına sadık kalıyordu. Bu hükümet bir taraftan Rumların kendi hükümeti metbualarına sadık kalmasını istiyor, diğer taraftan da bunlara bazı imtiyaz verilmesi için Babıâliyi tazyik ediyordu. İngiltere dahi Avusturya gibi hem Babıâlinin zayıf düşmemesini istiyor ve hem de Rumların istiklâlini olmuş bir iş gibi telakki ediyordu. Filhakika 1824 senesinde Yunanistanı bir devlet olarak tanıyan yalnız İngiltere olmuştu. Aynı maksatlar, Fransada da tesirini gösteriyordu. 0 sıralarda elinden alınmış olan memleketlerinin Babıâliye iadesini temin için, teknil Avrupa devletlerinin tavassut teşebbüsleri [zâten memul edildiği üzere] Rusya Devleti tarafından akim bırakılmıştı. İktisadi, ticari ve coğrafi vaziyeti itibariyle Rusya Hükümeti İstanbul üzerinde tesir ve nüfuz sahibi olmak istiyordu. Filhakika Rusya Hükümeti böyle bir nüfuza mâlik olmadıkça ne maddî menfaatlerinin inkişafını ne de Cenup hudutlarının emniyetini temin edemezdi."²²⁸

Moltke bu siyasi gelişmeleri verirken, 6 Temmuz 1827'de Londra anlaşmasının yapıldığını, Osmanlı devletinin bu anlaşmayı kabul etmediğini bunun nedenlerini eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatır. Sonuçta Avrupa siyaseti, Osmanlı ile Rusları karşı karşıya bırakır ve savaş kaçınılmazdır.

²²⁷ Moltke, 1828 Seferi, s.1.

²²⁸ Aynı, s. 3.

Moltke eserine, Osmanlı ve Rus ordularının durumlarını anlatarak devam eder. Özellikle Osmanlı ordusunun iyi durumda olmadığını, deniz gücünün Navarin'de yok olduğunun, kara askeri kuvvetlerinin de batılılaşma çabaları içinde tam anlamıyla oluşmadığını, askerden kaçmaların yoğun olduğunu belirtir. Moltke bu batılılaşma çabaları içinde Osmanlı ordusunun kıyafetini şöyle anlatır: "... Rus caketini, türk şalvarını giyiliyor, tatar eyeri, Fransız üzümlüğü, İngiliz kılıcı istimal ediliyordu."²²⁹

Moltke, Rusya güçlerinin ise Osmanlı güçlerine göre iyi durumda olduğunu belirtir.

1829 Osmanlı-Rus savaşı hakkında bilgi almak isteyenler için ayrıntılı bir kaynak oluşturmaktadır.

4.3.HARİTALARI

Bir liman kenti olan İstanbul'u, deniz biçimlendirmiştir. Bizans döneminde ayrı birer kent olan Konstantinopolis, Galata ve Hrisopolis 18. yüzyıla kadar bağımsızlıklarını korumuşlardır. Hâliç ve Boğaz-bu üç kenti hem ayırmış, hem birleştirmiştir. Osmanlı döneminde bu kentlerin işlevleri ve etnik yapıları farklılaşmıştı. İstanbul, karışık nüfusuyla, yönetim, kültür ve ticaret merkeziydi. Yabancı ticaretin merkezi olan Galata daha çok Latinler, Rumlar ve Yahudilerce iskân edilmişti. Üsküdar, temelde konut alanı ve Türk nüfusun barındığı bir uydu kentti. Boğaziçi'nde, birbirine kıyıda dizili büyük sahil-saraylar ve daha küçük yalılarla bağlanan köyler bulunmaktaydı. Yalıların sahipleri dışında burada oturanlar bahçıvan, balıkçı ya da konaklarda çalışan hizmetkarlardı. 18. yüzyılın sonuna kadar Boğaziçi sultanların ve devlet ileri gelenlerinin yazlık tatil yöreniydi. Fakat Türkler'in denize, balık tutmaya, balık yemeye, yüzmeye hatta belki de denizle yakın ilişki kurmaya fazla eğilim gösterdikleri söylenemez.²³⁰

Kent içinde taşımacılık yaya olarak yapılıyordu. Araba 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Mal taşımak için eşek ve katır kullanılmakla birlikte yük taşımamanın

²²⁹ Moltke, 1828 Seferi, s. 5.

²³⁰ Doğan Kuban, İstanbul, Bir Kent Tarihi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, s.336.

belkemiğini hamallar oluşturuyordu. Sultanların ve devlet ileri gelenlerinin dışında at ender olarak kullanılırdı. İstanbul bir yaya kentiydi. Sirtında yük taşıyan ya da yalnızca gezinen insanların düz bir çizgi boyunca yürümesi beklenemez. Kaldı ki kentin tepeler ve vadilerden oluşan topografyası da düşünülürse, yayalar için düz yolun en zahmetli olduğu da söylenebilir. Eğri büğrü dolambaçlı sokaklar, topoğrafyaya ve yaya ulaşım koşullarına doğal bir yanıtı.²³¹

İstanbul'da her yangın, ardından gelen yeni inşaatlarla, sokakların yapısının biraz daha karmaşıklaşmasına neden olmuştur. Türk İstanbul'unda düz, uzun caddelerin anıtsal görünümü ne fikir, ne de imge olarak bilinmiyordu.²³²

17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar konut yapımında kullanılan ana malzeme ahşaptır. Moltke, evlerin yapımını, kısaca, ama biraz küçümseyerek şöyle anlatır:

"...İstanbul evleri hep tahtadan; hatta padişahın büyük sarayları bile aslında geniş tahta barakalardan başka şeyler değil. Taş bir temel üzerine ince kalaslardan zayıf, çoğu zaman pek yüksek bir iskelet kuruyorlar, bunu tahtayla kaplıyor, içini sıvıyor, damı kiremitle örtüyorlar. Böylece kısa zamanda kocaman bir ev meydana çıkıyor.

İnsanın adeta kibritten yapılmış diyeceği binlerce evin sık ve intizamsız bir şekilde birbirine sokularak bir mil karelik alan kapladığı bir yerde yangının kudurganlığı kolayca tasavvur edilebilir. Beyoğlu'nda tatarı ve bütün pencereleri demir kepenkli büyük evler yapılmaya başlamıştır. Fakat bunlar da sık sık yangına kurban giderler, çünkü sadece böyle bir ateş denizinin sebep olduğu sıcaklık bu evleri içinden tutuşturmaya kafi gelir. İngiliz. ve Fransız .sefaretlerinin güzel muhkem saraylarının, tek başlarına ve bahçe içlerinde bulunmalarına rağmen, tutuşması adeta akıl almayacak bir şeydir. Burada yangını söndürmek hemen hemen düşünülemez, sadece çabucak, ta uzaklara kadar olan evleri yıkmak, bu tahrip edici tabiat unsuruna karşı, onun yiyeceğini elinden almak suretiyle zayıf bir siper meydana getirir. Fakat kuvvetli bir rüzgar bütün bu uğraşmaları da boşa çıkarır, nadiren halk, mallarının ancak bir kısmıyla en yakındaki camiye kaçabilir; çoğu zaman canını kurtarmak bile zor olur. Evler ensiz ve yüksektir, merdivenler dar ve çürüktür. Gece yarısı yangın var bağırması halkı korkuyla yataklarından fırlatır. henüz en zorunlu olan şeyleri toplamış toplamamışlardır ki sokağı ateş sarar. Başka bir kapıya koşarlar; kalabalık dar sokakları tıkar, birkaç dakika içinde etraflarını korkunç ateşin sardığını görürler. Burada yangın ne kadar korkunç ise, özellikle kışın, o kadar da kolay çıkabilir. Soba ancak birkaç Frenk evinde vardır. Türkler, Ermeniler ve Rumlar mangal kullanırlar ve mangallar yer halısının üstüne, (çoğu zaman da üstü yorganla örtülü bir masanın (tandır) altına konur. Bundan, en ufak bir dikkatsizliğin bir yangın çıkarabileceği kolayca anlaşılır. Bu haller yüzünden kiralar haddinden fazla yüksektir, çünkü bir ev yaptıran büyük bir ihtimâlle on on beş sene içinde sermayesinin kül olacağını düşünmek zorundadır; tabii kiralar da buna göre hesaplanır. Öte yandan şurası da inkar edilemez ki burada ahşap evlerde oturmak,

²³¹ Kuban, a.g.e.,s.337.

²³² Aynı,s.338.

daima rutubetli olan ve hiç bir zaman bunlar kadar güneşli, aydınlık ve ferah olmayan kargir evlerde oturmaktan çok daha rahattır. Burada güzel bir evin baş şartı dördte üçünün pencereden ibaret olmasıdır ki bu da ancak ahşap bir evde sağlanabilir. Mümkün olduğu kadar çok odanın her üç tarafında pencere bulunması için ev birçok girintili çıkıntılı köşeler meydana getirecek tarzda yapılır, bizde ayna duvarları denen pencere araları burada dar bir tahta direktten ibarettir. Pencerelelerini altında boylu boyuna geniş ve alçak sedirler uzanır; dördüncü duvarlarda ise bir girinti vardır, bunun ortasında kapı, iki yanında da büyük yerli dolaplar bulunur; içlerinde gündüzler şilte ve yorganlar saklanır. Geceleyin yerdeki zarif hasırların üzerine bunlar serilerek yatak yapılır. Pencerelelerin alt kısımları kamıştan kalın kafeslerle örtülüdür. Kadınlar dairesinin pencereleleri aşağıdan yukarıya kadar tamamıyla ya da hemen hemen tamamıyla, kafesle kapanmıştır. Odada ne masa, ne sandalye, ne ayna, ne de avize vardır. Geceleri bizim kilise mumları gibi üç dört iri mum, doğrudan doğruya yere konur. Zenginlerin ve medeniyete kur yapanların evlerinde adi masa saatleri, hem de çoğu zaman üçü dördü bir arada bulunur, ama içlerinden bir tanesi bile işlemez. Yemekte yere küçük, alçak, arkalıksız bir iskemle konur, üzerine büyük, yuvarlak bir tahta tepsi yerleştirilir (zenginlerde daima tertemiz parlatılmış olan bir nevi pirinç kalkan, bunun üstünde bütün yemekler birden bulunur. önce *leğen ibrik* ve zarif işlemeli peşkirler gezdirildikten sonra herkes eliyle yemeğe girer; bıçak, çatal ve tabak lüzumsuzdur. Buna karşılık tahta yahut boynuzdan, çoğu zaman mercan saplı, fakat asla gümüşten olmayan, kaşıklar kullanılır, çünkü Kur'an: <<Kim, bu dünyada gümüş takım kullanırsa, cennette ona nail olamayacaktır>> demiştir.

Kibarların evleri böyle olduğu gibi, daha aşağıların ve en fakirlerin evleri de böyledir. Memleketin en imtiyazlı sınıfı olan Türklerin evlerinin dış görünüşü reyanınkilerden ayrılır. Müslüman, evini geniş cephesi Boğaz'a doğru olarak yapar, kırmızı, mavi ya da sarı renge, fakat daha çok kırmızıya boyar; halbuki Rumlar ve Ermeniler evlerinin dar tarafını, başşehirin ana caddesi olan Boğaz'a çevirirler ve kurşuni renkle badana ederler. Bu evlerin çoğu pek büyük olduğu için sokağın üstünden açar ve ta arkadaki tepelere ve setlere kadar tırmanır. Eğer buna rağmen ev yine de tamah uyandırıcı bir zenginlik manzarası gösteriyorsa bunu, sanki iki ayrı ayrı mülkmüş gibi görünsün diye, kurşununun iki ayrı tonuyla boyarlar. Devletin mâli usulleri bütün göze çarpacak gibi güzel yerlerde bulunan büyük köşkerlerin padişahın, hiç değilse onun damatlarının olmasını sağlar. Zevke uygun bir evin baş şartı onun tam deniz kenarında olmasıdır; bu sebeple kara yolları böyle sık sık kapılardan ya da çetin yokuşlardan geçer. Fakat halk iktidar sahibi kişilere karşı hakkını asla arayamaz."

Akıllı bir Prusyalı subayın yaptığı bu gözlemler, Türkler ve Almanlar arasındaki konuta yaklaşım farkını ve sonraki dönemlerde ortaya çıkacak kentsel planlamanın bütün açmazlarını açıkça ifâde etmektedir. Türk evi hafif bir yapıdır. Sağlamlık ve kalıcılık konut yapımında öncelik rastlamıyordu, fakat evler daha rahattı, daha neşeli bir onam yaratıyordu, çok daha aydınlıktı. Türkler geçici fakat rahat bir evi, sağlamlığa, statüye ve biçimciliğe yeğlemişlerdir.²³³

²³³ Kuban, a.g.e.,s.338.

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un kent sorunları, yangın tehlikesini azaltacak yeni inşaat tekniklerinin benimsenmesi, yolların yeni ulaşım teknolojisine uygun olarak genişletilmesi, kent çevresinde yeni konut alanlarının açılması, kent merkezinin farklılaştırılması ve yeniden inşâ edilmesi idi. Bu yeniye geçişi düzenleyen ilk belge Tanzimat'ın ilan edildiği 1839'da yayımlanan "İlmühaber'dir. Bu belgede hem açılması istenen yolların güzergahları, hem de yol kademelenmesi hakkındaki ilkeler yer alıyordu. İlmühaber'in imara ilişkin ilkelerini şöyle özetleyebiliriz: Ekonomik gücü olanlardan bina yaptırmak isteyenler kagir bina yaptıracaktı, geliştirilecek mahallelerde geometrik esasa göre düzenlenmiş geniş yollar açılacak, kagir binaların arasında ahşap bina yapımına hiçbir şekilde izin verilmeyecekti. Ama ekonomik gücü olmayıp ahşap bina yapacakların bunu "az uzacak" yerlerde inşâ etmelerine engel olunmayacaktı. Çıkmaz sokaklara izin verilmeyecekti. Bir "resim" (plan) hazırlanacaktı.²³⁴

İstanbul'un ilk ölçülü haritası, 1786'da Fransız sefâretinden mühendis Kauffer'in yaptığı yaklaşık 1/25.000 ölçekli haritadır. Bu haritada geleneksel Osmanlı kent dokusundan farklılaşmış hiçbir kesim görülmez.²³⁵

1811-12'de F. Beauford'un İngiltere adına aldığı Ege ve Akdeniz kıyılarının haritaları. 1817-20'lerde Yzb. Gautier'in Fransa adına aldığı Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyıları haritalarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda danışmanlık yapan Prusyalı subaylar Von Moltke, Von Vinecke'nin İstanbul, Ankara kentleriyle, Anadolu'da aldığı haritalar sayılabilir. 1840-45 arasında Alman Heinrich Kiepert, daha önceki çalışmalardan da yararlanarak bir Anadolu haritası yapmıştır.²³⁶

Kentin dokusunun ebniye nizamları ile dönüşmeye başlamasının başlangıcı olarak görülebilecek harita, II. Mahmud'un Helmuth von Moltke'ye yaptırdığı, 1836-1837 tarihli ve 1/25.000 ölçekli haritadır. Osman Nuri Ergin'e göre Moltke'nin haritası üzerinde bir planlama çalışması da yapılmıştı. Kentin geleceğini gösteren bu harita üzerindeki kararlar İlmühaber'de özetlenmiştir.²³⁷

²³⁴ Paul Dumont-François Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev: Âli Berktaş, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1996, s.885.; Kuban, a.g.e., s.338.

²³⁵ Tekeli, a.g.e., s.145.; Dalak, a.g.m., s.180; Dumont, a.g.e., s.885; Kuban, a.g.e., s.338..

²³⁶ Tekeli, a.g.e.; s.146; Dalak, a.g.m., s.180; Kuban, a.g.e., s.344.

²³⁷ Dumont, a.g.e., s.885.

İstanbul'da bulunduğu sırada Moltke'ye, İstanbul'un bir haritası ve bir de planı yaptırılmıştır. Bu planın kendisinden önceki küçük çaplı bir-iki mevzi plan sayılmazsa İstanbul'un ilk imar planı olduğunu söylemek mümkündür.²³⁸

Hâlihazır durumu gösteren harita üzerinde imar kararlarının işaretlenmesi yoluyla hazırlanmış olan plan halen kayıptır. Osman Nuri Ergin, Hâliç'te Halıcıoğlu'ndaki eski Mühendishane Kütüphânesi'nde bulunan haritanın 1914-1915'te belediyeye getirilerek incelenmiş olduğundan söz etmektedir. Yine O. N. Ergin'e göre Moltke'nin İstanbul'un imarıyla ilgili önerileri tam olarak ortaya çıkmış değildir. Sadece Divan-ı Hümayun defterlerinde "ilmühaber" adı altında bu önerilere ait bazı özet bilgiler yer almaktadır.²³⁹

Buna göre İstanbul'da yeni yapılacak binaların kagir olması ve ahşap yapıya kesinlikle müsâade edilmemesi, yeni yapılacak mahallelerin geometrik şekilde planlanması ve yeni yolların doğrusal şekilde açılması Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'nin sorumluluğuna veriliyordu. Yeni yapılacak yollar da, 10, 12, 15, 20 zira (1 zira 75,8 cm) genişlikte olmak üzere dört kademeye ayrılıyor, çıkmaz sokaklara müsâade edilmemesi emrediliyordu. Moltke'nin planında yeni açılacak yollara "top,tüfek, süngü, alay" sokağı gibi mesleğiyle ilgili isimler verdiğinden de bahsedilmiştir. Anayollar üzerindeki yapı yükseklikleri de 20 zira ve 3 kat olarak sınırlandırılıyor, uygun yerlerde de meydanlar açılmasından söz ediliyordu. İlmühaberde 20 zira genişlikte açılması önerilen anayollar şunlardı: Bab-ı Hümayun-Divanyolu-Aksaray ve buradan Silivrikapı ile Mevlevihane Kapısı (Mevlanakapı) yönüne olan yollar, Beyazıt'tan Edirnekapı'ya, Çarşamba'dan Eğrikapı'ya ve Kadirga Limanı'ndan Yedikule'ye, Unkapanı'ndan Eyüp'e, Yalı Köşkü'nden Unkapanı'na uzanan güzergahlar. Bu güzergahlarda yolun her iki yanında 4'er zira genişlikte yaya kaldırımı bırakılması ve araç kullanımı için geri kalan 12 zira genişliğindeki yolun ayrılmasından bahsediliyordu ki bu da o dönem İstanbul'u için önemli bir yenilikti. Doğan Kuban, Hâliç üzerinde bir köprü yapılması fikrinin de bu planda olabileceğinden bahsetmiştir.²⁴⁰

²³⁸ Akbulut, a.g.m.,s.486.

²³⁹ Akbulut, a.g.m.,s.486; İlhan Tekeli, "Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm",, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV.,İstanbul,İletişim yay., 1985, s.885.

²⁴⁰ Akbulut, a.g.m.,s.486; Tekeli, a.g.m., s.885 ; Kuban, a.g.e.,s.344.

Moltke Planı'nın başlıca üç amacı olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki şehirde yangınların ve yangınların yarattığı tahribatın bir ölçüde önlenmesidir. İkincisi ise, yeni geniş yolların şehir içinde erişilebilirliğin artırılarak sağlık koşulları ve asayişin iyileştirilmesidir. Üçüncüsü de erişilebilirliğin artırılmasıyla bağlantılı olarak, özellikle II. Mahmud döneminde hissedilmeye başlanmış bir sorun olarak, dağınık yapıda bir şehir olan İstanbul'un iç bütünlüğünün sağlanmasıdır. Sur içinde genişletilmesi önerilen yol güzergahlarının şehrin idari ve ticari merkezlerini doğrudan ve doğrusal olarak giriş kapılarına bağlamak suretiyle hem böyle bir amaca, hem de ulaşımın kolaylaştırılarak ticaretin de canlanmasına yönelik olduğunu düşünmek mümkündür.²⁴¹

Moltke Planı, sadece mevcut şehir dokusunda kararlar üretmekle kalmamış, şehrin yeni gelişecek alanlarında uyulması gereken kuralları da tanımlayarak kontrollü ve düzenli büyüme prensiplerini de ortaya koymuştur. Bu özelliği Moltke Planı'nı cumhuriyete kadar İstanbul için gündeme gelen birçok imar teşebbüsünden de farklılaştırmıştır.²⁴²

O. N. Ergin, Moltke Planı'nın büyük olasılıkla uygulanamadığından söz etmiş, hatta, 10 yıl sonraki ebniye nizamnamelerinde yol genişliklerinin azami 10 zira olarak kabul edilmiş olmasını gerekçe göstererek planın yeterince etki dahi uyandırmadığını iddia etmiştir.²⁴³

Osmanlı İmparatorluğu'nda kent bütünü ölçeğinde ilk imar planı sayılabilecek bu çalışmanın daha sonra da etkisini bir süre koruduğu, en azından İstanbul'da benzer çalışmalar için etkisini günümüzde de devam ettiren bir ivme yarattığı gerçektir. Osmanlıların ilk imar mevzuatı olan 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'ndeki kurallar ile ilmühaberde söz edilen büyük benzerlik bu yönde bir etkinin varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, İlhan Tekeli 1839 tarihli ilmühaberinin hazırlanmasında Moltke'nin mi, yoksa Balyan ailesine ait mimarların önemli bir güce sahip oldukları hassa mimarlarının mı daha etkili; olduğunun belli olmadığını ifade etmektedir.²⁴⁴

²⁴¹ Akbulut, a.g.m.,s.486.

²⁴² Aynı, s.486.

²⁴³ Aynı, s.486.

²⁴⁴ Aynı, s.487.

Moltke planının ve ona ilişkin ilmühaberinin belki de en önemli etkisi, Osmanlıların ilk imar mevzuatı olan 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin yayımlanmasına öncülük etmiş olmasıdır. Bu nizamnamede kamulaştırma, binalara ruhsat verilmesi yolları, inşaatların denetimi, yol ve sokakların genişlikleri, çevresine yapılacak binaların yükseklikleri üzerine kurallar getirilmiştir.

Gerek 1839 ilmühaberinin, gerek 1848 Ebniye Nizamnamesi'nin temel kaygısının kentin fiziki biçiminde önemli değişiklikler yaratmaktan çok yangın sorununa bir çözüm bulmak olduğu söylenebilir. Getirilen kurulların teknik yönü budur. Ama kurulların bir de toplumsal sonucu vardır: Artık kentte yapılacak binaların yüksekliğini sahibinin mensup olduğu "millet" değil, binanın bulunduğu yolun genişliği belirleyecektir. Tanzimat'ın milletler arası eşitlik sağlama ilkesi ya da "Osmanlıcılık"* bu düzenlemelerde açıkça etkisini göstermiştir²⁴⁵

Kentin, Kautfer'den sonra Moltke tarafından hazırlanan ikinci haritasında gösterilen kent sınırları, 19. yüzyılın birinci yarısında batıda, sur dışında, 16. yüzyıldan beri varlığını sürdüren yalnızca iki yerleşmeyi gösterir. Sur içi kentte, Bayrampaşa vadisi, Langa ve Yedikule ile Topkapı arasındaki bölge, surlar boyunca bağ ve bahçelerle kaplıdır. Bu boş alanlar, sur içi kentin, 18. yüzyıldaki büyük yangınlardan sonra yeniden imar edilmediğini ve halkın sur dışındaki bölgelere yerleştiğini kanıtlamaktadır.²⁴⁶

---

²⁴⁵ Tekeli, a.g.m., s.885.

²⁴⁶ Kuban, a.g.e., s.351.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM GUISEPPE DONİZETTİ

1.DONİZETTİ'NİN HAYATI

6 Kasım 1788'de Kuzey İtalya'nın Bergamo kentinde doğmuştur.²⁴⁷ İtalyan müzik hocası, bando, orkestra yöneticisi ve bestecisidir. Ünlü besteci Gaetano Donizetti'nin kardeşidir. Bergamo'daki Pia Scuola di Musica'ya yaşı büyük olduğu için alınmamış, bu yüzden ilk müzik derslerini amcası Carini'den, küçük kardeşi Gaetano Donizetti'nin öğretmeni Simon Mayr'dan almış, yirmi yaşında orduya girerek bandoculukta yetişmeğe başlamıştır.²⁴⁸

İtalyan ordusunda Avusturya'ya karşı savaşmış, İspanya'daki savaşta bulunmuş, Fransız ordusunda görev almış ve bu arada özel müzik dersleri alarak yetişerek bando üyesi olarak Napolyon'un ordusuna katılmıştır. I.Napolyon'un Elbe adasındaki sürgünlüğü boyunca yüz gün yanında bulunmuş, Waterloo bozgunundan sonra yurduna dönerek, Piemonte Krallığı ordusunda alay bandosunu yönetmiştir.²⁴⁹

Yeniçeri ocağının kaldırılması (1826)'ndan sonra İstanbul'da Batı örneğine göre kurulan ilk Türk bandosunun başına getirilen Fransız uyruklu Manguel'in başarı gösterememesi üzerine Sardunya elçisinin aracılığıyla Türkiye'ye çağrılan Donizetti, 17 Eylül 1828 günü İstanbul'a gelmiştir.²⁵⁰ Bando yöneticisi ve müzik hocası olarak

---

²⁴⁷ "Donizetti Paşa", **Türk Ansiklopedisi**, c.XIV, Ankara, 1966, s.2 vd ; Giovanni Scognamillo, "Donizetti, Guiseppe", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.III, İstanbul, 1994, s.99 vd; Refik Ahmet Sevensil, **Türk Tiyatrosu Tarihi, Saray Tiyatrosu**, İstanbul, 1962, s.6 vd.; Bülent Aksoy, "Tanzimattan Cumhuriyete Müzik ve Batılılaşma", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.V, İletişim yay., İstanbul, 1985, s.1216 vd; Vedat Kosal, "Osmanlı İmparatorluğunda Klasik Batı Müziği", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.X, Ankara, 1999, s.646.

²⁴⁸ T.A., s.2 vd; Aksoy, a.g.m., s.1216 vd.; A. Bülent Alaner, **Tarihsel Süreçte Müzik**, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir, 2000, s.72

²⁴⁹ Scognamillo, a.g.m., s.99 vd; Sevensil, a.g.e., s.8, Kosal, a.g.m., s.646.

²⁵⁰ Scognamillo, eserinde Donizetti'nin İstanbul'a geliş tarihi olarak 1827 vermektedir. Scognamillo, s.99 vd; Ayrıca Alice Gabeaud eserinde Osmanlı devletine gelen kişiyi Gaetano Donizetti

Muzıka-i Hümayun'un başına getirildi. Ders vermeye başladığı yirmi kadar Enderun ağasından oluşan saray bandosu, iki üç ay sonra dikkati çekecek seviyeye erişmiştir. 28 Şubat 1829 günü Silivri'den dönmekte olan II.Mahmut'u gemide iki saat kadar eğlendirmiştir.²⁵¹

Donizetti, yeni çalgılar getirmiş ve Batı notasını öğreterek günden güne geliştirdiği bando için birçok yeni parça da yazmıştır. Bu arada II. Mahmud için "Mahmudiye" (1829) ve Abdülmecit için "Mecidiye" (1839) marşlarını bestelemiştir.²⁵² İstanbul'a gelen Franz Liszt "Mecidiye" marşını bir dizi varyasyona değer görmüştür.

Donizetti, Fransa'dan Legion d'honneur; padişah'tan da iftihar ve Mecidi nişanlarını almıştır. Ölümünden bir yıl önce, 1856'da yine bey tabîr olunmak üzere Mirliya rütbesine çıkarılmıştır. Türkiye'de batı müziği öğretiminde ilk bandocu kuşağını da yetiştiren kişidir.²⁵³

II. Mahmud ve Abdülmecid için marşlar da besteleyen Donizetti'nin, haremde de müzik dersleri verdiği bilinmektedir. Donizetti çok sayıda müzikçi ve müzik hocası yetiştirdiği gibi sarayda müzikli gösterilerin yapılmasına da katkıda bulundu. Beyoğlu'nda, Asmalı Mescit Sokağı'ndaki bir konakta ikamet ettiği biliniyor.²⁵⁴

Lombardia'lı sanatkar Türkiye'ye geldiği zaman kırk yaşında idi ve İstanbul sarayında yirmi sekiz yıl hizmet etti. Şüphesiz ki Donizetti, birinci sınıf bir üstâd, kardeşi ayarında bir şöhret değildi. Fakat çalışkan ve disiplinli idi. Çocukluğundan beri tanıdığı Abdülmecit üzerinde daima etkili oldu. Osmanlı'daki dirence rağmen sarayın gençliği üzerinde faydalı oldu, piyanoyu ve hatta şan sanatını bile, sevdirmeye çalışmış olduğu biliniyor. Naum Tiyatrosunun desteklenmesinde şüphesiz ki, O etkili oldu. Müziğin bir bütün olduğunu, yalnız müzik aletleriyle kültür işi halledilmiş sayılmayacağını vurguluyordu. Manen borçlu bulunduğu bir memlekete iyi niyetle hizmet etmeye çalışmış olduğu her şeyden anlaşılıyor. O, her şeyden önce musikiye

---

olarak verir. Bkz. Alice Gabeaud, **Musiki Tarihi**, çev:Mahmud Ragıp Kösemihal, İstanbul, 1940, s.210.; Haydar Sanal, **Mehter Müziği**, İstanbul, 1964, s.50.

²⁵¹ T.A.,s.2 vd.; Scognamillo,a.g.m., s.531.

²⁵² T.A.,s.2 vd; Cahit Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi**, Anadolu Üni. yay., Eskişehir, 1999, s.75; Scognamillo,a.g.m., s.531.

²⁵³ Scognamillo,.a.g.m., s.99 vd; T.A.,2 vd.; Ahmet Lütfi, **Tarih-i Lütfi**, c.VII, İstanbul, 1298, s.167 vd; Bilim,a.g.e., s.73.

²⁵⁴ Scognamillo, a.g.m., s.99 vd.

aşkı. Oğlunu musikici yetiştirmiş olması sanat sevgisindeki üstün samimiyetinin başlıca ispatıdır.²⁵⁵

İstanbul sarayında batı müziğinin yerleşip, gelişmesi için yıllarca çalışmış olan Giuseppe Donizetti, Dolmabahçe Tiyatrosunu ve Türk gençlerinin bu tiyatrodaki çalışmalarını göremedi, Lombardia'lı sanatkar, 2 Eylül 1853 tarihinde yazdığı ve Fransız ordusundaki eski hizmetleriyle ilgili olarak Fransa'ya gönderdiği yazıda kendisini şu sözlerle belirtiyor: "Lombardia – Bergamololu Giuseppe Donizetti. Osmanlı muhafız alayında fahri miralay ve saltanatın bütün askeri müzikaları direktörü."²⁵⁶

Giuseppe Donizetti'nin Fransa'daki eski hizmetleriyle ilgili olarak Fransa Hükümetine gönderdiği yazı asil bir hareketin ifâdesidir; vaktiyle Elbe adasında hizmetinde bulunduğu I.Napolyon ölürken bu adada kendisiyle beraber bulunan muhafız taburu mensuplarına önemli bir para bırakmıştı. Bu parada Giuseppe Donizetti'nin de payı vardı. Osmanlı Devleti'nin bütün askeri müzikaları direktörü, kendi payına düşen parayı ve bunu almakta hakkı olduğunu onaylattırdıktan sonra, bu parayı Fransa'da evvelce tedâvi gördüğü bir hastahaneye bırakmıştır. Mühimmat-ı Harbiye Nazırı ve Tophane Muşiri Ahmet Fethi Paşa'ya gönderdiği yazıda şöyle diyor: "Şanlı ve muzaffer hükümdarımızın sayesinde pek rahat bir durumda olduğumdan, Elbe adası taburu adına İmparator I.Napolyon tarafından bırakılan paradan kendime ait hisseyi 1811 yılında, içinde hasta olarak yattığım ve tedâvi gördüğüm Castelnaudery (Aude) hastahanesine terk ediyorum."²⁵⁷

Giuseppe Donizetti bu mektubu Padişahın eniştesi olan Ahmet Fethi Paşa'ya göndererek işlemlerin kolaylaştırılmasıyla ilgilenmesini ricâ eder.²⁵⁸

Giuseppe Donizetti, 1854 yılında Liva (Tuğgeneral) oldu, 12 şubat 1856 tarihinde İstanbul'da öldüğünde altmış sekiz yaşında idi. Abdülmecit, emektar müzika ustasının ölümünden büyük üzüntü duymuştu. Sanatkara büyük cenaze töreni yapılmış, Müzikay-ı Hümayun'da cenaze törenine gönderilmiştir.²⁵⁹

²⁵⁵ Sanal,a.g.e., s.55.

²⁵⁶ Sevengil,a.g.e., s. 5.; Aksoy,a.g.m., s.1219 vd.

²⁵⁷ Sevengil,a.g.e., s.6.

²⁵⁸ Aynı, s.6.

²⁵⁹ Sevengil, a.g.e.,s.8.; Scognamillo,a.g.m., s.99 vd; T.A., s.2 vd.

2.DONİZETTİ'NİN OSMANLI DEVLETİNE GELİŞİ

Osmanlı Devleti 19. yy.'a girdiğinde artık batılılaşma çabalarına hız vermiş, kendisini bu kötü durumdan kurtarmak için son çabalarını sergilemiştir. Bu batılılaşma çabalarının önemli bir kısmını, II.Mahmud'un yapmış olduğu çalışmalar oluşturur. Osmanlı Devleti artık kendi elinde bulunan gücün yetersiz olduğunu anlayarak yüzünü batıya çevirmiştir. Batı üslubunun Osmanlı Devletine giriş kapısı da eğitim olmuştur. Bir taraftan yurt dışına eğitim amaçlı öğrenci gönderilirken bir taraftan da Batı tarzında yeni okullar açılmaktadır. Bu okullardan en önemlileri Mühendishane, Tıbbîye ve Musika-ı Hümayun'dur.

Eski tarz şair ve eski Türk musikisinde usta bir besteci olan II. Mahmud, 1829'dan 1839'a kadar on yıl batı müziği eserlerini dinliyor ve bu yeni zevke alışmaya çalışıyordu. Fakat bu, sarayda eski tarz eğlencelerin bırakılması anlamına gelmiyordu. Klasik Türk musikisinin son büyük üstâdları sarayda idi. Zaman zaman Padişahın huzurunda müzik fasılları yapılıyor, cüceler, güldürücüler, mukallitler, artık ortaoyunu adını almış olan eski koloyunu oynayan sanatkarlar saraydaki hizmetlerine devam ediyorlardı.²⁶⁰

Yeniçeri ocağının kaldırılması (1826)'ndan sonra İstanbul'da Batı örneğine göre kurulan ilk Türk bandosunun başına getirilen Fransız uyruklu Manguel'in başarı gösterememesi üzerine Sardunya'nın Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki elçinin Marchese Groppolo'nun tavsiyesi üzerine Osmanlı Devletine çağrılan Donizetti, 17 Eylül 1828 günü İstanbul'a gelmiş, II. Mahmud kendisini hemen görmek istediği için yol yorgunluğunu atmadan huzura çıkarılmıştır.²⁶¹

Bando yöneticisi ve müzik hocası olarak Muzika-i Hümayun'un başına getirildi. İstanbul'a geldiğinde, "iicâbında kırbaç kullanma" hakkı dahil çok geniş yetkilerle göreve getirilmişti. Donizetti, Beyoğlu'nda Tepebaşı ve Tünel caddelerini birbirine bağlayan Asmalı Mescit sokağında oturdu.

²⁶⁰Sevengil,a.g.e., s.8

²⁶¹Sevengil,a.g.e.,s.9; Kosal,a.g.m., s.46.; İstanbul Ansiklopedisinde Donizzetti'nin İstanbul'a geliş tarihi olarak 1827 verilmektedir. Scognamillo,a.g.m., .s.99 vd.

3.MUZİKA-I HÜMAYUN VE DONİZETTİ

Osmanlılar'da XIX.yy.'a kadar müzisyenler için herhangi bir okul yoktu. Gerçi halk türküleri söyleyen ozanlar, klasik müzikle uğraşanlar ve kendi sahalarında ünlü üstâdlar ve bestekarlar vardı. Ozanlar kahvelerde, düğünlerde, çeşitli toplantı ve törenlerde türkü okudukları gibi, klasik Türk müziği üstâdları da özel toplantılarda, davet edildikleri Osmanlı elit grubunun evlerinde, vezir konaklarında, padişah sarayında Türk müziği eserleri söylerlerdi. Musikiseverler de bu üstâdlardan ders alırlardı.²⁶²

Bunların yanında tekkelerde de tasavvuf müziği yer alırdı. Bunlardan Bektaşî tekkelerindekiler daha çok halka, mevlevî tekkelerindekiler ise aristokrat sınıfa yönelikti.²⁶³

Osmanlı toplumunda Batı müziğine ilgi , başka alanlardaki yenileşme hareketleri gibi ilk önce sarayda oluştu ve uzun zaman saray çevresiyle sınırlı kaldı. Batı müziğine ilginin, II.Mehmed'in (Fatih) (hd.1451-1481) sarayına kadar geriye uzandığı düşünülebilir. Nitekim, daha sonraki dönemlerde şehzadelerin sünnet ya da düğün eğlencelerinde Batıdan getirtilen toplulukların gösterileri, bale ve opera örneklerinin ilgi ile seyredildiği biliniyor. Bunun yanı sıra, doğrudan doğruya İstanbul'daki Batılıların düzenlediği şenlikler de bu tür ilişkilerin artmasına sebep olmuştur. Örneğin, 1524'te İstanbul'daki İtalyanlar, Venedik balyosunun evinde bir bale gösterisi düzenlemişler, gösteriye oyuncu ve seyirci olarak Türkler de katılmışlardı. 1543'te Osmanlı-Fransız antlaşması dolayısıyla Fransa Kralı I.François'nin, I.Süleyman'a (Kanuni), teşekkür etmek için gönderdiği armağanlar arasında bir de orkestra bulunuyordu. Bu ilk karşılaşma maalesef Avrupa müziğinin bizdeki geleceği açısından pek iyi sonuçlar vermedi. Kanuni Sultan Süleyman şahsen bu müzikten hoşlanmasına rağmen, bütün enstrümanları yaktırarak, müzisyenleri gayet kıymetli hediyelerle Fransa'ya geri gönderdi. Hareketinin sebebi bu tarz müziğin Türk ordusunun savaşma isteğine ve kahramanlığına olumsuz tesir ederek onu yumuşatacağından çekinmesine bağlandı. Hatta padişah Fransa kralının orkestrayı bu maksatla göndermiş olduğunu dahi düşündü.²⁶⁴

²⁶² Bilim,a.g.e., s.72.

²⁶³ Aynı,s.72.

²⁶⁴ Kosal, a.g.m.,s.640; Alaner,a.g.e., s.70.

1582 yazında III.Murad döneminde Atmeydanı'nda, yoksul çocukların sünnetinde de bale ve bale-pantomim oynanmıştı. Operanın doğuşundan biraz önceye rastlayan, genellikle mitoloji konularının işlendiği bu tür müzikli oyunlar 16. yy'da Avrupa saraylarının gözde gösterilerindendi. Gene aynı yüzyılda Sokullu Mehmed Paşa'nın sarayına Batı müziği çalgıcılarından kurulu bir topluluk girmişti.²⁶⁵

1599'da Krâliçe I.Elizabeth'in, Doğu Tüccarları Kumpanyası'na kolaylık sağlanması ve padişahın dostluğunu kazanmak amacıyla İstanbul'a gönderdiği çeşitli armağanlar arasında Thomas Dallam adında bir İngiliz tarafından yapılmış orglu mekanik bir saat de vardı. Bununla birlikte, bu gibi olayların genel bir yönelmeden kaynaklanmadığı ve sürekli bir etki oluşturmadıkları da gerçektir.²⁶⁶

IV.Mehmed'in şehzadelerinin sünnetiyle kızı Hatice Sultan'ın ikinci Vezir Mustafa Paşayla evlenmesi dolayısıyla, 1675'te Edirne'de düzenlenecek olan şenlikte, padişahla sadrazam bir opera takımının da yer almasını istemişlerdi. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa bu iş için Venedik Balyosuna başvurmuş, ama şenliğe çok az bir zaman kaldığı için bu istek gerçekleşmemişti. Buna rağmen şenlikte Batı müziğine yine de yer verilmiş, orglar çalınmıştı.²⁶⁷

17. yy.'da Evliya Çelebi gezdiği Avrupa şehirlerinde çok çeşitli müzik türlerini dinleme fırsatı buldu. Seyahatname'sinin müzik açısından en dikkate değer yanı müzik aletlerine ilişkin son derece değerli bilgiler vermesindedir. Evliya'nın o dönem İstanbul'unda kullanılan sazlar üzerinde birincil kaynak durumundaki eserinde başka kaynaklarda çoğu sözü edilmemiş seksene yakın sazın adı, tanımı, hatta icracılarının sayısı bile verilmiştir. Bunların tümünün Türk sazı olmadığı şu sözlerinden de bellidir:

“Amma bu balada tahrir ettiğimiz sazların ummalleri ve sazendeleri ve sazları İstanbul'a ve gayrı diyara mahsus olan sazlardır.”

Nitekim bu yüzyılda pek çok Batı sazı ve sayısız çalgıcı çeşitli yollardan ülkeye girmiştir, kimi sazlar da savaşlar sırasında Avrupa askeri birliklerine bağlı bandolardan geçmiş olabilir. Batı sazlarının mehterhane, saray, mevlevihane gibi kurallara bağlı müzik çevrelerinde bile yüzyılımızın başlarına kadar denendiği bilinmekte birlikte, bunlardan Türk müziği perdelerini vermeyenlerin kullanılmadığını düşünmek yanlış

²⁶⁵ Aksoy,a.g.m., s.1212 vd; Kosal,a.g.m., s.640.

²⁶⁶ Scognamillo,a.g.m.,s.531.; Aksoy,a.g.m., s.1212 vd.

²⁶⁷ Aksoy,a.g.m., s.1212 vd; Kosal,a.g.m., s.640.

olmaz. Belli başlı üflemeli batı sazları 18.yy. sonlarında tanınmaya başladı, icrâcıları yetişti. Örneğin klarnet, önce şehir hafif müzik türlerinde, daha gelişmiş biçimiyle de Batı türü bandoda yer aldı, zamanla piyasa fasıl heyetlerine geçti. Batı kemani ise 1740'larda müzik çevrelerine girmişti. Bu sazın ilk büyük ustası Kemani Corci'den sonra, özellikle Rumlardan birçok ustası yetişti, artan bir yaygınlıkla günümüze geldi.²⁶⁸

Gene II.Mahmud zamanında, Yirmisekiz Çelebizade Said Efendi elçilikle görevli bulunduğu (1732-1733) Paris'ten dönüşünde getirdiği bir klavseni padişaha sunmuştu. Sarayda çalınıp çalınmadığı bilinmeyen klavsenden sonra gelişecek olan piyano içinse, Abdülmecid zamanını beklemek gerekecektir. Sonuç olarak, 17.-18. yy.'larda sayısız Batı sazı ülkede tanınmış olmasına rağmen, bunlardan ancak birkaçının ilgi gördüğü söylenebilir.²⁶⁹

Avrupa'ya gönderilen elçiler de gittikleri kentlerde seyrettikleri operalar hakkındaki izlenimlerine yazdıkları sefaretnamelerde yer vermişler, edindikleri bilgileri saray çevresine ulaştırmışlardır. Bunlar arasında, 1720-1721 yıllarında Fransa'da bulunan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'te seyrettiği bir operayı en ince ayrıntılarına kadar anlattığı sefaretname en ilginç olanıdır. Aynı yüzyılda Avusturya elçisi Hattı Mustafa Efendi Viyana'da (1748), Giritli Ahmed Resmi Efendi Viyana (1757-1758) ile Berlin'de (1763-1764), Mustafa Rasih Paşa Petersburg'da (1792-1794) seyrettikleri operaları sefaretnamelerinde anlatmışlardır. Daha sonraki sefaretnamelerde, opera artık yeni bir şey sayılmadığından olacak, konuya pek değinilmemiştir.²⁷⁰

Ülkemizde ilk kez opera seyreden padişah III. Selim oldu. Yukarıda adı geçen sefaretnameleri padişahın okuduğu, opera üstüne bazı bilgiler edindiği tahmin edilebilir. III.Selim merak ettiği Batı musikisini ilkin kız kardeşi Hatice Sultan'ın sarayında dinlemiş, dinlediği parçalardan hoşlanmıştı. Batı müziği, opera, bale, dans bundan sonra Topkapı Sarayı'nda da yer aldı. 1797 Mayıs'ında yabancı bir topluluk tarafından, padişah huzurunda, ilk kez bir opera sahnelendi.²⁷¹

²⁶⁸ Aksoy, a.g.m., s.1213 vd; Kosal, a.g.m.,s..640.

²⁶⁹ Aksoy, a.g.m., s.1212 vd.

²⁷⁰ Aynı, s.1212.

²⁷¹ Aynı, s.1212 vd.

"Voyage pittoresave de Constantinople" başlıklı kitabında ressam Melling, iki elçinin kızlarının Sultan III. Selim huzurunda çalıp, dans ettiklerini ve padişahın Avrupa sanatına gittikçe daha büyük ilgi duyduğunu anlatır.²⁷²

Yine aynı padişah zamanında, 1794'te, Yeniçeri ordusunun yanında kurulan Nizam-ı Cedid birliklerinin günlük eğitim ve yürüyüşlerinde kullanılmak üzere, askeri yetiştirmekle görevli, Fransız subaylarının girişimiyle bir boru [borazani], trampet [küçük davul] takımı meydana getirildi. Bu mehter müziğinden, küçük de olsa, ilk kopmadır.²⁷³

III. Selim dönemindeki boru-trampet takımı bile yeni askerin eğitimiyle ilgili sınırlı bir denemeydi, bir bando değildi. Oysa II.Mahmud'un Müzika-yı Hümayun'u kurarken Mehterhane'yi kaldırması Batı müziğine doğru bilinçli değil ama kararlı bir yönelişi temsil eder.²⁷⁴

Azınlıklar arasında ise Batı müziğine en açık kesim İtalyanlar -Venedikliler, Floransalılar, Cenevizliler vb. olmuştur. Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin, Osmanlı ortamı dışında, kültürel uzantısı içinde yer alıp atıfta bulunabilecekleri bir örnek, bir toplum yoktu. Oysa Latinler için, hele musikinin öteki sanatlardan farklı olarak taşıdığı yayılma gücü düşünülürse, onlar için aynı şey pek söylenemez. Osmanlı Devleti'nin İtalyanlarla ticari, siyasi ilişkilerinin yarattığı vesileler, İtalyan musikisinin Avrupa'daki yaygınlığı, operanın İtalya'da doğuşu göz önünde tutulduğunda aradaki alışveriş belki daha iyi anlaşılabilir. İstanbul'daki Latin kiliselerinde org bulunur, merak eden Türkler kiliselere gidip onların dini musikilerini dinleyebilirlerdi. Musevi sinagoglarıyla Rum, Ermeni kiliseleri ise Batı müziğine uzaktılar. Ruşen Kam'ın bir yazısında belirtildiğine göre, daha Kanuni Sultan Süleyman zamanında Haham Şelome Benmezalto adlı din adamı Türk müziği parçalarına İspanyolca ve İbranice güfteler giydirek bunları İstanbul sinagoglarında yayma girişiminde bulunmuştu. Bu girişimin etkili olduğu, Türk beste ve semailerinin, "terennüm" bölümlerine bile dokunulmadan, yalnızca güfte değişikliğiyle çok yakın bir geçmişe kadar sinagoglarda okunmuş olmasından anlaşılabilir.²⁷⁵

²⁷² Kosal, a.g.m., s.640.

²⁷³ Aksoy, a.g.m., s.1214.

²⁷⁴ Aynı, s.1214 vd.

²⁷⁵ Aynı, s.1212 vd.

Bizans müziği İstanbul'un fethinden çok önce, 13.yy'da kendi "klasik" geleneğinden uzaklaşmaya başlamış, bir anlamda çözülmüştü. Onun doğal mirasçısı olması gereken Rum Ortodoks Kilisesi bu yüzden eski bir geleneğe yaslanma imkanından yoksun kalmış, 17. yy'dan itibaren Türk musikisinin etkisine girmiştir. Rumlar, zamanımıza kadar çoksesliliğe ilgi duymamışlar. Kiliselerinde de Türk makamlarının çizgilerini taşıyan ilahiler okunmuştur. 1717-1718 yıllarında eşi elçi olarak İstanbul'da bulunan İngiliz yazar Lady Mary W. Montagu de Rumların Batı müziğine karşı ilgisizliklerini bir yabancıнын gözüyle dile getirir. 1786 yazını İstanbul'da geçiren İngiliz Elizabeth Craven'in gözlemi de aynı yöndedir.²⁷⁶

Osmanlı yönetiminin Batıya yönelmesinin önemli etkenlerinden biri de en başta Rusya'nın gittikçe artan baskısını hissetmesiydi. Saray ve ileri gelenler, uğranılan askeri yenilgilerin nedenlerinin, doğrudan doğruya askerlik alanındaki zaafardan kaynaklandığı sonucuna varmışlar ve ordunun yeniden örgütlenmesini ilk çare olarak görmüşlerdi. Özellikle Avrupa ordularının disiplinli, düzenli, eğitilmiş ve en yeni silahlarla donanmış askeri örgütlenmeleri ilgilerini çekti. III.Selim'in Fransız Devrimi'nin etkisiyle tasarladığı ıslahat programı içinde bulunan, Yeniçeri Ocağı'ndan ayrı ilk Nizam-ı Cedid birliği 1793'te oluşturuldu. Bu kapsamda, sarayda bir de bando takımı kurulmasına karar verildiyse de 30 yıl boyunca bu alanda somut bir sonuç alınamadı.²⁷⁷

Osmanlıların Yeniçeri Ocağı 1826'da kaldırılana kadar bu ocağın içerisinde kurulmuş olan resmi müzik kurumu "Mehterhane" ve bunun müzik grubu ise "Mehter Takımı" idi.²⁷⁸

Osman Nuri Ergin eserinde, Mehterhane'yi Osmanlı Türklerinin askeri müzika mektebi olarak niteler. Mehterin; Farsça Mahiter'den kısaltma ve taze ay, yeni doğan ay yani müzikayı çalanların hilal şeklinde toplanmaları sanat ve mesleklerine ad olduğunu ifade eder.²⁷⁹

²⁷⁶ Aksoy, a.g.m., s.1212 vd.

²⁷⁷ . Scognamillo,a.g.m., s.531.

²⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz Bilim,a.g.e.,s.72.; Aksoy,a.g.m., s.1214 vd; Kosal,a.g.m., s.642.; R.Gazi Mihal,Türk Askeri Müzikaları Tarihi, Maarif Basımevi,İstanbul,1955, s.20 vd; Alaner,a.g.e., s.70.

²⁷⁹ Osman N.Ergin,Türk Maarif Tarihi,c.I,İstanbul,1977,s.41.

Ergin, mehter müziğinin Osmanlı devletinin kuruluşuyla birlikte doğduğunu ve an'aneye göre Selçuk hükümdarı Alaaddin'in İstiklal alameti olarak Osman Gazi'ye gönderdiği ilk davul ve benzerlerinin bu müzikaya temel olduğunu ifade eder. Kuruluş dönemini tamamlayıp, yükselişe geçtiği dönemde Osmanlı devleti başkenti İstanbul'a taşıdığı zamana kadar her gün ikinci vakitleri bu müzika saray kapısı önünde çalındığını ve Padişahların bu müziği dikkatle ve saygıyla ayakta dinlediklerini Ergin eserinde vermiştir. Bunun nedenini bağımsızlık vermiş olan Selçuk hükümdarlarına hürmet ve saygı gösterisi olarak niteler.²⁸⁰

Mehter müzikaları yalnız hükümdarlara mahsus değildi. Sadrazamların, vezirlerin ve vâlilerin de mehterleri vardı. Mehterhaneler ya dokuz ya yedi katlı olurdu. Yani bir bandoda her müzik aletinden ya dokuz ya yedi tane bulunurdu. Mehterhanede çalınan müzik aletleri davul, zurna, nekkare, boru ve zilden ibaretti. Her aletin çalıcısından başka bir de başı bulunurdu. Bunlara davulzen, zilzen ilah...başı derlerdi. Hepsinin başında bulunana şimdiki tabîrle şef dorkestre de Mehter başı ağa denilirdi.²⁸¹

Mehter müziği ayakta çalınırdı. Yalnız nekkarezenler bağdaş kurarak yerde oturur, öyle çalarlardı. Bunlardan başka bir de çevkaniler vardı. Bunlar fasılların idaresinde usule uydurarak, sağa, sola, aşağıya, yukarıya götürerek ve çingiraklarını, zincirlerini seslendirerek kendileri de Alaalahi diye bağırarak hanendeler yani okuyucular idiler.²⁸²

Mehterlerin giydikleri elbiseler göze çarpacak renklerde ve biçimlerde idi. Ağalar yani başlar arkalarına kırmızı kaput yahut çuha biniş, başlarına kırmızı renkte kavuk üzerine sarık, bacalarına kırmızı çuhadan çakşır, ayaklarına sarı mest pabuç giyerlerdi.²⁸³

Efrat yani çalgıcılar yeşil kavuk üzerine sarık, mor, lacivert veya siyah çuhadan biniş, kırmızı bezden çakşır ve kırmızı mest pabuç giyerlerdi.²⁸⁴

İlk ve en büyük Mehterhanenin At meydanında İbrahim Paşa sarayında olduğu, o bina sonraları çadır darüssanaesi ve (1247) 1831 den bugüne kadar da genel hapishane

²⁸⁰ Ergin, a.g.e., s.41.

²⁸¹ Aynı, s.41.

²⁸² Aynı, s.41.

²⁸³ Aynı, s.41.

²⁸⁴ Aynı, s.41.

olarak kullanılmış olduğu halde asırlarca bu adı taşımasıyla sabittir. Bundan başka Demirkapıda, Yerebatan sarayında, Odunkapısında, Galata kulesinde, Yedikule'de, Tophanede, Kızkulesinde de mehterler bulunduğu anlaşılıyor. Yerebatan sarayında Sadrazamın atlı mehterlerinin olduğundan bahseder Ergin.²⁸⁵

Mehterhanelere Nöbethane'de denilirdi. Buralarda zaman zaman nöbetle fasıllar yapılması onlara bu adları verdirdiği sanılır. Çok yerlerde Mehterler alemdarlarla birlikte bulunurlardı. Ve bu türlere Mehteran-ı alem-i hassa adı verilirdi. Evliya Çelebi Demirkapıda ki Mehterhaneyi anlatırken der ki:

“Bir karhanei azimdir. Ortasında serbüent çarköşe bir kullei azimi vardır. Her gece badelişa üç fasıl bir cenki harbi çalıp Padişaha dua ederler. Seher vaktinde sabaha üç saat kadar kaldığında erbâbı divanı divana ve cümleyi salata uyandırmak için üç kere faslı latif ederler ki, bidar olanlara hayat verir. Erbâbı divan ve zümrei ihvandan biri, bir mansabı âliye nail olsa bu Mehteran tehniye için ehli mansabın hanesine varıp üç nöbet faslederler eğer sahibi hane hazır değilse ehli beytine bir fasıl çalıp giderler.”²⁸⁶

Yine Evliya Çelebi Odun kapısındaki mehterhane için de der ki:

“Odun kapısının iç yüzünde Bıçakçılarda bir azim karhanedir ki içinde 150 çift deve kuşları, Osman Hanı Saninin Hotin seferine götürdüğü fil kuşları vardır. Her biri hamam kubbesi kadar gelir. Bayram gecelerinde, bayram günlerinde, suru hümayunlarda; on sekiz devletin elçileri birleştiklerinde bu kuslar çalınır, sadaları ra'dvar evce peyveste olur.”²⁸⁷

Çelebinin bahsettiği bu mehterhanenin (1210) 1795 senesinde yanmış olduğu ve yeniden yapıldığı arşivde 903 sayıda kayıtlı şu vesîkadan anlaşılıyor :

“Odun kapısında harici surda kain ve bundan aktem bihikmetilla vukubulan iskele harikında muhterek olan tabl ve alemi hasse neferâtının sakin oldukları kışlanın müceddeden bina ve inşası...

İstanbul'da Odun kapısı haricinde vaki mehterhane ocağının neferâtı iva ve iskân ve tabl ve küs ve mühimmatı edevatı mehteran muhafaza olunan mahal bundan akdem muhterek oldukta...”²⁸⁸

0 zamanlarda ordu bandosu sayılan ve zurna ile davulun esas müzik aleti olduğu bu muzika takımı savaşlarda orduyu coşturmak, sadece peşrev, saz semaisi gibi saz, nakış, murabba, semai gibi söz eserleriyle, klasik fasıllardan hafif eğlendirici parçalara kadar zengin bir repertuarı ve geniş bir saz kadrosu olan bir açık hava orkestrası

²⁸⁵ Ergin,a.g.e., s.42.

²⁸⁶ Aynı,s.43.

²⁸⁷ Aynı,s.41.

²⁸⁸ 1210 senesi. Muallim M. Cevdet'in Saray defteri No. 1032; Ergin,a.g.e., s.41.

niteliğindedir. Bundan dolayı da 'nevbet vurma'nın dışında, hemen her türlü törende, şenlik ve düğünlerde mutlaka yer alırdı.²⁸⁹

Ayrıca, tarihi çok uzun bir geçmişe dayanan, dünyanın en eski askeri müzik topluluklarından biriydi.²⁹⁰

Mehterhane'nin kapatılma nedeninin, yeni askeri eğitim düzeniyle mehter musikisinin ritmi arasındaki "uyumsuzluk" olduğu söylenir, yazılır. Bu tespit mehterin terk edilmesini kaçınılmaz bir zorunluluk olarak göstermekle kalmaz, bunu aynı zamanda, yalnızca askeri müzikle ilgili bir yenilikmiş gibi sunar. "Uyumsuzluk"un gideriliş biçimine gelince, bu da başka bir uyumsuzluğa yol açacaktır, kulaklara yabancı ezgiler askere ne türlü duygular aşılacaktır?

Böylece bizde geleneği olmayan bando işi bir repertuar sorunu ortaya çıkardı. İlk acemilik döneminde (1826-1828) çalınan parçalar, ezgi niteliği taşımayan, sadece yürüyüş ritmini düzenleyen boru havaları olmuştur. Daha sonra Batılı bestecilerin ya da konser vermek gibi vesilelerle Osmanlı'ya gelen yabancı müzik ustalarının besteledikleri marşlardan küçük bir repertuar oluştu. Bandoyu çalıştıran İtalyanların marşları da milli marş işlevi gördü. Anlaşılan, yeni Türk bestecilerinin tek tük marşlar besteleyebilecek ölçüde yetişmelerine kadar geçen yarım yüzyıl boyunca, askeri musikiye aranması gerekli yerli öğelerden doğal olarak yoksun bu tür eserler, Türk yetkililerce yadırganmamıştır. Nitekim, armonize edilerek de olsa herhangi bir mehter havasının bandoyla çalınması o yıllarda akla bile gelmemiştir. Başlangıçta olduğu gibi bu süre içinde de mehterlerin yeniden düzenlenmesine kimse kalkışmadı. Mehterin geliştirilerek yaşatılması bir yana, bir müze olarak yaşatılması bile düşünülmedi. Böylece tarihi mehterhane bütün geleneği, repertuarı ve sazlarıyla tarihin karanlığına gömüldü. Anısını yaşatan minyatür ve resimler, günümüzdeki mehterlerin eskisi hakkında fikir vermediğini açıkça gösterir. Ancak, yakın zamanlarda yayımlanmış bazı araştırmaların konuya bir ölçüde aydınlık getirdiğini burada belirtmek gerekir.²⁹¹

Mehterhanenin ortadan kaldırılması ile ilgili nedenleri Haydar Sanal eserinde şöyle açıklamaktadır; "Mehterler Yeniçeri ocağıyla aynı yetiştiğine göre meslekdaşlarının bu esnada ortadan kaldırılması onları da hoşnutsuzluğa uğratmış olmalıdır. Diğer yandan yeniçeri ocağının

²⁸⁹ Bilim,a.g.e.,s.72.; Aksoy,a.g.m., s.1214 vd.

²⁹⁰ Aksoy,a.g.m., s.1214.

²⁹¹ Aynı,s.1214 vd.

dağıtılmasından sonra mehterhanenin devamı her an onları hatırlatabilir ve karışıklıklara sebep olabiliirdi.”²⁹²

Müzik ile ilgili olarak sarayda birde "Meşkhane" vardı. Mektep, hem dini ibadetlerde çalışacak müezzin ve saireyi, hem de sarayın eğlence alemini yaşatacak musikişinasları yetiştirirdi. Burada saraylılara ve enderunlulara ney, santur, tanbur v.s. gibi müzik aletleri çalma, şarkı söyleme ve alaturka şarkı makamları öğretilirdi.²⁹³

Leyla Saz anılarında Meşkhane'yi şöyle anlatır:

“Çırağan ve Dolmabahçe saraylarında Mabeyn'e yakın dairenin zemin katı meşkhane idi. Meşkhane nöbetçileri, haremağaları ve Muâllimleri o yoldan girer. talebeler de meşkhane de bulunurdu. Sazende kalfalar her günkü entarileriyle bulunur, başlarına iki değirmi yaşmak örtüp, ense cihetinden toplar ve bunu serpuşlarına iğneleyerek örtütün iki ucunu omuzlarına, yahut hepsini arkalarına atarlardı. Oyuncular örtüsüz çıkarlardı. (Esir kadınlar için erkeğin karşısına örtüsüz çıkmaya izin verilirmiş).

Haftada iki gün bando ve orkestra takımı, bir gün de ince ve kaba saz takımı sıra geçer yani prova yapar, cumaları tatildir.

Rakkaseler, sazlarının günlerinde diğer bir odada meşk alır, sıra günleri sofada beraber oynarlardı. Garp müziği notalı, musikimiz de notasız öğrenilirdi.”²⁹⁴

Tüm bunlara rağmen öğretmenleri, öğrencileri, ders programları ve kitapları olan bir müzik okulu mevcut değildi. “Alafranga" denilen Batı müziğine ise hiç ilgi duyulmamıştı.²⁹⁵

Siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ülkesine çağdaştırma çabalarına girişen ve bunda da büyük başarılar sağlayan reformcu padişah II.Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak (Vaka-i Hayriye) yerine Batı örneği modern bir ordu kurmuştu. Yeniçeri Ocağı ile birlikte Mehterhane ve Mehter Takımı kaldırılmıştı. Padişah bu orduya çağdaş bilgilere sahip subayların okuyacağı bir okul açılmasını ve bu ordu için modern bir bando takımı ve takımın elemanları için de bir okul kurulmasını ve masrafların hazineden karşılanmasını 20 Recep 1247/25 Aralık 1831 tarihli irâdesiyle istemişti.²⁹⁶

Padişahın bu irâdesi üzerine müzik okulunun açılması için harekete girişildi.

²⁹² Sanal,a.g.e., s.283.

²⁹³ Ergin,a.g.e., s.27; Bilim,a.g.e.,s.72.

²⁹⁴ Leyla Saz,Haremın İçyüzü,İstanbul,1974,s.85.

²⁹⁵ Bilim,a.g.e., s.72.

²⁹⁶ İOA Cevdet Mâliye, no.7653 (20 Recep 1247); Scognamillo,a.g.m., s.531.

Musika-ı Hümayun 1831'de açıldı.²⁹⁷

Ata Tarihi'nin iki satırla bildirdiği müzika takımının kuruluşu II.Mahmud devrinin belki de en önemli olayıdır: "Bu aralık Enderun ve Darüssaade Ağalarından bir bande musike tertip olunup bunlara Ağalardan Nokta Mehmet Efendi birinci ve Hâtil ve Osman Efendilerle kilerden Edip Ağa ve Hasan Hoca ikinci derecelerde zabıt tayiniyle işbu tam bande bir takım musikiyi mükemmelen tâlim etmek üzere tebaai ecnebiyeden Mösyö Mangel ve müahheren Sinyor Donizet usta tayin olunduktan sonra süvari borozanı Vaybelim Ahmet Ağa ve trampetçi Ahmet ustaya hâcet kalmadı..." demesi de bu teşkilâtın bir mektep olmaktan ziyâde bir askeri bandosu olduğunu gösterir.

Müverrih Ata, bu sırada Enderunda bulunarak kendisi bir askeri vazife kabul etmiş ve saydıkları adamlar arasında kardeşi de bulunmuş olduğundan o zaman bu bandoya kaydolunanlardan on beş, yirmi kişinin adını haber vermekte ve bunlardan terfi edenleri, terk edenleri ve kendi zamanında ölenlerle kalanları göstermektedir. Son zamanlara kadar müzikada bulunan Yesarizade Necip Paşa da bunlar arasındadır.²⁹⁸

Musika-i Hümayun İstanbul'da, Beşiktaş'ta Dolmabahçe Sarayı'nın yerindeki köşklere birinde açıldı.²⁹⁹ Okulun elemanlarının hepsi enderunlu idi ve Tanzimat Devri başlarında sayıları 40-50 kişi civarındaydı.³⁰⁰

Bu kurumun denetimi ile uğraşmak üzere sarayın Enderun Ağaları'ndan Nokta Mehmet Efendi'nin yönetim ve sorumluluğunda Hâtil ve Osman Efendiler ile Edip Ağa ve Hasan Hocadan kurulu bir subay heyeti Saray Müzik Okulu'nun başına atanmışlardır. Bu kişileri bu kurumun ilk Türk müzika subayları olarak da anabiliriz. Ayrıca Vaybelim

---

²⁹⁷ Osman Nuri Ergin, eserinde okulun açılış tarihi olarak 1247 (1831) tarihini vermektedir. Ayrıca eserinde Askeri müze rehberinde bu mektebin 1252 (1836) da açıldığı yazısının bulunduğunu ama bunun doğru olmadığını söz eder. Tarihle ilgili olarak verdiği bilginin doğruluğunu kanıtlamak içinde ;1248 (1832) tarihini taşıyan Masarifat nazım Ahmet Fethi Paşa'nın takririni göstermektedir. "Atüfetlü Müşir Paşa marifetleri ve Müzikai Hümayun ustakarı Donizetti vesatetiyle bundan bir sene akdem aşağıya ısmarlanmış olan müzika sazları bu defa vürut etmiş ve icap eden bahası 24700 kuruşa bâliğ olmuş olmakla..."Ergin,a.g.e.,s.370.Bülent Alaner ise eserinde kuruluş tarihini 1827 olarak vermekte ve bunun için herhangi bir belge göstermemektedir. Alaner,a.g.e., s.72.

²⁹⁸ Ergin,a.g.e., s.369.

²⁹⁹ Mehmet Esat, **Mekteb-i Harbiye**, İstanbul, 1875, s.38.

³⁰⁰ Ergin, a.g.e.,s.371; Bilim,a.g.e.,s.74; Aksoy,a.g.m., s.1212 vd..

Ahmet Ağa ile Trampetçi Ahmet Usta, bandoya ayrılan Enderun Ağaları içerisinde eğitimcilik görevini üstlenmişlerdir.³⁰¹

Mızika-i Hümayun içerisinde Batı Müziği öğrenimine başlayan ilk Türk öğrencilerinin isimleri ise şunlardır :

Hâlil, Necib, Osman. İbrahim, Atıf Şemsi İskender, Aynizade Kemal Gâlib, Merkezzade Nuri, Bursalı Ferhad, Tayyazade Hâlil Edip, Yusuf, Rasih, Muhtar ve Hüsrev.³⁰²

İlk bandonun repertuvarındaki eserlerin tamamını bilmiyorsak da, eldeki bilgilere göre bunlar, form olarak, opera parçaları, vals, polka, mazurka ve çeşitli yabancı bestecilerin marşlarıdır. İlk repertuvarın, icrâsı hem kolayca öğrenilebilen, hem de dinleyicinin kolayca anlayabileceği hafif parçalardan oluştuğu söylenebilir. Musikiye ısınmayı sağlayacak bir başlangıç için yadigarınmaması gerekir. Konuya bando tarihi yönünden eğilen M. R. Gazimihal'e göre, "O zamanki Batı bando repertuvarının kemmiyet ve keyfiyetçe tam karşılığının sağlanabildiği, çünkü zamanın müzika şartlarına göre böyle bir işin teknik bakımdan (saz tekniğinin çağdaş gelişme düzeyine henüz ulaşmaması dolayısıyla) esasen fazla bir güçlüğü olmadığı muhakkaktır."³⁰³

Müzika-yı Hümayun'la, Enderun'da yeni bir müzik (ve sanat) bölümü açılmış oldu. Bando, bu bölümün çekirdeğiydi. Bando, koro ve orkestraya doğru gelişti, bando-orkestra işbirliği Cumhuriyet'ten sonraki düzenlemelere kadar sürmüştür. Opera, operet bölümlerinden söz edebilmek için Abdülmecid, sarayda daimi bir opera topluluğu için de II.Abdülhamid dönemlerini beklemek gerekecektir. Örgüt içinde Türk müziği bölümü ise sonradan kuruldu. Fasıl heyeti ile müezzin ve sermüezzinler bu bölümün iki kolunu meydana getirdiler. Müezzinler tanınmış musikiciler arasından seçildiklerinden, aynı zamanda fasıl heyetinde hanendelik ve serhanendelik ederlerdi.³⁰⁴

Fasıl heyeti sonraları, "Fasl-ı Atik", "Fasl-ı Cedit" diye ikiye ayrıldı. Fasl-ı Atik klasik fasıl tarzındaydı. Fasl-ı Cedit ise ney ile flütü, ud ile mandolini bir araya getiren garip bir düzendeydi. Fasıl, topluluğu bagetle yöneten bir şef, keman, viyolonsel, ud, lavta, gitara, mandolin, flüt, ney, kanun, trombon, darbuka, kastenyet, zil ve

³⁰¹ Alaner,a.g.e., s.72;Sevengil,a.g.e.,s.55.

³⁰² Alaner,a.g.e.,s.72; Sevengil,a.g.e.,s.55.

³⁰³ Aksoy,a.g.m., s.1216 vd.

³⁰⁴ Aynı, s.1217 vd.

hanendelerden kuruluydu. Takımın, Batı musikisinin “majörüyle minörüne yakın makamlardaki” peşrev ve saz semaileri, hafif şarkılar, köçekçeler ve oyun havalarının armonize edilmesiyle oluşan özel bir repertuarı vardı. Geleneksel musikinin Batı sazlarına göre armonize edilmesi hevesinin, ne kadar acemice de olsa, ilk örneğidir bu. Daha sonra bazı klasik eserlerin Müzikayı Hümayun’daki İtalyanlarca armonize edildiğini görüyoruz. Bu denemenin günümüze kadar sürdüğü söylenebilir. Aslında zor bir iş olan çok seslendirme, geleneksel musikiden yararlanarak kendi kişisel dilini bulmaya çalışan çağdaş bir bestecinin egzersiz çalışmalarıysa, değer taşır. Bizde böyle olmamış, klasik şarkılar, köçekçeler, türküler, ya üzerlerine konulmuş en basit bir ‘armoni taksimati’yla "modernize edilmiş" ya da türküyeye yedirilemeyen, belki ileri ama zorlama armoni uygulamalarından başka bir şey elde edilememiştir. Her iki çok seslendirme tarzı da hep şunu düşündürür; eski müzik iyi idiyse, neden böyle bir yenileştirmeye ihtiyaç duyulur? Kötüyse de niçin ondan büsbütün vazgeçilmez?³⁰⁵

Muzika-i Hümayun içinde bir süre sonra Türk müziği bölümü oluşturuldu.³⁰⁶

Okulun programında Doğu müziği kadar ve belki de daha çok Batı müziğine de yer verilecekti.³⁰⁷

Müzikacıların koğuşu Çırağan sarayı müştemilatından bir binadaydı. Aynı bina okul görevini de görüyordu. Müzika her gün Dolmabahçe sarayında muntazaman *nöbet* vururdu. Bir zamanlar karadan gelen müzikacıların tam vaktinde yetişmeleri ve dönmeleri düşünülerek kendilerine bir pazar kayığı tahsis olundu Bu suretle *nöbet* saatinden evvel kayıkla Çırağan'dan Dolmabahçe'ye gelirler, nöbet çaldıktan sonra aynı yolla dönerlerdi.³⁰⁸

Musika-ı Hümayun ile Hademe-i Hümayun talebesinin bir arada bulduklarını ve kadrolarını o mektebin ilk talebesinden ve sonra hocalarından Emin Efendi Kethüdazade menakibinde şu satırlarla bize anlatır;

“Sultan Mahmud Hani sani Beşiktaş tarafı için bir bend dahi müceddeden inşa ve ilave edip badelitmam açılacağı vakit-ki 1255 senesine tesadüf eder - dua ve sena olunmak için meşayihî davet eder, birçok arabalar tahsis ederler, şeyhler binerler, giderler. O vakit Müzikai Hümayunun efradı 40 - 50 kişi olduğundan Sultan Mahmud’un irâdesiyle on araba dahi müzikaya gönderirler. Üçer, dörder fakir de

³⁰⁵ Aksoy, a.g.m., s.1217 vd.

³⁰⁶ Scognamillo, a.g.m., s.531.

³⁰⁷ Bilim, a.g.e., s.73.

³⁰⁸ Sanal, a.g.e., s.55.

beraber bindik. Sazsız huzurda bulunmak ve duaya amin demek için Mabeyn hademesivari gittik. Çünkü o vakit Mabeyn hademesi de az idi.”³⁰⁹

Burada toplanan gençlere aynı zamanda Türkçe ile dini ve toplumsal bilgiler öğretildiği ve bunun için de o zamana göre öğrenilmesi gerekli ve zorunlu bulunan Arapça ve Farsça okutulduğu şüphesizdir.³¹⁰

Bir nizamname Musika-ı Hümayun talebesinin kıyafetlerini de bize bildirmektedir. Bu nizamname 1254(1838)'de Babiâli ile Babı Defterdari denilen hükümet dairelerindeki gençleri okutmak üzere Mektebi Maarifi Adliye adıyla bir mektep açılmak üzere hazırlanan nizamnamede, bu yeni mektep talebesinin giyeceği elbise için Harbiye ve Musika-ı Hümayun talebelerinin kıyafetleri örnek olarak gösterilmekte ve o kıyafetin nelerden ibaret olduğu anlatılmaktadır. İşte bu vesikada Harbiye talebesi ile müzikalılarının kıyafet hususunda bile yan yana yürüdüklerini gösterir.³¹¹

İki yıl kadar bu görevde kalan Manguel'den istenilen verim sağlanamayınca, o dönemde Avrupa musikisinde en çok sözü geçen İtalyanlardan yararlanma düşüncesiyle Sardunya Krallığı'nın İstanbul elçisine başvurulmuş, Sardunya hükümeti de ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti'yi “Osmanlı İmparatorluğu müzikalarının genel eğitmeni” unvanıyla İstanbul'a göndermiştir.³¹²

Donizetti ilk iş olarak talebesine porteli notayı öğretmeye koyuldu; o sıralarda Türk musikicileri, düz satır hâlinde ve yan yana konulan işaretlerle yazılır bir nota kullanıyorlardı. Bu notaya bunu icat etmiş Ermeni asıllı Osmanlı musikicisinin adı ile Hamparsom notası denilirdi ve Donizetti'nin öğrencileri bu notayı biliyorlardı. Bandonun yeni şefi önce kendisi bu notayı öğrendi, bu notadaki her işaretin ve Türk musikisindeki perde isimlerinin batı musikisinde bulabildiği karşılıklarını liste hâlinde bir kağıda yazdı, ayrıca porteyi tarif etti, bu suretle batı notası Türk öğrencilere en kısa zamanda öğretilmiş oldu.³¹³

³⁰⁹ Ergin,a.g.e.,s.370.

³¹⁰ Aynı, s.370.

³¹¹ Ergin,a.g.e.,s.370.

³¹² Aksoy, a.g.m., s.1214 vd; Kosal, a.g.m., s.646.; Bilim,a.g.e., s.74; Ethem Güngör,**Türk Marşları**, Ankara, 1966, s.31.

³¹³ Sevengil,a.g.e.,s.9; Aksoy,a.g.m., s.1216 vd;. Kosal, a.g.m.,s.646.

Müzikada hizmeti esnasında işittiğine göre; Mehterhane takımının artık nöbet çalması istenilmediği sıralarda Donizetti'den başka keman Muallimi Çamaluva, klarnet Muallimi olarak da Tügsüz denilen bir İtalyan ve diğer her saz için bir Frenk artist getirilmiş ve saray bandosu bu şekilde kurulmuştur.

Yine bu açıklama sırasında diyor ki;

“Saray İtalyan tropu tenoru Alfred Stravula ise bu miralay meşhur Donizetti'nin kardeşi değil kardeşinin oğlu olduğunu ve ihtiyarlayınca çekilip İtalya'ya giderek orada öldüğünü bana ifâde eylemiştir.”³¹⁴

Ders vermeğe başladığı yirmi kadar Enderun ağasından oluşan saray bandosu, iki üç ay sonra dikkati çekecek seviyeye erişmiş, 28 Şubat 1829 günü Silivri'den dönmekte olan padişahı gemide iki saat kadar eğlendirmiştir. Abdullah Molla'nın hâtıralarında bu seyahat şöyle anlatılmaktadır:

“28 Şubat 1829'da İkinci Mahmud ve yanındakiler, Silivri kasabasından vapurla İstanbul'a döneceklerdi. Padişah, askeri müzikanın kara yolu ile yürüyerek şehre döneceğini öğrenince müzیکacıları da vapuruna almış, vapur kalktıktan sonra müzika takımından sekiz on tanesini kamarasına çağırıp iki saat çaldırıp dinlemiştir, gemiden inerken de müzیکacıları ihsânda bulunmuştur. Kurban bayramı töreni İstanbul'da Büyükdere çayırında yapılmıştır. Müzika takımı tahtın yakınında yer almıştı, padişah otağundan çıkıp tahtın bulunduğu yere doğru gelirken halkın ve askerın duası göklere yükselmiş ve müzika çalmaya başlanmıştır.

28 Kanun-i evvel (Aralık) 1829 günü padişah avlanmak için vapurla Çekmece'ye gitmişti, vapur baş tarafında «Zât-i Şahâne için mürettep olan müzika ahenk ederek» Sarayburnu'na gitmiş, Topkapı Sarayı'ndan çıkıp gelen padişahı almıştır. Padişah yemeği vapurda yemiş, sonra müzika sanatçılarından klarnet soloları dinlemiştir. Çekmeceye varılınca padişah ayan konağına inmiş, yüze yakın müzika takımı ve süvari ağaları başka evlere misafir edilmişlerdir. Avdan sonra akşam ve yatsı nöbetlerinde müzika çalınmış, kasabanın kadınları toplanıp batı müziği dinlemişlerdir.

Başka bir gün padişahın başkatibi Mustafa Efendi, Boğaziçi'nde Sırayalılar denilen yerdeki yalısında Rusya murahhası Orlofa ziyafet vermiş, yemek yenirken padişahın müzikası çalmıştır. Bu sırada Ruslarla aramızda savaş vardı, İkinci Mahmud, İstanbul'un Avrupa yakasındaki Rami kışlasında başkumandan sıfatıyla askerın arasında oturuyordu. Rus delegesi de bu savaşla ilgili anlaşma için gelmişti. Ruslarla aramızdaki geçimsizlik yatışınca, padişah 28 Nisan 1830 günü Rami kışlasından ayrılıp Boğaziçi'nde Tarabya'daki hünkar yalısına inmiştir.” Abdülhak Molla, Padişahın civardaki yalılara yerleştirilen maiyetini belirtirken «Mabeyn-i Hümayun hademesi, müzıkacı

³¹⁴ Ergin, a.g.e.,s.374.

ağalar ve müezzin başılar» sözlerini kullanıyor. Hekimbaşı Abdülhak Mollanın hâtıralarında bahsedilen müzikacı ağalar ilk bandomız mensuplarıdır.³¹⁵

Bir İngiliz deniz subayının memleketimize ait İngilizce olarak yazıp bastırılmış olduğu kitapta da; yüzbaşı Adolfus Slade, 1829 da İkinci Mahmud'un padişahlığı sırasında memleketimize gelmiş, donanmamızda gözlemci olarak bulunmuş, savaş gemilerimizle birlikte Karadeniz'e de çıkmıştı, bu ilk gelişinde üç yıl kaldı. Abdülmecit hükümdar olduktan sonra 1849'da tekrar geldi, bahriye paşası olarak uzun müddet hizmetimizde bulundu, 1854 de Türk donanmasıyla Kırım Harbine katıldı. Adolfus Slade, 1829 yılındaki ilk gelişinde İstanbul'da Osmanlı sarayı hizmetinde bulunan Gohbi ve Calosso isminde iki İtalyan'la tanışmıştı. Bir akşam bu iki İtalyan'la birlikte Boğaziçi'nde Büyükdere de bir aralık kuvvetli bir bando sesi ve bir İtalyan operasından nağmeler duymuştur. Bu onun için Boğaziçi kıyılarında beklenmedik bir olaydır. Rossini'nin bir eseri büyük bir ustalıkla çalınmaktadır, Osmanlı sarayında Enderun ağalarından bir bando kurulduğunu İtalyan arkadaşlarından öğrenen İngiliz deniz subayı, Giuseppe Donizetti ile tanışmış, duyduğu hayranlığı bildirmiştir. Saray bandosunun sayfiyede padişaha verdiği akşam konserlerinden birini de anlatmıştır. Mevsim yazdı. Subay, saray hizmetindeki Signor Gobbi ve Signor Calosso adlı iki Piemonteli İtalyan'la bir akşam kıyıda geziniyordu. Sözü seyahatname yazarına bırakalım: "Birkaç Rum kayıkçının bizi neşelendiren şarkılarını askeri bir bandonun kuvvetli akisleri bastırdı. Bu, Boğaziçi yalılarında benim için beklenmedik bir hadiseydi. Hocaları Signor Donizetti'nin koltuklarını bihakın kabartacak bir mehâretle Rossini'yi çalıyorlardı. Bandonun bulunduğu saray rıhtımına gittik. Bandoyu teşkil edenlerin gençliğine, Calosso ile olan laübâliliklerine ve ona Rüstem diye hitap edişlerine şaşma kaldım. Bunların Enderun'a mensup olduğunu, Padişahı tenşit için musikiye çalıştıklarını öğrendiğim zaman hayretim büsbütün arttı. Donizetti'nin bana anlattığına göre bu çocukların müzik öğrenmekteki istidatları İtalya'da bile olsa dikkati çekmekten hâli kalamazmış. Buda Türklerin musikiye olan tabîi kâbiliyetlerinin bir delili imiş. Fakat, ne yazık ki bu gençler, profesyonel olmaya vakit bulamadan, başka şeyler öğrenmek için başka sanat şubelerine ayrılacaklar, onları ikmâlden sonra da devletin mühim askeri ve idari makamlarına getirileceklerdir. Onları seyrederken zihnimden şunlar geçiyordu: belki birkaç ay sonra şu flüt çalanı firkateyn kaptanı, davulcuğu bir kalenin dizdarı, borucuyu bir süvari alayında albay götürüz!" diyor.³¹⁶

³¹⁵Sanal, a.g.e., s.54.

³¹⁶ Amiral Slade, memleketimizde geçirdiği yıllara ait görgülerini Records of Travels in Turkey a trip in the Black Sea with The Captam Pasha (Türkiye seyahatine ait kayıtlar, Kaptan Paşa ile Karadeniz'de bir sefer) adı altında yayınlamıştır. Bkz.Sir Adolphus Slade, **Sir Adolphus Slade'in**

Biri yerli, biri yabancı bu iki kaynağın bize verdiği bilgi 1829 yılına aittir, o sıralarda Donizetti'nin memleketimize gelişinin üstünden henüz bir yıl geçmişti ve artık Türk musikicileri ellerindeki sazlarla İtalyan operalarından parçalar çalıyorlardı.³¹⁷

1834 tarihinde de, o yıl Serasker Mehmet Hâlil Rıfat Paşa (ölümü 1855) İkinci Mahmud'un kızı ile evlenmiş, bu sebeple büyük bir düğün yapılmıştı. Bu düğünü anlatmak için manzum bir surname yazmış olan şair Rıfat düğünü anlatırken arada şunları söylüyor; "Bazen marş, bazen alafranga (havalalar) keder denilen hırsız prangaya vurdular, yani neş'e kederi esir etti"

Şairin bahsettiği marşları, alafranga eserleri çalan Donizetti idaresindeki saray bandosu idi.³¹⁸

Saray hazine memurluğunda ve saray müezzinliğinde bulunmuş olan Hafız İlyas'ın sarayda iken yazdığı ve II.Mahmud'un ölümünden sonra yayınladığı notlardan da öğreniyoruz .

II. Mahmud klasik yolda başarılı bir şarkı bestecisiydi, ayrıca ney üfler, tanbur çalardı. Musika-ı Hümayun'un kurulmasıyla birlikte Batı müziği dinliyor, onu sevmeye çalışıyordu, ama öbür yandan, sarayda eskiden olduğu gibi devam eden fasılları dinlemekten de geri kalmıyordu. Özellikle Dede'nin eserlerine büyük değer vermektedir. Gittiği yerlerde de bandocularla müezzinleri birlikte götürüyordu. Müzikteki bu iki yanlılık o dönemin havasını, hem Doğu'ya hem Batı'ya hem eskiye hem yeniye dönük iki cephesini çok iyi dile getirir. Biri, padişahın asıl sevdiği, inceliklerine varabildiği müzik, öteki ise öğrenilmesi, sevilmesiyle ulaşılması gerekendi; biri "akıl"ın, öbürü "duygu"nun gereği idi. Cumhuriyet döneminin ilk aydın kuşaklarınca açık bir biçimde yaşandığını bildiğimiz bu iç çatışmasının daha o zaman başladığını düşünmek pek yanlış olmaz.³¹⁹

23 Nisan 1823 tarihinde Topkapı Sarayında doğmuş olan Abdülmecit, babası İkinci Mahmud'un ölümü üzerine 3 Temmuz 1839'da padişah oldu. Henüz on yedi yaşını sürüyordu, o zamana kadar okuma yazma ve din bilgisi edinmekle beraber, esaslı

Türkiye Seyahatnamesi,çev.Âli Rıza Seyfioğlu,Genelkurmay Başkanlığı yay.,Ankara,1945,s.33 vd.; Sanal,a.g.e.,s.54; Sevengil,a.g.e.,s.10; Aksoy,a.g.m., s.1216 vd.

³¹⁷ Sevengil,a.g.e.,s.10.

³¹⁸ Aynı, s.11.

³¹⁹ Aksoy, a.g.m.,s.1217 vd.

bir öğretim görmemişti. Eski saray eğlencelerinden hoşlanarak büyümüştü. Küçük yaşta iken kendisini eğlendirmek için saraydaki ağaların çocuklarından bir eğlendirici takım kurulmuştu. Bu çocuklara çengi elbisesi giydirilmiş, çocuklardan düzenlenen raks heyeti saraydaki koloyunu takımı ile birlikte Topkapı Sarayı meydanına getirilmiş, bunlara Musahip Sait Efendinin idaresinde oyunlar oynatılmış küçük Şehzade eğlendirilmişti. Hatta sarayın yaşlı sanatkarlarından mukallit Kambur Esat, kalabalığın içinde curcuna teperken, yorgunluğa dayanamayarak kendisini yere atmış, Şehzade Abdülmecit bunu tuhaflık sanarak pek hoşlanmıştı ve «Bir daha yapsın» diye tutturmuştu. Mukallit Kambur Esat'ın ayağa kalkmaya bile mecâli kalmadığı için saray oyuncuları onu iki kolundan tutup zorla kaldırmışlar, tekrar yatırıp yeri öptürmüşlerdi. Bu gibi hallerde babasının yaptığı gibi küçük şehzade de bir çıkın altın gönderip zavallı ihtiyar sanatkarı sevindirmiştir.

Şehzade Abdülmecit, daha sonraları Donizetti idaresindeki bandoyu dinlemiş, ihtimâldir ki anlamamış, belki de yenilik diye hoşlanmıştı.³²⁰

Abdülmecit, Padişah olduğu sıralarda memleket büyük tehlikeler içinde bulunuyordu. II.Mahmud devrinde Mısır vâlisi Mehmet Âli Paşa (1769-1848) isyan etmiştir. Oğlu İbrahim Paşa'nın kumandasındaki ordu Anadolu topraklarını çiğnemiş, Kütahya'ya kadar gelmiştir. Bu olaydan sonra Abdülmecit Padişah olmuştu. Genç hükümdar tahta oturur oturmaz, hatta oturmadan önce bir türlü, tahta oturduğundan bir müddet sonra da başka türlü iki baskı ile karşılaşmıştı; ilk baskı o zamana kadar serasker olup da sadrazam olamayan Hüsrev Paşa (ölümü 1854) dan gelmişti; yaşlı ve hırslı vezir, genç Padişahın lalası tavrını takınmış, Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1859)yı sıkıştırarak mührü alıp cebine yerleştirmiş, Abdülmecit onun sadrazamlığını ilan etmeye mecbur olmuştu.³²¹

İkinci baskı, Mustafa Reşit Paşa'dan gelmiştir. Hem hâriciye nazırı, hem de Londra elçimiz olan Mustafa Reşit Paşa, II.Mahmud'un öldüğünü haber alır almaz, Londra'dan İstanbul'a gelmiş, on yedi yaşındaki padişahı sıkıştırıp evvelce babasına da söylediği düşüncelerini genç padişaha kabul ettirmiştir. Bu düşünceler; Mısır meselesinin halledebilmesi için Osmanlı Devleti'nin kendini Avrupa devletlerine beğendirmesi ve bunun için de onların güvenini kazanılması gerektiğidir. Bu güven

³²⁰ Sevengil,a.g.e., s.11. vd.

³²¹ Aynı, s.11

Osmanlı Devleti'nin gidişini Avrupa devletlerinin gidişine uydurmasıyla kazanılacaktır. Kısacası Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar uygulanan ve artık faydası görülmeyen idare usullerini bırakıp batılı devletlerdeki idare sistemini kabul ve ilan etmek gerekmektedir.³²²

İhtiyar Sadrazam Hüsrev Paşa, hiçbir yeniliğe taraftar değildir. Genç Padişah tecrübesizliğine rağmen doğru yolu seçmekte gecikmez, Mustafa Reşit Paşa'nın dediklerine uyar ve onun hazırladığı Tanzimat-ı Hayriyye fermanını kabul ve ilan eder (4 Kasım 1839).

Bu, esaslı bir ıslahat programıdır: memlekette mahkeme kararı olmadan hiç kimse cezalandırılmayacaktır; yani Abdülmecit, o zamana kadar padişahların kayıtsız şartsız kullandıkları bir haktan vazgeçiyordu. Memleket halkı, din ve mezhep farkı gözetilmeden can ve mal emniyeti içinde eşit sayılacaktır. Sadece bu maddeler bile o zamana kadar doğu memleketlerinin hiçbirinde lafi bile edilmemiş olan bir nevi insan hakları beyânnamesi önemini taşıyordu. Eğitimde, adliyede, mâliyede, batılı sistem uygulanacaktı. Osmanlı Devleti'nin yüzü batıya yöneliyordu, bu arada tabîi genç Padişah Abdülmecit de gerek idari ve siyasi, gerek hususi hayatında gideceği yolu bulmuş oluyordu. O, artık düşünceleri ile beraber özel yaşayışında ve zevklerinde batılı bir insan olacaktır. Bunun sonucunda da batı dram sanatı Osmanlı sarayına girecektir.³²³

Batı, genç Padişah için bilinmeyen bir dünya idi. Batılı olabilmek için bu bilinmeyenin ne olduğunu öğrenmesi gerekiyordu. Onun içindir ki, Fransızca öğrenmiş, batı memleketlerinde neler olup bittiğini öğrenmek için çalışmış, yabancıların ilerleme sebeplerini yenilikçi devlet adamlarından ve sarayında vazifelendirdiği yabancılardan öğrenmiştir. Bu arada saray müzikası direktörü İtalyan Donizetti ile özel hekimi Avusturyalı Spitzer, genç Padişahın daima güvendiği ve kendilerinden fikirce faydalandığı iki Avrupalı aydındır.³²⁴

Abdülmecit'in özel hekimi Spitzer'le olduğu gibi, müzika direktörü Donizetti ile de zaman zaman sohbetlere giriştiğini belirtmiştik. İtalyalı müzik ustasından sorup, öğrenmek istediği şeyler batı müziğine ve o sırada Beyoğlu'nda bazı yabancılar tarafından gösterilmeye başlanılmış olan müzikli sahne sanatına aittir. Padişah bilhassa

³²² Sevengil,a.g.e., s.12

³²³ Aynı,s.12 vd.

³²⁴ Aynı,s.12 vd.

operet ve opera konularına ilgi göstermiştir. Batı müziğinin sarayda yerleşmesi için Donizetti'nin tavsiyelerini önemle karşılamış, şehzadelerin ve sultan hanımların piyano dersi almaları için Avrupa'dan yabancı müzisyenler getirtmiş, saraya piyanolar satın almıştır.³²⁵

Leyla Hanımın babası Hekim İsmail Paşa (1812-1871), Abdülmecit'in saltanatı yıllarında tıbbîye nazırlığında bulunmuştu. Sarayla yakın ilgisi vardı, kızı da bu yakınlık yüzünden pek küçük yaştan itibaren sarayın harem dairesine ve sultan hanımların yalılarına, köşklerine girip çıkmaya başlamıştı. Leyla Saz, musikiye sarayda başladığını ve harem eğlencelerine dair gördüklerini Türkçe ve Fransızca olarak yayınlanmış olan hâtıralarında anlatıyor. Aşağıdaki bilgileri bu hâtıralarından öğreniyoruz :

“Dolmabahçe ve Çırağan saraylarında selamlığa doğru alt kat müzika sınıfına ayrılmıştı, öğretmenler erkekti. Müzikaya giren kalfalar başlarında uçları omuzlarından aşağı sarkan örtüler olduğu halde, günlük elbiseleriyle gelirlerdi. Dans edenlerde örtü bulunmazdı. Öğretmenleri meşk yerine getiren harem ağaları ile çalgı çalan ve dans eden kızları getiren hizmet cariyeleri de derste hazır bulunurlardı. Küçük kızların hiç gürültü etmemek şartıyla burada bulunup musikide kulak dolgunluğu kazanmalarına müsâade edilirdi. Batı müziği fanfarı ve orkestrası haftada iki, doğu müziği takımı haftada bir ders görürdü. Cuma günleri tatildi, dans dersleri için ayrı bir salon vardı.

Genel prova günlerinde o sırada müzika kumandanı olan Necip Paşa, mutlaka hazır bulunurdu. Donizetti Paşa da bazen derse gelirmiş, ben görmedim. Harem-i Hümayun'un kadınlardan mürekkep müzika ve orkestrası pek mükemmeldi. Bunlar sarayın erkek orkestrası ve Musika-ı Hümayun sanatkarları kadar iyi çalarlardı. Vahideddin doğduğu vakit Musika-ı Hümayun orkestrası bahçede kapı önünde, harem orkestrası içeride bahçe kapısına yakın bir yerde paravana arkasında nöbetleşe çalmışlardı. Kız orkestrası o gün en çok Gillomme Tell ve La Traviata operalarından parçalar seçmişlerdi. Kızlar fanfarında doksan genç müzikacı vardı, bunlar törenlerde harem dehlizlerinde dururdu. Üniformaları defne yaprağı işlenmiş iki santimetre genişliğinde sırma zırlı nar çiçeği kadifeden bir pantolon ile etekleri, kolları, boyun tarafları yine sırma işlemeli birer ceketten ibaretti. Kızların saçları kısa kesilmişti, başlarında elbiselerinin kumaşından kenarı sırma zırlı ve ferahili fes, ayaklarında parlak potinler vardı. Uzun boylu, mütenasip endamlı, güzel vücutlu kız çavuş eski mehterhane takımlarındaki iç oğlan başçavuşunun, erkek fanfarında tambur majörlerin vazifesini yapardı. İlk sırada flütler, klarnetler, pistonlu kornalar, ikinci ve üçüncü sıralarda büyük aletler, davullar bulunurdu. Gözünü Padişahın çıkacağı kapıya dikmiş olan kız çavuş, Padişahın önünden gelen teşrifatçı görünür görünmez elindeki bastonla ekibine : «Hazır ol» emri verir, ikinci hazinedar görününce bastonunu bir defa havaya fırlatıp döndürerek yakalardı. Padişah, solunda hazinedar usta, arkasında kadın ekibi olduğu halde, girerken selam havası, Padişah kapı önünde durup vâlîde sultan yanına gelince de hünkarın marşı çalınırdı.”

Bazı törenlerde Harem-i Hümayun orkestrasından ayrılmış altmış kız opera

³²⁵ Sevengil,a.g.e.,s.12 vd..

parçaları çalarlardı. Kız bale grubu danslar yapardı. İskoç, İspanyol dansları, diğer Avrupa dansları, Türk dansları ile beraber pantomimlar da yapılırdı. Sultan düğünlerine erkekler müzikası gibi harem müzikası da katılırdı. Kızlardan fanfar ve orkestra kurulması belki bir fantezi sayılır. Fakat bunun yanı başında ciddi müzik, Abdülmecit sarayında önemle yer almış bulunuyordu.³²⁶

Giuseppe Donizetti'nin yetiştirdiği saray bandosu daha ilk günlerden itibaren çeşitli sazlar için ayrı ayrı yabancı öğretmenler getirilerek çalıştırılmış, mükemmel hale gelmişti. Dünyaca ünlü keman sanatkarı ve besteci Vieuxtemps'ın şahitliğine dayanarak bu yargıya varıyoruz. 1848 yılında İstanbul'a gelmiş ve Abdülmecit tarafından kabul edilmiş olan Henri Vieuxtemps saraydaki müzik çalışmalarını incelemiş, bu arada bandonun başarılı olduğunu belirterek onu övmüştür.³²⁷

Bütün tanınmış merkezlerde şöhret yaptıkları ve çar sarayında uzun zaman alkışlandıktan sonra padişahın müzik merakını duyarak sarayda da konser vermeye gelen bu artist ve pedagog karı koca, seyahat hâtıralarını M. Radoux isimindeki müzik ustasına dönüştürmüşlerdi. O'da İstanbullu bizzât tanımamaktan ileri gelen bir miktarlık lisân fantezisiyle o bilgi emânetlerini sonradan yayınlamıştır. Sarayda alkışlanan, manen ve maddeten övgü gören sanatkar, saray müzikasıyla de temas ettirilmiş : "ZâtıŞahâne, Donizetti'ninki o yıllardan aynı isimdeki namı bestecinin kardeşiydi— idaresinde bulunan askeri müzikayı ve müzik okulunu Vieuxtemps'ın teftiş etmesini arzu buyuruyormuş. Bu okulda altmış kadar Türk gencine yaylı sazlar, dans ve hele sultanın ayrıca hoşlandığı bir tâlim kolu olarak hokkabazlık (*tours de gobelets*) öğretiliyordu. Artistlerimiz şerefine küçük bir konser verildi ki, onlar da böylelikle öğretim durumunun yürekler acısı düşüklüğü ve öğretim heyetinin büyük cehaleti hakkında (= *de la triste mediocrite de l'enseignement et de l'ignorance complete du corps proferssoral*) tam bir kanaat edindiler. Şantörler en gamlı alınların kırışığını bile gidertecek bir eda ile *Somnanbule*'den bir perdeyi temsil ettiler (*Bellini'nin* 1831 de bestelenmiş olan iki perdelik İtalyan operası). Vieuxtemps bana diyordu ki: «*On ne peut se faire une idee du grotesque de cette execution; c'etait desopilant, inenarrable!* » (Bu icrânın kabalık derecesini tasavvura imkan yoktur, gülüncün gülüncüydü, anlatılamaz vesselam !). Buna karşılık askeri müzika hiç de değersiz değildi, şantörlerden hayli üstün kuvvette çalıcılardı. Vieuxtemps'ın zâtıŞahâneye ithatla bestelemiş olduğu bir marşı gayet doğru olarak (*fort correctement*) hem de *a prima vista* icrâ ederek bu üstünlüğü ispat ettiler. İcrâcılar müellifi alkışladılar, kahve fincanlarıyla birlikte olarak çubuklar mişat alameti hâlinde yeniden sunulup tütürüldü. Ay ışığıyla esrarlı surette aydınlanmış bulunan sarayın muhtelif dehlizlerinde bir miktar gezinip dolaşıldıktan sonra

³²⁶ Sevengil,a.g.e.,s.12.

³²⁷ Aynı,s.12.

(ki saat gece yansına yaklaşmıştı), Sultanın, paşalarla saray büyükleri de beraberinde olduğu halde, kendilerini beklemekte olduğu haberini vermeye nihayet gelebildiler.”³²⁸

Yukarıdaki bilgilerden de öğrendiğimiz gibi, 1848 yılında Abdülmecit sarayında Donizetti idaresindeki bandodan başka bir sanat okulu, bir nevi konservatuar bulunduğu, altmış Türk gencinin burada ders gördüğü öğreniliyor. Bu gençlerden bazılarına yaylı sazlar, bazılarına çan, bazılarına dans, bir kısmına da hokkabazlık öğretiliyordu. Bu okuldaki Türk gençlerinden müzik ile meşgul olanlar Vieuxtemps'ın karşısında Bellini (1801-1835)'nin Somnambul operasından bir perdeyi temsil etmişlerdir. Radoux'un yazdığına göre Vieuxtemps, bu temsilde orkestranın ve şantörlerin eseri gayet kötü icrâ ettiklerini söylemiştir.³²⁹

Bir müddet sonra da sarayda Abdülmecit'e müzikli temsiller gösterildi. Bu temsiller, Donizetti'nin Dolgi'ye yazdığı ve başlangıçta düşündüğü gibi sadece okul operetleri ile kalmamıştır. Bu bandodan yetişmiş olan Türk sanatkarları askeri birlikler için kurulmuş olan bandolara öğretmen ve şef olmuşlardır. İlk bandocularımızdan Miralay (Albay) Hâlıl Bey'le, Necip Paşa gibi bazıları da saray bandosunda şeflik etmişlerdir. O sırada saray orkestrası kurulup gelişmesi de sağlanmıştır. Meşhur keman ve piyano sanatkarı Angelo Mariani (1822-1873) Osmanlı Devleti'ne gelmiş 1849'da saray orkestrasına şef olmuştur. Bu arada Padişah Abdülmecit için bir Hymne yazmıştır. Sonradan İstanbul Üniversitesi Kütüphânesine verilmiş olan saray notaları katalogunda Mariani'nin bu eserinden Şarkı-i duaiye sözleriyle bahsedilmektedir; Mariani bu eserini «ey hâlık-i kevn ü mekan » mısrası ile başlayan bir Türkçe güfteyi bestelemiştir. Pizani adında bir İtalyan müzikçi ve 1848 yılında Beyoğlu'nda Naum Tiyatrosunda orkestra şefi olarak çalışan ve dikkati çekip saraya alınmış olan Callisto Guatelli, Mariani'den sonra saray orkestrasına şef olmuşlardır.³³⁰

Sarayda çocukluğundan beri batı musikisini işiten ve Padişah olduktan sonra da bu yeni zevke yakınlık gösteren Abdülmecit, musikili sahne eserlerine ilk defa 1846 yılında ilgilenmiştir. Sarayındaki yabancılara batı memleketlerindeki hayata karşı duyduğu merak tesiri ile birçok sorular sorarken Giuseppe Donizetti ile de müzik meselelerini konuşuyordu. Ciddi musikiyi Türk sarayına esaslı surette sokmak ve

³²⁸Sanal,a.g.e.,s.54 vd.

³²⁹Sevengil,a.g.e.,s.12.

³³⁰Sanal,a.g.e.,s.54 vd.

yerleştirmek için uğraşan İtalyalı maestro, bandodan sonra orkestrayı kurmuş, aynı zamanda Türk gençlerinden bir de koro yetiştirilmişti. Donizetti'nin İstanbul'dan, doğduğu yere, Bergamo kasabasındaki müzik ustası ve eski arkadaşı Dolci'ye gönderdiği mektupta şu sözler vardır; “Türk öğrencilerimin İtalyanca şarkılar söylediklerini, oğlum belki size anlatmıştır”.

Orkestra ve koro kurulması, sarayda müzikli sahne eserleri oynanabilmesi için iyi bir başlangıç olmuştur.³³¹

Abdülmecit, 1846 yılında Giuseppe Donizetti ile müzik meselelerini konuşurken sarayda müzikli temsiller verilmesini, bunun için de saray müzika heyetinden seçilecek Türk gençlerinin yetiştirilmesini istedi. Bu bilgiyi Donizetti'nin Bergamo kasabasındaki eski dostu ve müzika ustası Dolci'ye yazdığı biraz önce belirtilen mektuptan öğreniyoruz. Ocak ayı 1846 tarihli olan bu mektup şudur;

“Pek aziz dostum ;

Evvelce okullarda oynanmış olan şu küçük operetlerin partiyonları olup olmadığını öğrenmek istiyorum:

La prova dell'accademia finale.

İl piccolo Compositore di musica.

İl piccoli virtiosi ambulanti.

İl Ciovedi - grasso.

Un buon cuore scusa molü difetti.

Türk öğrencilerimin şimdi İtalyanca şarkılar söylediklerini oğlum size söylemiş olacaktır. Sultan, birkaç operet görmek istiyor. Nereye başvurmam gerektiğini hakikaten bilmiyorum. Bu piyeslerin işimi göreceğini düşünüyorum.”

Donizetti'nin büyük bir müzik adamı olmadığı bilinmektedir. Ama çalışkan, sabırlı, bildiğini öğretebilen, ciddi bir musikici olduğu da bellidir. Bando musikisinden başka İtalyanca sözlü parçaları, bu arada opera arylarını da repertuarına almıştı. Bandodan başlayarak koro ve orkestra eserlerine yönelmeyi, böylece Batı müziği zevkini saray ve çevresine aşıladıktan sonra şehre yaymayı düşünüyordu. Dikkat edilirse, müzik tanzimatımızın başlangıçta herhangi bir programı yoktu, sonradan hiç değilse belli bir program ortaya çıktıysa bu, Donizetti'nin gelişiyle olmuştur.³³²

Donizetti Fransa'dan ‘Legion d'honneur’ padişahtan ‘iftihar’ ve ‘Mecidi’ nişanlarını almıştır. Ölümünden bir yıl önce, 1856'da, yine bey anlamına gelen

³³¹ Sevengil, a.g.e.,s.12.

³³² Aksoy, a.g.m.,s.1216 vd.;Sevengil,a.g.e.,s.54.

'Mirliva' rütbesine çıkarılmıştır. "dergar olan marifet ve emektarlığı cihetiyle rütbei hâliyesinin yine Bey tabîr olunmak üzere mirliva rütbesine terfiine» irâde çıkmış ve 3500 kuruş olan maaşına 4000 kuruş zam yapılmıştı. Bu aylıktan başka kendisine altı kişilik erzak ve sekiz yem tayini de veriliyordu.³³³

Türkiye'de batı müziği öğretiminde ilk bandocu kuşağını yetiştiren kişidir.³³⁴

II. Mahmud ve Abdülmecid için marşlar da besteleyen Donizetti'nin haremde de müzik dersleri verdiği bilinmektedir. Donizetti çok sayıda müzikçi ve müzik hocası yetiştirdiği gibi sarayda müzikli gösterilerin yapılmasına katkıda bulundu.³³⁵

Donizetti aynı zamanda Napoli'deki Pelitti müessesine mektup yazarak birçok enstrüman sipariş etti. O sırada saz yapımında sık sık yeni buluşlar ve ilerlemeler olduğu için, Donizetti tarafından Pelitti'ye gönderilen siparişlerin zaman zaman tekrar edilmektedir.³³⁶

İstanbul'a gelir gelmez mevcut sazlarla işe koyulan Donizetti, yeni aletler de sipariş etti. Masarifat nazırı Ahmet Fethi Paşa'nın 1248 (M. 1832) tarihli şu arzısı mektebe ilk ilave malzemenin gelişine aittir:

"Atufetlü müşir paşa marifetletleri ve Müzika-i hümayun ustakarı Donizetto vesatetiyle bundan bir sene akdem aşağıya ısmarlanmış olan müzika sazları bu defa vürudetmiş ve icâbeden behası 24,700 kuruşa bâliğ olmuş olmakla."

Sazlar süratle tekemmül ettiğinden siparişler sık sık yenileniyordu. ölümünden iki yıl önce Donizetti'nin yazdığı bir mektubun baş ve son kısımları şöyledir:

"Bay G. Pelitti Milano

29 Ağustos, 1 Eylül, 22 Ekim tarihli mektuplarımızı zamanlarında aldım...

Şimdi şunları ısmarlıyorum: No. 400 do kleron 3 tonlu, 2 puntini, 2 halka ve *bocchino*;

10 mi b büğlü D kemerli.

Aletlerin hep bir modelde ve revaçtakilerden olmasına iyi dikkat ediniz ve boşuna masraflardan kaçınılmak üzere hepsini yalnız altı sandık hâlinde göndermiye çalışınız. İlişik olarak 4,500 franklık bir poliçe gönderiyorum, 27 Kasım tarihiyle, 3 aylık için M. Pierre'den M. Albin'in emrine olarak... ve mahsus selam ederim."³³⁷

³³³ Scognamillo, a.g.m., s.99 vd.; Sevensil, a.g.e., s.13.; Sanal, a.g.e., s.42.

³³⁴ T.A., s.2 vd.

³³⁵ Sevensil, a.g.e., s.12.

³³⁶ Aynı, s.45.

³³⁷ Sanal, a.g.e., s.43.

Donizetti, Milano'daki Pelitti saz imalathanesine yazdığı başka bir mektupta, kapelkinoz (= Capello Chinese) 'lerin tepesine güneş alameti yerine hilal konulmasını, çünkü güneşin «haleli bir insan çehresi» hâlinde temsil olunmasının islam çevresince hoş karşılanmayacağını da yazmıştı. Bu kayıt, bize, birçok yeniliklere girişti diye III.Selim'i öldürten ve portre ressamlığına yol açtı diye II.Mahmud'u "gavur padişah" diye dile dolatan aynı yıllardaki zihniyet taassubunu yeniden hatırlattı. Müzika yeniliği de çeşitli itiraz sesleri arasında oluşuyordu.. Mekteplere, dairelere, erkan konaklarına, kayıtlı olarak merasimle resimlerinin asılmasına bizzât padişah nezaret ediyordu. Kışlalara 1836'da padişah resimlerinin asılmasındaki sembolik ve mücadeleci merasime müzikaların da iştirak ettirildiğini Lütü Efendi anlatıyor:

"Nev resim sancaklı sandallarla bir tabur bahriye ve iki tabur hassa, üç adet top ve mükemmel bir müzika takımı da Istanbuldan Anadolu yakasına geçti. O tarafın yollarına dizilen kıtalar mükemmel top ve müzikleriyle beraber safbestei selam ve tavkir oldular, tasvir-i hümayunu hamil fayton alayın önünde ilerledikçe sıradaki taburlardan müziklerle selamlanıyordu" diyor.

Taassubun direnişi türlü konularda önce böyle kırılmış, on onbeş yılda sayıları epey artırılabilen küçük yürüyüş bandolarıyla şehrin ilk teması böylece her fırsatta beslenmişti. O ilk Tanzimat nesli ki, kulakları henüz mehterhanenin gösterişine alışkındı. Gerçi Donizetti kendi bestelediği marşlarda, Cezayir marşları gibi zamanın acı hâtıralarını canlandıran bestelerinde (bazıları Milano'nun "Ricordi" evinde bastırılmıştı) hep halkın kulak zevkine bağlı kalmaya elinden geldiği kadar dikkat ediyordu ama, bandonun karmaşası ne de olsa mehter davul zurnalarından farklıydı. Fakat bando zevki halk arasında her şeye rağmen zamanla gelişti.³³⁸

Muzıkay-ı Hümayun Saray Orkestrası, Saray Opera Orkestrası, Saray Operet Orkestrası, Saray Korosu, Sarayın muhtelif Salon ve Oda Müziği toplulukları, Askeri Saray Bاندosu ile Sarayın müzik hocalarının yanısıra adı geçen bütün bu konularda Saray haricindeki tiyatro ve konser salonlarında sahneye çıkan akla gelen bütün orkestraları ve komple konservatuar öğretim heyetini de kapsıyordu.³³⁹

En parlak zamanında toplam 500 müzisyene iş verirken, Sultan II.Abdülhamid tarafından kadrosu 350 kişiye indirilmiş ve Balkan Harbi'nden sonra bu sayı iyice azalarak 120 kişiye düşmüştür.³⁴⁰

³³⁸ Sanal,a.g.e., s.49 vd.

³³⁹ Kosal, a.g.m., s.646.

³⁴⁰ Aynı, s.646.

1826'dan beri padişahın şahsi bütçesinden (hazineyi hassa'dan) finanse edilirdi. Kumandanları önce Orgeneral'e eşit rütbedeydi.³⁴¹

Orkestra şefleri, müzisyenleri ve öğretim hey'eti askeri rütbe sahibi subaylardan seçilirdi. Bu sayede Osmanlı İmparatorluğu'nda müzisyenlik mesleğinin itibar kazanması sağlanmıştı. Bütün teorik ve pratik (enstrümantal) dalların yanında Arapça, Farsça ve Fransızca da öğretilirdi. Kâbiliyeti yüksek olan talebeler burslu olarak bilhassa Almanya'ya gönderilirdi.³⁴²

Sultan Abdülaziz devrinde bütün bu teşkilâtın özel bir bakanlık sorumluydu. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda çeşitli orkestralar, özellikle de Ankara'daki Riyaseti Cumhur Filarmoni Orkestrası, Klasik Türk Müziği İncesaz Heyeti ve Konservatuar kadrolarının büyük kısmı Muzikay-ı Hümayun üyelerinden oluşmuştur.³⁴³

Musika-i Hümayun'da diğer alanlardaki çağdaşlaşma örneklerinde olduğu gibi çağdaş Batı müziğine yer verilmekteydi. Musika-i Hümayun'da o dönemde tüm Osmanlı okullarında okutulan Arapça, Farsça, din derslerinin yanında uygulamalı müzik dersleri okutulmaktaydı. Ancak okulun ders programı ve izlediği metod hakkında yeterli bilgiler yoktur.³⁴⁴

Bandolar açık havada dinletiler verdiler. Böylece Türkiye'de Batı müziği ilkin bandoların açık havada çaldığı marşlar, valsler, mazurkalar, polkalarla duyuldu. Batı müziğinin yaygınlaşmaya başlaması üzerine, 1850'de kurulan mağazalar çok sayıda Batı çalgısı getirtti. Yaprak ve defter biçiminde 6.000 kadar nota yayımlandı. Saray ve saraylı aileler, özenilen Avrupa örneği yaşamın bir parçası olarak giyim kuşamdan ev eşyalarına, selamlaşmadan eğlenmeye kadar uzanan batılılaşmanın bir gereği sayarak bu müziği benimsediler. Piyanoya özellikle ilgi gösterdiler. Hatta açık hava takımlarından derledikleri parçaları bazen viyolonsel ve flüt eşliğinde piyanoda seslendirerek oda müziği parçaları gibi çaldılar.³⁴⁵

Muzika-i Hümayun'a daha sonra Guatelli, Osmanlı padişahları içerisinde yabancı elçiliklerin davetlerine, balolara, tiyatrolara giden padişah olan Abdülmecit,

³⁴¹ Kosal, a.g.m.,s.646.

³⁴² Aynı,s.646.

³⁴³ Aynı,s.646.

³⁴⁴ Bilim,a.g.e.,s.74.

³⁴⁵ Scognamillo,a.g.m.,s.531.

Guatelli'yi sahnede seyretmiş ve onu beğenerek okula aldırmişti. Guatelli'ye de Donizetti gibi paşalık rütbesi verilmişti.³⁴⁶

Caltisto Guatelli, öğrencilerini Türk müziğinin aralık ve özelliklerini göz önünde bulundurarak Batı tekniğiyle marşlar bestelemeye teşvik etti. Kendisi de ulusal ezgilerden yararlanarak marşlar besteleyen Guatelli, birçok öğrenci yetiştirdi. Sarayda da dersler veren Guatelli'nin bu derslerine V.Murad, II. Abdülhamid ve Fatma Sultan da katılmışlardı.³⁴⁷

Tüm bu çabalar o zamanlar Batı müziğine ne kadar önem verildiğini gösterir. Musikinin gelişmesi de doğal olarak çağdaş Batı musikisinin alınmasıyla olacaktı. Böylece Muzika-i Hümayun, Türkiye'de çağdaş musikinin ve müzik okulunun öncüsü olmuştur.³⁴⁸

Çalışmalarının önemi, bandosu, orkestrası, opereti, operası, korosu, enstrumental ya da sözlü ürünleriyle Batı musikisinin bir bütün olduğunu gösteren bir program uygulamaya koymasındaydı. Onun dönemi Batı musikisini sınırlı bir çerçevede tanıma, öğrenme ve icrâ etme çalışmalarıyla geçmiş, ancak bestecilik alanına el atılmamıştır.³⁴⁹

Abdülmecit'in padişahlığı sırasında 1847 yılı Mayıs ayının 14'üncü günü topçu ikinci alayı müzika takımı tarafından verilmiş olan konsere ait ilan, marşlardan başka opera parçaları da çalındığını gösteriyor. Bu ilanı aynen alıyorum:

“Topçu ikinci alayı müzika takımının icrâ eyleyecekleri müzikaların ihbar kaimesi.

Flotow nam kimesnenin Förster operasından olan marşı.

Mayerber nam kimesnenin Vilka operasından bed'i.

Verdi nam kimesnenin Ernani operasından intihası.

Sultan Mahmud Han-ı sani'nin nedimi Ahmed Ağanın asker marşı,

Flotow nam kimesnenin Stradella operasından mahlûtası,

Strauss nam kimesnenin İ Lombardi operasından terennüm-i hanendegan,

Donizetti nam kimesnenin Don Sebastian operasından intihası,

Haydn nam kimesnenin Avusturya halkının imperator selamlamaları,

Haievy nam kimesnenin krâliçe Muskitrcs operasından makam,

Strauss nam kimesnenin bi-mana olan valsleri,

³⁴⁶ Bilim,a.g.e.,s.75.

³⁴⁷ Scognamillo,a.g.m.,s.531.

³⁴⁸ Bilim,a.g.e.,s.75.

³⁴⁹ Aksoy, a.g.m.,s.1219 vd.

Verdi nam kimesnenin Nabukodonosor operasından makam,

Rossini nam kimesnenin Müt operasından niyaz.

Rici nam kimesnenin Kidoravinçi operasından makam.

Balf nam kimesnenin Çingene Kızı operasından marş”.

Topçu ikinci müzika takımı konserine ait ilanda kullanılan kimesne sözü, bugün dilimizde mevcut kimse kelimesinin eski telaffuz tarzıdır. Tanzimattan sonra dilimizde Arapça’dan alınmış kelimelerle tıp, hendese ve sair bilim kollarına ait terimler konulmaya başlanılmıştı. Batı müziğine ait terimlerin de aynı suretle Arapça sözlerle karşılanmasına teşebbüs edildiğini bu ilanda kullanılan bazı kelimelerden anlıyoruz. Müzik eserinin başlangıç parçası olan Ouverture sözüne karşılık Bed kelimesi kullanılmıştır. (Bed’etmek-Başlamak) müzik eserinin bitişi, sonu anlamındaki Finale sözüne karşılık İntiha denilmektedir. Çeşitli nağmelerin bir araya getirilmesi ile yapılan Potpuri sözü karıştırılmış anlamında Mahluta kelimesi ile ifâde edilmiştir. İlanda kullanılan terimlerden Niyaz, dua manasındadır, Terennüm-i hanendegan sözü ile birlikte yapılan çan. koro ifâde edilmiştir. Bi-mana kelimesi sözsüz müzik anlamında kullanılmıştır.³⁵⁰

Abdülaziz Batı musikisinden hoşlanmıyordu. Bu musikiyi “kuru gürültü” diye nitelediği söylenir. Ney üfler, lavta çalardı, birkaç eser besteleyecek kadar da Türk müziğiyle yakınlaşmıştı. Çok sevilen hicaz sirtosu dışında, şev-kefzayla muhayyeren iki şarkısı bilindir. Padişah olunca kızlar fanfariyle orkestrasını, baleyi kaldırdı. Operet, opera, orkestra çalışmalarını durdurdu. Yanan Dolmabahçe Tiyatrosu’nu da yeniden yaptırmadı. Sadece bando yerinde kaldı ki, bu, bandonun askeri törenler için gerekli olmasındandı. Bu değişikliklere karşı çıkan, Donizetti’nin ilk öğrencilerinden, Müzikayı Hümayun komutanı Necib Paşa’yı görevinden alarak, onu musikiyle ilgisi bulunmayan bir işe, Rüşumat Meclisi’ne üye atadı. Yine Donizetti’nin öğrencileri arasındaki ilk bandoculardan bazılarının o sıralarda görevlerinden ayrılmaları da Abdülaziz’in tutumuna bağlanabilir. Bu sapmada, padişahın kişisel zevki kadar önceki dönemin savurganlığına son verme isteğinin de payı vardı. Öte yandan, halkın gözünde lüks, batılı yaşayış, batılı müzik birbirini tamamlayan şeylerdi. Kendisini halka sevdirmek isteyen bir padişah olarak Abdülaziz’in bu halk tepkisine hiç değilse görünüşte sahip çıktığı söylenebilir. Gelgelelim, ihtiyacı duyulan tutumluluk yalnızca Batı müziği ve

³⁵⁰ Sevengil,a.g.e.,s.60.

Batı sanatıyla sınırlandırıldı. Geleneksel sanatlar, eski tür saray eğlenceleri yeniden canlandırıldı. Fasil heyetleri güçlendirildi, ortaoyunu, tulüat gibi geleneksel gösteri sanatlarına önem verildi. Cambazlık, hokkabazlık, taklit gibi eğlence kollarının kadroları artırıldı. Sonuç olarak, o da başka bir savurganlık örneği verdi. Ayrıca, alafranga-alaturka çatışmasını ters yönde körüklemiş oldu. Aynı dönemde Mısır'da görülen müzik faaliyetleri ilginçtir. Mısır Hıdivi İsmail Paşa, Kahire'de bir opera binası inşa ettirmiştir. Süveyş Kanalı'nın açılışı dolayısıyla Verdi'ye ısmarlanan opera, Aida, 1861'de bu şehirde oynandı. Doğu'ya özgü bir şatafat içinde Kahire'de uyandırılan bu opera merakı, bir bakıma Abdülaziz'in yapmadığını Mısır hıdivlerinin yapması demektir.³⁵¹

Müzika-ı Hümayun'un kuruluşundan II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen seksen iki yıl içindeki Batı müziği çalışmalarına topluca bakıldığında, oldukça ileri bir aşamaya ulaşabilmek için pek çok imkan elde edildiği, ama elde edilen verimin elde edilebilecek olanın altında kaldığı söylenebilir. Donizetti Paşa'yla, başlangıç için yeterli sayılması gereken bir program ortaya çıkmıştır. Bu program Abdülmecid zamanında oldukça iyi biçimde uygulandı. Buna rağmen aksaklıklar oldu, yüzeyde kalındı. Bu durum, toplumda kökleri bulunmayan bir sanatın öğretimine henüz yeni başlanmış olmasıyla ilgili tecrübesizliklere de bağlanabilir. Abdülaziz ise, görünüşte Türk müziğine sahip çıkarak, başlanmış bir işi ilkin ters yüz etti, sonra da kendi hâline bıraktı. V.Murad ise Batı, hem Türk müziğine yakın, musiki sever bir padişahı. En iyisine belki onun zamanında ulaşılabilirdi, ama onun da padişahlığı sadece doksan üç gün sürmüştür. II.Abdülhamid yarım yüzyıllık bir birikimi devralmıştı. Onun döneminde başarılanlar, kısa sayılamayacak bu süre içinde elde edilen birikimlerin olağan evriminden ibarettir. Tek tek yeteneklerin başarıları da çoğu kez yarım kalmıştır. Zâten Donizetti Paşa'dan sonra uzunca bir zaman belirli, tutarlı bir program uygulanmamıştır. Müzik-ı Hümayun'un gerçek bir konservatuvar ciddiyetine kavuşturulamaması bu programsızlığın baş nedeni olarak görülebilir. Saray çevresindeki çok küçük bir elit dışında çoğunluğun bu musikiyi törenlere, şenliklere ait bir eğlenceymiş gibi görmesinin de bunda payı vardır. Sonuçta, Türk musikisinin saraydaki gücü gitgide azalırken, seviyeli bir Batı müziği zevki de aşılanamamıştır.³⁵²

³⁵¹ Aksoy,a.g.m., s.1219 vd.

³⁵² Aynı,s.1219 vd.

G. Donizetti'nin oğlu her halde Piya Scuola di Musicada müzik bilgisini tamamlamak üzere 1854 senelerinde İstanbul'dan Bergam şehrine gelmiş bulunuyordu.(Opera bestecisi olan Gaetana Donizetti de aynı okulda yetişmişti). Klaviye sanatında ustalık sahibi oldu, bir müddet oryanistlikle Avrupa'da hayatını kazandı. Pek genç bir artist olarak Ajaccio katedrâlinde oryanistlik etti. Felix Clement kendisini orada tanıyıp takdir etti. Genç Donizetti, Paris'te yeniden hastalanan Gaetano'yu Ivry'deki sağlık yurdundan alıp Bergam'a getirdikleri zaman yanındaydı. Bedbaht bestekar 1848 Nisanında ölünce cenazesinde bulundu. Bir müddet sonra da İstanbul'a gelerek dersler vermeye başladı (1850).³⁵³

4.ESERLERİ

Donizetti vazifeye başlayışının ertesi yılında "Mahmudiye Marşı" nı yazıp yeni kurduğu bandosu ile padişaha dinletti. Sultan II.Mahmud'dan sonra Sultan I.Abdülmecit (1839 - 1861) zamanını da yaşayân Donizetti, Sultan Abdülmecid için de "Mecidiye marşı" nı bestelemiştir. Bunlardan başka bir de 1839'dan sonra bestelediği "Cezayir marşı" bilinmektedir. Ethem Güngör eserinde , Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunabilecek vesîkadan Donizetti'nin bir de "Cenk havası" isimli bir marşı olduğunun anlaşıldığı belirtir.³⁵⁴

Mecidiye Marşı, Sultan Abdülmecid'in 22 yıl süren saltanatı boyunca milli marşımızdı. Son padişah Sultan VI.Mehmed Vahideddin şahsi marş geleneğini ilk defa bozarak 1918-22 arasında tekrar Donizetti'nin Mahmudiye Marşını kabul etti. Liszt Mecidiye Marşı üzerine bir piyano parafrozü besteledi.³⁵⁵

Memleketimizde geçirdiği yirmi sekiz sene içinde Batı musikisinin Osmanlı sarayında teşkilâtlanması ve bu sahada değerli Türk san'atkarların yetişmesi konularını da büyük gayret sarfetmiş ve başarı göstermiştir. Donizetti'ye memleketimizde verilen ilk öğrenciler üstâdın gayretiyle kısa zamanda nota öğrenmişler, Batı müzik aletlerini çalmaya, İtalyanca besteleri icrâ etmeye

³⁵³ Sanal,a.g.e.,s.55.

³⁵⁴ Güngör,a.g.e., s.31.

³⁵⁵ Kosal, a.g.m.,s.646.

başlamışlardır. Batı müziğiyle meşgul olan bu ilk Türk san'atkarlarından bir kısmı müzika subayı olarak yüksek rütbelere çıkmışlardır.³⁵⁶

---

³⁵⁶ Sevensil,a.g.m.,s.56.

SONUÇ

Bu araştırma ile Osmanlı Devleti'nin batıya yönelişinin 19. yy. da askeri, tıp ve müzik alanında yoğunlaştığının kanıtlamaktadır.

Osmanlı Devletinde batılılaşma düşüncesinin hayata geçirildiği ilk alan 18. yy.'ın ilk yarısında açılan modern askeri okullar ve batıya öğrenci gönderilmesi örneklerinde olduğu gibi, eğitim alanı olmuştur. Batılılaşmada eğitim kanadında yabancı danışmanların önemli ölçüde pay sahibi oldukları görülmektedir. Dr.Bernard,Moltke ve Donizetti batılılaşmanın eğitim kanadında yer alan yabancı danışmanlardır.

Avusturyalı Dr.Bernard 1838-1844 tarihleri arasında Osmanlı hizmetinde tıp biliminin modernleşmesive batılılaşması açısından önemli bir kişi olmuştur. Avusturya'da aldığı tıp eğitimi ve deneyimini Osmanlı hizmetine sunmuştur. Osmanlıda kurulan Tıbbîye'de Kütüphâne,botanik bahçesi,eczacılık sınıfı ve ebe sınıflarıyla tıp eğitimini modernleştirmiştir. Poliklinik,disseksiyon ve otopsi çalışmaları başlamıştır. Kaleme aldığı eserleriyle Türkiye'de yayınlanmış ilk botanik,Balneoterapi, perküsyon hakkındaki ve ilk Osmanlı Farmakopesi ile önemli eserler bırakmıştır.

Onun,çok sıkı ilmi disiplin eğitimi ve ilimdeki yeni ilerlemeleri aşılama tutkusu tıbbîyedeki öğrencilerin ilim aşkının uyanmasına neden oldu.

Almanyalı Moltke ise,almış olduğu askeri eğitimini,1836'da Osmanlı hizmetine girerek göstermiştir. Moltke'nin savaş vizyonunun merkezinde taktiksel zafer görülür. Stratejiyi taktiksel başarının sağlanması için bir sistem olarak değerlendirir.

Kaleme aldığı eserleriyle, 19. yy. Osmanlı devleti'ni siyasi,askeri,toplumsal ve ekonomik açıdan okuyucuya önemli bilgiler aktarmaktadır.

Moltke ,yeni kurulan Osmanlı ordusuna danışmanlık yapmıştır. Bu görevi sırasında Doğu'da Kürtlere karşı yapılan harekate ve Mısır Paşa'sı Mehmet Âli Paşa'ya karşı gerçekleştirilen Nizip Savaşı'na katılır. Fikirleriyle danışmanlık yapar.

Moltke'nin yazdığı eserlerinde objektif davrandığı, bir hıristiyanın bir müslüman ülke de olması sonucunda meydana gelebilecek taraflı düşüncelerden çoğu zaman sakındığı görülmektedir. 1828 seferi adlı eseriyle, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı

gerçekleştirdiği seferi ayrıntılarıyla verir. Eserin sonunda Moltke'nin balkanlarla ilgili çizdiği haritalara rastlanır. Moltke askeri danışmanlık yanı sıra çizdiği haritalalarla da Osmanlı Devleti için önemli bir kişi olmuştur.

İtalyan Donizetti ise, Osmanlı Devleti'nin müzik alanında batılılaşmasında önemli bir kişi olmuştur. 1828'de İstanbul'a gelerek Musika-ı Hümayun'da görev almıştır. Avrupa'dan yeni çalgılar getirtmiş, batı notasını öğreterek bandoyu günden güne geliştirmiştir.

Memleketimizde geçirdiği yirmi sekiz sene içinde Batı musikisinin Osmanlı sarayında teşkilatlanması ve bu sahada değerli Türk san'atkarların yetişmesi konularını da büyük gayret sarfetmiş ve başarı göstermiştir.

Bu üç yabancı danışman Osmanlı Devletinin batılılaşmasına Avrupa'dan aldıkları eğitimle katkı da bulunmuşlardır. Eserleriyle 19. yy. Osmanlı devleti için tarihçilere önemli kaynaklar bırakmışlardır.

EKLER

	SAYFA
EK:1 Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin kitâbesinin A.Timoni tarafından yayınlanan Fransızca tercümesi	163
EK:2 Journal de Constantinople et des intérêts Orientaux 1.yıl, sayı 51 (Jeudi, 21 Septembre 1843)'de çıkan haber	165
EK:3 Journal de Constantinople et des intérêts Orientaux I. yıl, sayı 52 (Mardi. 26 septembre 1843)'de çıkan rapor	167
EK:4 Pera'daki (İstanbul) Avusturya İmparatorluğu Büyükelçiliğine verilen Dr. Bernard'ın Raporunun sureti, 19 Haziran 1839	173
EK:5 Dr. Bernard'ın Pera'daki (İstanbul) Avusturya İmparatorluğu Büyükelçiliğine verdiği 22 Haziran 1839 tarihli raporun sureti	175
EK:6 Dr. Bernard'ın Pera'daki (İstanbul) Avusturya Büyükelçiliğine gönderdiği 28 Temmuz 1839 tarihli raporun sureti	176
EK:7 Dr. Bernardla Neunerin El Yazısıyla Harcırah Senetleri	178
EK:8 Dr. Bernardla Neunerin Mukavele Suretleri	179
EK:9 Dr Bernardın Beraberinde Getirdiği İlaçların Listesi	180
EK:10 Dr Bernard'ın Beraberinde Getirdiği Tıbbîye Risaleler Listesi	181
EK:11 Dr Bernard'ın Beraberinde Getirdiği Kitapların Listesi	182
EK:12 Dr. Bernard'ın İlk ve İkinci Otopsisinin Hayrullah Efendi'nin Makalat-ı Tıbbîye Adlı Eserinde Anlatılması	183
EK:13 Kadavraların Taşınması İle İlgili Belgeler	184
EK:14 Dr.Bernard'ın Bursa Kaplıcaları Adlı Eserinde Bulunan Resimler	187
EK:15 Dr. Bernard'ın Mezar Taşı ve Ölüm Kaydı	188
EK:16 Moltke'nin Johann Kaspar Bluntschli'ye Yazdığı Mektup	189
EK:17 Moltke'nin Haritaları	191
EK:18 Guiseppe Donizetti'nin Mahmudiye ve Mecidiye Marşları	197

EK : 1

Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahâne'nin kitâbesinin A.Timoni tarafından yayınlanan Fransızca tercümesi:

Inscription de l'Ecole Impériale de Médecine située a Galata Serai, composée par Ziver Efendi attaché au Conseil Impériale surnommé a d l i é (juste)

Celui dont la bonte fait lire l'espérance
 Aux humides regards des générations
 Répandit l'ornement de la magnificence
 Mahmoud, ainsi qu'un baume au sein des nations.
 Posant la tendre main de la sollicitude
 Sur le pouls altéré du monde illimité,
 Ce Roi dont la réforme est l'éternelle étude
 Au domaine des corps envoya la santé.
 De ce grand Roi la règle est certes la justice
 Qui sous sa main se change en baume précieux.
 Règlement desante qui faisais mon délice
 Tu perdras désormais ta valeur à mes yeux.
 Et les fronts couronnés et les fronts du vulgaire
 A l'ombre de sa main que guide l'équité
 Bravant des maux cruels l'haleine délétère
 Ont contr'eux un azile ouvert par sa bonté
 Interprète parfait des accidents du monde
 Et de ces élémens habile scutateur,
 Il froisse sous son pied des maux la foule immonde
 Et l'espace habité voit en lui son Sauveur.
 Le terrestre séjour épanoui de joie
 Sous son sceptre levé sur les tetes des rois
 Voit mourir les fléaux dont il était la proie
 Devant un régime sage et d'équitables loix.
 Répandant l'or nombreux ainsi que étoiles
 La lune de la pompe éleva ce chateau.
 Nid o l'art de guérir s'affranchit de ses voiles
 Et fort comme le nid du céleste flambeau.
 Cette école élevée a l'ombre Impériale
 Est telle qu'Hippocrate, immortel médecin,
 Voudrait au seul aspect des talens qu'elle étale
 Se former, s'éclairer et grandir dans son sein.
 C'est la que les docteurs savamment élaborent
 Mille sucs nourriciers couvant la guérison,
 Pour que dans l'Univers gué les fléaux dévorent
 Chaque plaie ait son baume ou son contre-poison.
 Ah ! que la maladie à l'étreinte cruelle
 S'envole loin du front des rois dominateurs
 Et puisse du Très-haut la droite paternele
 L'entourer à jamais de santé, de bonheur!
 Que jusqu'au jour fatal o la matière immonde
 Ne sera qu'un débris ou siégera le deuil,
 Ce Roi jette sans fin la guérison au monde

Qui dans tous ses bienfaits trouve un sujet d'orgueil.
Que ce globe charmé de sa noble assistance,
Bénisse tout joyeux son sceptre bienfaiteur,
Et que son ennemi foulé par sa vaillance
Soit comme l'aloés broyé par son vainqueur!
A la fin de mes vers couve une double date
Brillante, précieuse ainsi qu'un diamant;
C'est pourquoi de Ziver le noble front aclate
S' ombrageant d'un laurier à jamais verdoyant.
Notre prince a dressé dans celui cette école
O l'art officieux abrite la santé;
Eclatent dans le sein de la tranquillité!
Que les corps reflétant son auguste auréole

EK : 2

Journal de Constantinople et des intérêts Orientaux 1.yıl, sayı 51 (Jeudi, 21 Septembre 1843)'de çıkan haber ;

ECOLE IMPÉRIALE DE MÉDECINE DE GALATA SERAI

La clôture des examens généraux de l'Ecole Impériale de Médecine de Galata-Sérai a eu lieu lundi, 1S de ce mois.

Cet utile établissement vient de terminer la cinquième année scolaire, depuis sa création, d'une manière brillante, par un grand examen public et la distribution annuelle des prix, et par la nomination de seize de ses élèves au grade de docteurs en médecine et en chirurgie. La journée d'hier avait été fixée pour cette imposante solennité, la première de ce genre qui ait encore eu lieu dans l'Empire Ottoman. De grands préparatifs avaient été faits par les soins de S. Exc. l' Ekim - bachi et le corps des professeurs, afin de lui donner tout l'éclat possible: leurs efforts ont été couronnés d'un plein succès.

S.M. le Sultan, désirant se convaincre par lui-même du progrès des jeunes lauréats, et surtout du mérite des aspirans au doctorat, a daigné assister à cette cérémonie, pour les entendre soutenir leurs thèses et les voir revêtir du manteau doctoral.

A midi. Sa Hautesse, escortée de SA, Riza pacha, généralissime des armées ottomanes, et de sa suite ordinaire, s'est rendue à l'Ecole de Galata-Sérai, où l'attendaient LL. AA. le Grand-Visir et le Cheik ul-Islam, LL. EExc. Rifat pacha, ministre des affaires étrangères. Moussa Savfeti pacha, ministre des finances, Méhémet Âli pacha de Tophana, Ahmed Féthi pacha, Ncdgib Âli pacha, et plusieurs autres hauts fonctionnaires de l'état. S.A. le prince de Valachie assistait également à cette cérémonie .sur l'invitation qui lui en' avait été faite de la part du Grand-Seigneur, qui l'a traité avec beaucoup de distinction.

Après avoir pris quelques instans de repos, Sa Hautesse étant passée dans la grande salle du icâbinet de physique. S.Exc. l'Ekim-huchi a ouvert la séance par une court allocution analogue à la circonstance. Tout de .suite après, le premier candidat, Sâlih Ismayl effendi, a soutenu trois thèses avec une assurance et une supériorité qui ont fait l'admiration de l' auditoire. Puis il a répondu d'une façon également remarquable à deux questions posées, l'une par Sa Hautesse, l'autre par le Grand Visir, et prises au hasard entre cent questions sur toutes les branches de la médecine, écrites sur des bulletins séparés et déposées dans une urne.

M.le docteur Bernard a lu ensuite à haute voix un résumé des trois examens subis par Sâlih effendi. Cette lecture terminée, le candidat avant été déclaré digne du grade de docteur, S.Exc. l'Ekim-buchi est monté dans la chaire et l'a proclamé docteur en médecine et en chirurgie, l'a revêtu du manteau doctoral et lui a fait prêter, sur le Coran, le serment d'usage. Une émotion générale s'est comparée en ce moment de l'assemblée, et on voyait une douce joie peinte sur tous les visages. Après sa réception, le nouveau docteur a été admis à l'honneur de baiser le pan du manteau de Sa Hautesse. Il a été procédé de la même manière à la promotion au grade de docteur en médecine et en chirurgie de Méhémet Vely effendi, deuxième candidat.

Sa Hautesse ayant manifesté plus tard le désir de voir quelques expériences de physique et de chimie, le professeur Dervisch s'est empressé d'en faire exécuter plusieurs par ses élèves qui s'en sont acquittés de la manière la plus satisfaisante.

A la demande du Sultan, un troisième candidat. Moustafa effendi, a été reçu docteur avec le même cérémonial que les deux précédents. Moustafa effendi a mérité, lui aussi, par la manière dont il a soutenu ces épreuves, les suffrages de l'assemblée.

Sa Hautesse, après avoir témoigné dans les termes les plus flatteurs sa haute satisfaction pour tout ce qu'elle venait de voir, à S. Exc. l'Ekim bachi et au corps des professeurs, a quitté l'Ecole vers cinq heures du soir.

EK: 3

Journal de Constantinople et des intérêts Orientaux

I. yıl, sayı 52 (Mardi. 26 septembre 1843)'de çıkan rapor:

Rapport sur les travaux de l'Ecole de Médecine de Galata - Serai, pendant l'année scolaire 1838, 39 présenté à Sa Hautesse le 25 Schaban (20 septembre).

Sire,

La cinquième année scolaire de l'Ecole de Médecine de Galata-Sérai, vient de s'écouler; c'est la première qui a vu finir un cycle parfait des cours de Médecine et de Chirurgie suivis et continuels, renfermant tout ce qui est nécessaire à une érudition médico-chirurgicale.

Nous n'aurions pas atteint un but si important pour l'Empire Ottoman et surtout pour son armée, qui a tant besoin de médecins, sans la haute et généreuse protection et la sollicitude toute paternelle que V. M. daigne accorder à cet établissement, et sans le zèle éclairé de S. Exc, le médecin en chef Abdulhuk effendi. qui, avec une persévérance au-dessus de tout éloge, a su triompher de tous les différents obstacles qui s'opposaient au développement de l'instruction médicale indigène, et dont les efforts seront tous aussi heureux, nous en sommes persuadé, quant à l'organisation d'un service de médecine.

Le cadre des sciences élémentaires et médicales s'est élargi chaque année depuis l'ouverture de cette jeune institution médicale, et il présente pour l'année scolaire qui vient de s'écouler, le tableau suivant:

1 - Dans les classes élémentaires et préparatoires, savoir: dans la première, les éléments de la langue française, par M.M. Akif effendi, Schenorkian et Calos; les éléments de la langue turque et arabe, par Imam effendi, Ahmed effendi, et Méhémed effendi.

Dans la seconde classe, le cours de la grammaire française, les éléments d'arithmétique et de géographie, par M. Guerieri qui donne aussi les leçons de la langue latine; le cours de la langue arabe, par Ismail effendi.

Dans la troisième classe, le style français, les mathématiques, l'histoire, la géographie et la zoologie, par M. Rouet; la géométrie par Dervisch effendi; le cours de la langue arabe, par Ismail effendi. Le dessin et la calligraphie dans toutes les classes ont été enseignées par Tefic bey et Kiamil effendi.

2 - Dans les quatre années de médecine et de chirurgie, savoir: Dans la première année: l'anatomie descriptive éclairée par des dissections cadavériques, et l'anatomie microscopique, par M. le professeur Spitzer; la physique médicale et la chimie générale, par le professeur Dervisch effendi; la botanique par le professeur Sallih effendi.

Dans la seconde année: la chimie médicale et pharmaceutique par M. le professeur Calleja; la physiologie et la pathologie générale par M. le professeur Etienne Caratheodory;

la matière médicale et la pharmacologie, par M. le professeur Sarantis Archigènes.

Dans la troisième et quatrième, la pathologie externe, par M. le professeur Const. Caratheodory; la pathologie interne, les cliniques médicales, chirurgicales et ophthalmologiques par M. le professeur Bernard.

Les élèves de la quatrième année, outre le cours sur l'auscultation et la percussion et les maladies de peau, ont suivi aussi les cours pratiques des opérations chirurgicales et ophthalmologiques, des bandages et des instruments, donné par M. le professeur Bernard.

Le cours d'Hygiène qui, jusqu'à présent, a été lu dans la première année, a été déplacé dans la troisième, à cause des difficultés que l'entendement de cette science a fait éprouver aux élevés de la première année. Mais comme les élevés actuels de la troisième année avaient déjà suivi antérieurement ce cours, ce dernier n'a pas été lu cette année.

Le cours d'obstétrique pour l'instruction des sages-femmes a été donné en langue turque par M. le professeur Const. Carathéodory; il a été assisté par la première sage - femme, Mme Messani, et par Mme Pizipio.

Le cours de pharmacie s'est étendu jusqu'à la partie pratique, sous la direction de M. le professeur Calleja et le pharmacien M. Délia Suda.

Pour fournir des aides - chirurgiens pour le service de l'armée, il se tient à l'école encore un cours de petite chirurgie et des exercices à la clinique, auxquels assistent tous ceux des élevés qui n'ont pas la capacité de suivre les cours de médecine et de chirurgie.

Tous ces cours sont suivis par 321 élèves, parmi lesquels se trouvent 303 musulmans et 38 chrétiens; six maîtres d'étude qui eux mêmes suivent le cours de médecine et surveillent ces élèves dans toutes leurs occupations.

Le sousigné ainsi que le professeur de chaque classe ne peuvent que louer la capacité et le talent des élèves, tant musulmans que chrétiens; mais quand à l'application, à la diligence ainsi qu'au goût de l'étude ils ne commencent à être observés que dans la seconde classe et dans les suivantes: car il n'est pas rare de voir se présenter un bon élève qui a bien répondu aux examens, avec la prière de le laisser encore une année qui vient de s'écouler, tout en méprisant les avantages qui découleraient pour eux d'un avancement dans une classe supérieure, ce sont surtout les élèves du M. le professeur Rouet qui se distinguent par cette honorable ambition. Préparés par leurs professeurs antérieurs il leur sait inspirer le désir de s'instruire et l'amour pour la science.

Dans les classes les plus avancées, surtout de la 3ème et 4ème année de la médecine, Les professeurs ont la grande satisfaction de voir se développer chez les élèves le goût ainsi que le désir d'observations pratiques au lit des malades, et d'acquérir en outre une dextérité manuelle pour l'art d'opérer. On observe en outre chaque année un développement plus grand des capacités des élèves de la même classe, qui est en proportion directe avec la perfection croissante des études élémentaires et préparatoires.

Dans les trois divisions de la 1ère classe cependant, il faut employer différents moyens d'encouragement et même quelquefois user de rigueur pour les habituer au travail et aux études régulières.

Les élèves qui ont fini tous les cours de médecine et de chirurgie sont au nombre de 16; leurs noms sont: Sallih effendi, Akif effendi, Osman effendi, Mousiafa ellendi, Schakir effendi, Emin effendi, Méhémed Eltendi, Noury effendi, Eumer effendi, Sallih effendi (Ahmed), Sâlih effendi (Himmet), Moussa effendi, Ravf effendi, Ethem effendi, Ibrahim effendi et Ismail effendi. Tous ces candidats pour les nouveaux grades ont montré, surtout cette année, une application et une diligence vraiment extraordinaires, car. outre les leçons et les travaux journaliers à la clinique, ils ont tous fait les deux premiers examens pour le Doctorat. Ils commencèrent à se préparer pour le premier de ces examens qui comprend l'Anatomie, la Physiologie et la Pathologie générale, au mois d'octobre dernier, époque des vacances, et ils le subirent au fur et à mesure qu'ils étaient préparés, dans le courant de janvier et de février passés. Ils passèrent le second qui embrasse la matière médicale et pharmacologie, la Chimie et la Botanique au mois de mai et de juin, Plusieurs d'entre eux ont même fait ces jours-ci le troisième qui traite la Pathologie interne et externe et l'Hygiène, et qui exige des preuves

de connaissances cliniques en fait de Médecine et de Chirurgie', ils vont soutenir immédiatement leur thèse ci prendre, a mesure qu'ils auront fini leur.s examens, le diplôme de nouveaux grades de Docteur en médecine et en chirurgie.

Les docteurs sortis de l'école seront élevés à un grade égal a celui de Bimbachi et rétribués convenablement, ils seront encore un an sous le premier médecin d'un grand hôpital de Constantinople, pour se perfectionner dans l'art de guérir et apprendre à perfection le service des hôpitaux.

De même. M. le Directeur des classes, Hayroulah effendi s'occupe, malgré ses nombreuses affaires et les fonctions des postes qu'il occupe, des études médicales. Il a, lui aussi, subi les examens pour le Doctorat et va en prendre le diplôme. Il a en outre composé un livre en langue turque, qu'il présente comme dissertation inaugurale dans lequel il a déposé tout ce qu'il a trouvé de plus saillant par rapport à l'exercice de la médecine dans les livres qu'il a étudiés et dans les leçons de ses professeurs.

Les élèves qui ont mérité des prix dans les différentes classes sont dans la VI. Rechat Fachreddin, Arif Mussa et Const. Leonides: dans la V. Ismail Redsep, Hussein Mustapha et Grégoire Janovich; dans la IV Ismail Mehmed, Ahmed Âli et Akif: dans la III. Stephan Asian, Rachid Abduliah et Nicolas; dans la II. Mines Constantin, Hussein Sadik, Achmed Âli, Arlin Kirkor et Janeo Jorgui; dans la 4me section de la 1re classe; Anghely, Mahmud Osman, Antoine; dans la 2e section, Achmed Said, Âli Emin, et Mehmed Mustapha.

Si d'un côté nous voyons que ces élèves ont en général bien répondu à l'attente des professeurs, nous ne pouvons, de l'autre, que louer le zèle et le dévouement de tous les professeurs. Ceux des classes préparatoires ont su surmonter tous les obstacles qui s'opposaient à l'instruction élémentaire ci préparatoire, et sont parvenus à rendre leurs leçons aussi fructueuses et que possible. Les professeurs des sciences médicales ont tous rempli avec distinction la tâche qui leur a été imposée, comme le montrent bien les examens, vraiment dignes d'éloges, de toutes les années médicales, et ils ont, en outre, soulagé un grand nombre de malades pauvres dans les ordinations gratuites.

Ce qui a beaucoup facilité les études pratiques de la médecine et de la chirurgie, c'est le grand nombre de malades que ces élèves ont eu le bonheur de voir dans le courant de cette année. Ils ont examiné d'abord près de 8000 malades, hommes, femmes et enfants dans les ordinations gratuites, sous la direction du professeur des cliniques le Docteur Bernard; ensuite 823 malades ont été reçus dans les trois cliniques, tirés tant des hôpitaux militaires de Constantinople, que parmi la population, mais toujours au choix du professeur de clinique, de manière que les élèves ont eu l'occasion de voir presque toutes les maladies médicales, chirurgicales et ophthalmologiques.

Parmi les nombreuses opérations chirurgicales et ophthalmologiques qui surpassent le nombre de 130 faites à l'amphithéâtre de la clinique, nous ne citons ici que les plus importantes faites par le professeur des cliniques, savoir:

Extirpation d'un énorme ostéo - sarcome avec la résection de la moitié de la mâchoire inférieure.

Une rhinoplastique par le bras.

Lithotritie d'après la méthode de Hartloop.

Opération du calcul vésical par la taille latérale.

id. du pied bot équin par la ténotomie souscutanée.

Deux id. de la rétraction permanente des muscles fléchisseurs de la main, par la ténotomie souscutanée.

Extention forcée de la jambe, moyennant la ténotomie sousculantée de ses muscles fléchisseurs.

Deux opérations radicales d'hydrocèle par la taille, et deux par le séton.

Amputation circulaire de la jambe.

id. du bras par la taille circulaire.

Extirpation d'un fibro - chondroïde très grand placé entre les deux lamelles du voile du palais.

Ablation d'une exostose très considérable fongueuse - forme de l'os temporal.

Séparation de la réunion osseuse de la mâchoire supérieure et inférieure avec formation de la joue et de l'angle gauche de la bouche.

Opération d'un polype naso - pharyngien par la ligature.

Trois extirpations et, amputations des amygdales.

Opération de l'anus artificiel chez un enfant.

id. du rétrécissement de l'urètre d'après Ducamp.

Amputation de la mamelle gauche.

Huit opérations de cataracte par extraction.

Trois opérations de strabisme, deux divergents et un convergent.

Trois opérations de pupille artificielle, deux par iridodialyse, un par iridectomie.

2e Ablation d'un Cancer à côté du nez, par Ismail effendi.

1er Opération d'un bec de lièvre, par Ethem effendi.

1er Pnicentèse de l'abdomen,

2e Opération d'un fibro - chondroïde, par Noury effendi.

1er Extirpation d'un lypome,

2e id. d'un cancer à la lèvre inférieure.

3e id. d'une tumeur enkystée sur le front,

4e id. d'un fongus à l'oreille,

5e Opération d'une fistule à l'anus, par Sallih effendi (Himmet).

1er Chiloplastique,

2e Extirpation d'un lypome,

3e id. d'un chalazion, par Sallih effendi (Ahmed)

1er Extirpation d'un lypome,

2e id. d'un fibro - chondroïde,

3e id. d'un chalazion, par Moussa effendi.

1er Opération d'un lypome, par Rayf effendi.

1er Extirpation d'un lypome énorme.

2e Extorsion d'un polype naso - pharyngien, par Ibrahim effendi.

Les opérations suivantes ont été faites encore tantôt en présence des élèves à la Clinique, tantôt aux ordinations gratuites.

1er Opération d'une pupille artificielle par iridectomie. par M. le professeur Const. Carathéodory.

1er Opération de torticolis par la ténotomie sous cutanée du muscle sterno - cleido-mostoïde, par M. le professeur Rigler.

1er Herniostomie.

2e Opération de cataracte par reclinaison.

3e id. d'un polype pharyngien par excision et plusieurs autres par M. le professeur Spitzer

Toutes les opérations ci-dessus mentionnées ont été faites avec un succès en général vraiment rare;^ dans le plus grand des cas le but de l'opération a été

parfaitement bien atteints, peu d'entre elles, il était incomplet, quelques - unes seulement n'ont pas produit tout le bien qu'on en espérait. Deux individus seuls ont succombé pas à l'opération ou à ses suites, mais bien à la maladie tuberculeuse de poumon qui minait leur existence. 116

Les leçons d'Anatomie descriptive ont été rendues très pratiques par les dissections cadavériques qui cependant, cette année, pour l'exercice des élèves, n'ont pas été, à notre grand regret, aussi fréquentes qu'elles devraient l'être, à cause du petit nombre de cadavres qui nous ont été fournis.

Les dissections pathologiques ont fourni des pièces très intéressantes qui figurent au cabinet d'Anatomie pathologique M. le professeur. Spitzer, qui se distingue par le zèle de rendre claires et distinctives ses leçons et sa dextérité parfaite dans ces deux branches qu'il professe, sait exciter au plus haut degré l'intérêt des élèves pour les sciences fondamentales de la médecine et de la chirurgie.

Les opérations pratiques en fait de Chimie ont été aussi nombreuses et aussi instructives qu'elles pouvaient l'être dans les localités où elles ont été faites. Nous formons toujours des vœux pour la construction d'un laboratoire de Chimie grand et sûr pour l'incendie, qui redoublera le zèle des professeurs et des élèves pour l'étude de cette science si nécessaire à la médecine et à la pharmacie.

Les leçons de physique étaient d'un côté, aidées par des calculs mathématiques et de l'autre par des démonstrations, claires et faciles à comprendre, sur les magnifiques instruments de notre cabinet. Nous devons reconnaître que M. le professeur Dervich effendi, jeune homme très versé dans les mathématiques, comme dans la chimie physique et dans la minéralogie, est très capable de professer toutes ces branches et se donne la plus grande peine pour rendre ses leçons aussi profitables aux élèves que possible.

Le jardin de Botanique a été enrichi de beaucoup de plantes officinales et d'autres rares et curieuses. Il a été tenu dans un très bon ordre, et avec une grande propreté, grâce aux soins vraiment infatigables du professeur de Botanique Sallih effendi; son application et son exactitude dans tout ce qu'il fait, son talent pour la botanique et sa capacité, en général, le rendront, sans faute, sous peu, un des membres les plus utiles et les plus distingués du corps des professeurs de l'École de médecine; lui aussi a subi les examens pour le doctorat d'une manière fort distinguée et il sera investi immédiatement de ce nouveau grade. Le traducteur de l'école M. Alex. Suizo, qui se distingue par sa grande habileté, a traduit cette année, outre les pièces officielles, l'hyronomie de M. Archigènes; cette traduction sera d'une grande utilité pour les sujets de l'Empire Ottoman.

La bibliothèque a été augmentée de plusieurs centaines de volumes tant par voie d'achat que par celui de cadeaux; parmi les derniers se distinguent les ouvrages du médecin en chef de l'armée autrichienne, M. Bischoff d'Altenserne, qui sont de sa propre composition. Le soussigné aussi a doté la bibliothèque d'un traité de botanique; qu'il avait composé il y a quelque temps et dont l'impression ne fut achevée que cette année, et d'un Précis sur l'auscultation et la percussion. Tout deux servent de guide aux leçons des dites branches de médecine. Le bibliothécaire, M. N. Parlos, malgré ses autres occupations, comme secrétaire adjoint de l'école, tient la bibliothèque ainsi que les registres français, en très bon ordre. Les ordinations gratuites qui répandent tant de bienfaits parmi la population indigente de la capitale et des environs, ont été cette année aussi fréquentées que l'année passée; elles ont été ouvertes régulièrement cinq jours par semaine et servies par M. M. les professeurs Bernard, Etienne Carathéodory, S.

Archigènes, Spilzer, et Const. Carathéodory. Une grande quantité de médicaments pour des malades pauvres, musulmans et chrétiens, a été fournie par la pharmacie centrale de Galata - Serai, par ordre de S. E. le médecin en chef.

Le nombre de ces malades est le suivant:

hommes	femmes	enfans	somme totale,	
Turcs,	3110	3608	1061	7782
Armeniens	1215	2513	706	4434
Et Arm C.				
Grecs,	809	1314	507	2630
Juifs,	208	109	87	404
Europeens,	361	119	105	585

La pharmacie centrale qui fait une partie intégrante de l'école, et qui pourvoie en même temps de médicament l'hôpital de clinique, a fourni cette année une grande quantité de médicaments de très bonne qualité aux troupes de terre et de mer, et elle a contribué puissamment à diminuer le chiffre exorbitant auquel s'élevaient les dépenses pour les médicaments de l'Empire, Le Mudir Mehmed effendi est un homme très actif ci très entendu.

L'administration de l'école n'a laissé, comme l'année dernière rien à désirer. Les principes d'une sage économie qui, grâce à S. Exc., président à tous les actes administratifs de l'école, ont été appliqués avec un discernement parfait par le premier secrétaire Schakir effendi et l'économiste supérieur Mehémed effendi. Ces deux employés sont d'une activité, infatigable et d'un dévouement parfait pour le service de l'école. L'économiste en second, qui remplit aussi les fonctions de maître d'hôte] de l'hôpital de clinique, Emin effendi, ainsi que les autres employés subalternes de l'école, secondent parfaitement bien ces deux administrateurs dans toutes leurs fonctions.

En résumant en peu de mots les progrès que l'école de médecine a fait cette année, nous sommes heureux de faire observer que l'instruction élémentaire et préparatoire a reçu un accroissement considérable; qu'une école de sages - femmes a été institués; que pour la première fois une instruction médico - chirurgicale complète a été donnée à des élèves musulmans; et qu'enfin pour la première fois des docteurs en médecine et en chirurgie, qui ont donné toutes les preuves exigées par les règlements des écoles d'Europe, sont sortis de cet établissement.

Il ne saurait être douteux que cet institut scientifique perfectionné et élargi d'année en année sur les bases données ne soit d'une très grande utilité pour le pays, non seulement sous le rapport des médecins qui en sortiront, chaque année, mais en général par l'instruction et les lumières scientifiques qu'il répandra parmi la population de l'Empire Ottoman.

Ces résultats importants augmenteront, certes, en proportion de la faveur et de la protection que V. M. voudra bien accorder à cette jeune institution littéraire, et ils s'obtiendront avec plus de facilité et de sûreté si le gouvernement de V. M. voulait fournir le peu de fonds qui est encore nécessaire pour la construction de quelques bâties indispensables, et -si l'on continue à suivre avec la même constance et persévérance la ligne tracée par les règlements fondamentaux de l'école, règlements dont l'exécution a produit jusqu'ici les fruits les plus heureux.

J'ai l'honneur d'être de Votre Majesté le très humble et très obéissant serviteur.
Constantinople, le 25 Schaban 1259.

Docteur BERNARD,

Directeur et Professeur des Cliniques

EK:4**RAPOR 1:**

Pera'daki (İstanbul) Avusturya İmparatorluğu Büyükelçiliğine verilen Dr. Bernard'ın Raporunun sureti, 19 Haziran 1839, sabah saat 6

Ekselansları herhalde uzun zamandan beri majestelerinin (Padişahın) hastalığı hakkında bir bilgi vermediğimiz için merak etmişlerdir. Bunun sebebini açıklamak çok basit, çünkü uzun zamandan beri dün 18 Haziran (1839) da tedâvi eden hekimler tekrar konsültasyon için toplandılar. Son konsültasyonda tespit edilen tedâvinin harfiyen yerine getirilmesinden uzaklaşarak, Hekimbaşı'nın kendi yetkilerine dayanarak majestelerini (Padişahı) aromatik bitkiler, china ve buna benzer şeylerle ki, onun durumuna hiç uymayan ilaçlardır tedâvi etmesi, sağlık durumunun kötüleşmesine yol açacaktı. İddia edildiğine göre majesteleri eskisi gibi şarap içmektedir ki, bu da onun durumu için zehir gibi aksi tesir edebilecek şeydir. Anladığıma göre, padişahın çevresi o kadar bilgisiz, korkak ve tavizkar ki, majestelerine hastalığının iyileşmesine bu şekilde perhizin bozulmasının, zararı dokunabileceğini belirtmekten ve sağlığının büyük tehlikeye girmemesi için sevdiği bazı alışkanlıklardan vazgeçmesini tavsiye etmekten kaçınmaktadırlar.

Konsültasyon dün (18 Haziran 1839) öğleden önce saat 10'da yapıldı. Geçen defa ki gibi bu konsültasyona katılanlar saray hekimleri, Dr. Mac Carthey, Dr. Stefanaki, Dr. Constantin, Mahmud Efendi, sultanın özel hekimi Dr. Neuner ve Hekimbaşı Abdülhak Efendi yüksek ateşin, rahatsız edici öksürüklerin ve karakteristik diğer semptomların devam etmesi ki, Dr. Neuner'in dikkati çekmesi üzerine diğer hekimlerinde ilk defa yüzyüze gelmedikleri bir durumdu ve buna ilave olarak Dr. Neuner'in işaret ettiği gibi hastanın gittikçe zayıflaması ve kendini halsiz hissetmesinin, Dr. Neuner'in geçen konsültasyonda koyduğu teşhisi doğruladığını diğer hekimler de kabul ettiler.

Bu durumda Dr. Neuner, öksürdüğü hafifletmek için taravacum (ki salyangozun Löwenzahn ile kaynatılmasından elde edilen ilaç) ve myosciac (Bilsenk-raut ekstresini havi haplar) ile sıkı bir bitkisel perhizi lüzumlu gördüğü gibi, majesteleri için, belki de ateşinin düşmesine yardımcı olabilecek içki olarak Viyana'dan maden suyu getirmesini tavsiye etti.

Majesteleri hasta olarak hiç de ızdıraplı bir durumda değil. Neşesi oldukça yerinde, ama bir evvelkinden korkulu bir şekilde Dr. Neuner'e nabzını nasıl bulduğunu sordular. Konsültasyonun sonunda Dr. Constantin, kendisinin üzerinde olan suçun bir kısmını Dr. Neuner'in sırtına yüklemek gayesi ile olsa gerek, Dr. Neuner'in o günü Çamlıca'da hasta padişahla birlikte kalmasını teklif etti ki bu teklifi Dr. Neuner hemen kabul etti. Ama (Başmabeyinci) Rıza Bey şimdiye kadar olağan olmayan böyle bir şeyin, padişahın nazar-ı dikkatini çekerek onun durumundan endişelenmesine yol açacağı gerekçesiyle, buna karşı çıktı.

Hasta padişahın bakımında oldukça gevşek davranılıyor ki, Dr. Neuner'in hasta padişahı her gün görmemesi için, diğer hekimlerle birlikte onu yalnızca konsültasyonda görmesi isteniyor. Gelecek konsültasyonunda ta Cuma günü yapılması kararlaştırıldı.

Dr. Neuner'in tavsiyesi üzerine (Viyana'dan) maden suyu getirilmesi için Said Bey, hemen Viyana'ya bir kurye göndermek yerine gayet şarkvari bir şekilde, maden suyu ismarlanması için yazılacak yazıyı Cuma günü beraberinde getireceğini söyledi.

Çevresinin padişahın kötülüğünü istediğini zannetmiyorum, ama onun sevdiği alışkanlıklarını önlemek istememekle ve ona bu konuda karşı gelmemekte onun sağlığını tehlikeye atmakta ve durumunun kötüleşmesine yol açmaktadırlar.

Hekimbaşının tavsiyelerinin de hastanın durumunun fenalaşmasına yardım ettiğini buna ilave etmek lazım.

Dr. Neuner'in (padişahın hastalığı ile ilgili) teşhis ve prognozu şöyle: Padişah verem (tüberküloz) hastalığının ikinci devresinde. Ateşi ve zayıflaması gittikçe artıyor. Bunda Dr. Neuner'in arkasından, onun arzusu hilafına tatbik edilen tedâvinin ve padişahın eskisi gibi alışagelmış yaşama tarzını sürdürmesine göz yumulmasının büyük etken olduğu ve bu yüzden de ateşin düşürülemediği anlaşılıyor.

Ama, majesteleri padişahın başdönmelerinin hızla artması ve hastalığın kolliquatik terleme ile diarrhœe gibi belirtilerin olduğu son dönemine girmemiş olması yanısıra uygun olan bu mevsimde kendisine uygulanacak perhize uyulması hâlinde, Dr. Neuner'in padişahın durumunu pek de umutsuz görmüyor. Prognoz, son söylediği gibi olup, ateşinin düşmesine bağlı.

Dr. Neuner'le birlikte ekselanslarına en derin saygılanmla.”

EK:5**RAPOR II.**

İstanbul 24 Haziran 1839

Dr. Bernard'ın Pera'daki (İstanbul) Avusturya İmparatorluğu Büyükelçiliğine verdiği 22 Haziran 1839 tarihli raporun sureti.

"Majesteleri Padişah'a yapılan 9. konsültasyonun neticesini ekselanslarına bildirmek benim için büyük bir şereftir. Bu konsültasyon dün, cuma günü saat 11'de oldu ve konsültasyona katılan hekimler yine bir önceki bildirdiğimiz isimli hekimlerdi.

Majesteleri padişah geçen üç günü aynı değişmeyen durumda geçirdiler. İştahsızlık, bir kereye mahsus olmak üzere kusma, aynı şiddetle devam eden verem için tipik kanlı balgamlı öksürük. Bundan dolayı ortaya çıkan uykudan uyanma ve az uyuma durumu ile yalnız hukne (Klystier) ile dışarı çıkabilecek derece kabız, günde, iki defa Exarcebationla devam eden nabzın 120 defa atmasıyla birlikte yüksek ateş.

Majesteleri padişah başındaki harareten, ki yüksek ateşini bizzât dokunarak hissetmesini Dr. Neuner'den ricâ etti, öksürükle kesilen uykusuzluğunun azlığından, ağzının acılığından, iştahsızlıktan şikayet etti. (Padişahın dili, darıdan mercimek büyüklüğüne kadar değişen beyaz peynir gibi kabarcıklarla dolu. Ateşi oldukça yüksek, nabızı oldukça hızlı atmakta. Hastanın göğsü ve karnının ayrıntılı muayenesi yapılmadı. İdrarı kırmızımtrak. Zayıflaması ve adale kuvvetsizliği öyle artmış ki, yorulmadan oda içinde 6 veya 8 kere gidip gelemiyor. Çevresinin ve hekimlerin tavsiye ve bütün ricâlarına rağmen Padişah "Halkım çok fanatiktir" gerekçesiyle Üsküdar Camii'ne gitmesine mani olunması girişimlerine karşı koydu.

Hastalığın seyrine karşı nasıl bir başarı elde edileceği düşünülebilir ki?

Teşhis evvelce zikredilen şekilde, prognoz da maalesef eskisi gibi.

. Tedâvisine gelince, salyangozda kalındı, yanı sıra sıkça Phellaedrii aquantie ile extractum taraeaei verilecek ve yeterince (?) içecek (Maden Suyu P)."

Ad N.345 A Constantinopel 1 Temmuz 1839

İstanbul'daki Avusturya Büyükelçiliğinden Viyana'ya gönderilen Sultan II.Mahmud'un ölümü ve Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışı ile ilgili 19 Rebiulahır 1255 (1 Temmuz 1839) tarihli Osmanlı bildirisinin Almanca tercümesi.

"Bu pazartesi (1 Temmuz 1839) sabaha karşı Allahın emri ile Osmanlı Padişahı Sultan Mahmud Han ebediyete intikâl etmiş, veliaht olan Sultan Abdülmecid Han tahta çıkmıştır. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğunun eski geleneğine uyarak tahta çıkışıyla kendisine biat için devlet ricâlini, şeyhülislamı, ordu komutanlarını, vezirleri ve diğer zevâtı kabul edeceklerdir.

Dost ülkelerin hepsinin sarayları bundan haberdar edilmeleri gerektiğinden, bu çerçeve içerisinde Avusturya İmparatorluğu sarayına da bu nota verilmiştir.

19 Rebiulahır 1255 (1 Temmuz 1839) (Elçilik tercümânı Husjar tarafından tercüme edildi)."

EK:6**RAPOR III:**

Dr. Bernard'ın Pera'daki (İstanbul) Avusturya Büyükelçiliğine gönderdiği 28 Temmuz 1839 tarihli rapor.

"Birkaç gün önce Dr. Bernard'ın Hekimbaşı ile yaptığı oldukça uzun bir görüşmeden öğrendiğine göre, Sultan II.Mahmud resmen bilinenden çok daha önceki zamandan beri hasta idi.

Böylece Sultanın hastalığı ve ölümü ile ilgili olarak bazı şeyleri ölen Sultanın himâyesine mazhar olan bir Türk'ten "de mortuir nil nisi bene" şartına sadık kalmak şartıyla, ki bir yabancıya karşı böyle bir şey yapılabileceğini beklemememe rağmen öğrenmiş bulunuyorum.

(Hekimbaşı) Abdülhak Efendi'nin açıklamasına göre, Padişah üç yıldan beri hastalığının sık sık nükseden belirtilerini taşıyordu ki daima hareketli geçen hayatına ve onun yapması gereken perhizi yapmasına zorlamanın zorluğuna rağmen, onu alışkın olduğu şeylerden kısa bir zaman da olsa uzak durmasını sağlamak mümkün olmadı. Düzensiz olarak kuvvetli içkileri içmeğe devam etmesi, onun rahatsızlığının sıkça nüksetmesinde büyük rol oynadı. Öyle ki, son aylarda göğsündeki hastalık, devamlı olarak artarak, bazı ufak tefek iyileşme belirtilerine rağmen, ortadan kalkmadı. İçki içme alışkanlığı o derece arttı ki, Padişah sabahları Rom ve Arak (Rakı) ve sonra Şampanya içmeğe başlayınca, bunun tesiri ile organizmanın zaafı başladığı anda, hemen sonra bir günde üç dört kere tekrarlanan içki alma neticesi, vücudun tamamen yorulmasının verdiği yarı uyuşturucu tesirle bir yalancı rahatlama ve dinlenme hissi ortaya çıkmaktaydı. Sabahın erken saatlerinde alınan içki ile tekrar uyarma ve yarı uyuşturucu tesir artırılıyor. Garip olan taraf, kendisinin hasta olduğu yolundaki açıkça düşüncelere karşı koyması ve bunun neticesi olarak da hastalığın tedâvisi ve bununla ilgili perhize muhalefet etmesiyle ki bu sabit fikirden dolayı çevresinden kimse ona yaklaşmağa cesaret bile edememekteydi.

Bu açıklama oldukça mühim, çünkü hekimlerce uygulanan ortak tıbbi konsültasyonun icap ettirdiği tedâvide de bunun çok açık izlerini bulmak mümkün. Bunun sebepleri arasında, önce yaratılış itibarıyla kuvvetli bir vücut konsültasyonunun verdiği kuvvetli hissetme duygusu ile, hastalık hissini bilinmemesi, ki önceleri hiç hasta olmamıştı. Ayrıca aralıksız içki içilmesinin verdiği kendini ateşli hissetme ve yan uyuşturucu tesir ile nihayet politik şartlarının onu hastalığı bile düşündüremeyecek bir durum arz etmesini de bu sebepler arasında saymak lazım.

Hastayı Mayıs ayı başında ilk defa gördüğümde, onun sağlık durumunu, çok kötü bulduğunu hatta iyileşmesi için bütün ümitlerini kaybettiği şeklindeki Hekimbaşının iddiası açıkça bir övünme olsa gerek, zira Sultan 14 Mayıs'ta (Galatasaray'daki) tıbbîyeyi ziyaretinde biraz hasta gibi görünüyordu, ama gerek duruşunda gerekse yürüyüşünde ve görünüşünde öyle telaşlandırarak bir hal yoktu. Ayrıca 14 Haziran'da bile Hekimbaşı yaklaşan ölüm tehlikesini sezememişti. Hekimbaşı ayrıca bütün ricâlarına ve ısrarlarına rağmen Padişahın bir diyet rejimine (perhize) uymasını ve son zamanlarda kendisine zarar verecek yanlışlardan kaçınmasını sağlayamadığını teyid ederek, bunun sebebinin, padişahın bir sabit fikir hâline gelen, sağlık durumunu saklama çabası ile çevresindekilerin onu uyarmak yerine, ona gözü bağlı olarak itaat ve korkudan 'Ferman Efendimüzün" zihniyeti ile onun önünde eğilmelerinden kaynaklandığını belirtti.

Bu size bildirdiklerinin kimseye karşı kullanılmamasını bunun benim Hekimbaşı nezdinde zarar görmeme yol açacağını belirterek ekselanslarına saygılarımı sunarım.

EK-7

Quittance

Sur 600 f. dits six cents florins en argent
 que le souverain a reçus par ordre de son
 Excellence l'ambassadeur de la Sublime Porte
 à Vienne pour les frais de voyage pour
 Constantinople, j'ai fait de sa nouvelle destination
 Vienne le 6 Novembre 1721.

Charles Neuner
 Docteur en Médecine
 à Vienne le 6. 11. 21.

DR.BERNARD'IN EL YAZISI İLE HARCIRAH SENEDİ

Quittance

Sur 600 f. dits six cents florins en argent
 que le souverain a reçus par ordre de son Excellence
 l'ambassadeur de la Sublime Porte à Vienne
 pour les frais de voyage pour Constantinople
 j'ai fait de sa nouvelle destination
 Vienne le 6 Novembre 1721.

Charles Neuner
 Docteur en Médecine
 à Vienne le 6. 11. 21.

DR.NEUNER'IN EL YAZISI İLE HARCIRAH SENEDİ

EK-13

سوروش بنی کجیوردی

کتاب طبیه مدبره پادشاه درویشده مجرد و اجاسنه سوروش اوله نوری نشری که ده آمان آمان کله قولونه فی نشری
 تعلیم خسته نو تا تک لودی درکار اولغده ترسانه حاضره بر افه سنده موجود اولم جو مردن اولک اولغده
 کتب مذکور طرفه ایصال اولونجه مندی اول نشری خانه به نقلی خصوصه ز غنصت سینه نوری ارنه تبه غیر
 حال اولدیجه در افه ده مودان بولنیوب مصفا ی دریسر مودا تک لودی اوله قده چور ککله در ایست
 آمان آمان قده به عاریلی غولکده کتب مذکور طرفه ایصال ارنه قده و بر بزرگ غنصت مندی اول مودا
 سوروش بنی و امم عزقودنی اشوبو عبادالله غیر اولم سینه راضی اولغده اولوب ایق طرف اولغده
 ز غنصت اوله قده ایصال سینه جارت ایلمک معلوم عاریلی بیورده قده ککله بر افه ده اولک اولغده
 اولک چور ککله ایصال اولون ککله ایصال طرف ابدان سینه ککله ایصال قده در ایست غنصت
 سینه نوری ارنه بیور سینه پادشاه امره طرفه حضرت صناد الامر کده

Kadavraların Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne'ye taşınması için Hekimbaşı'nın (Abdülhak Molla), Kaptanpaşa'dan İstekleri

سوروش بنی کجیوردی

سراجا. حاضر غنصت نهایی کاغذ قوی غنصت ز غنصت
 نگره لی معاری اولده ماده نگره و قنق ری دوی احاطه مندی که غنصت ز غنصت
 اجراء قنصت نهایی اولده کجیت اولغده ایصال قده غنصت ز غنصت
 ایست چور ککله ایصال امره قنصت نهایی ککله

Foto 3, B: Kadavraların taşınması konusunda Kaptanpaşa'nın ne yol ile işlem yapılması gerektiğini Sadaret katından sorulduğunu gösterir belge

EK-14

Kaplilar bölgesi

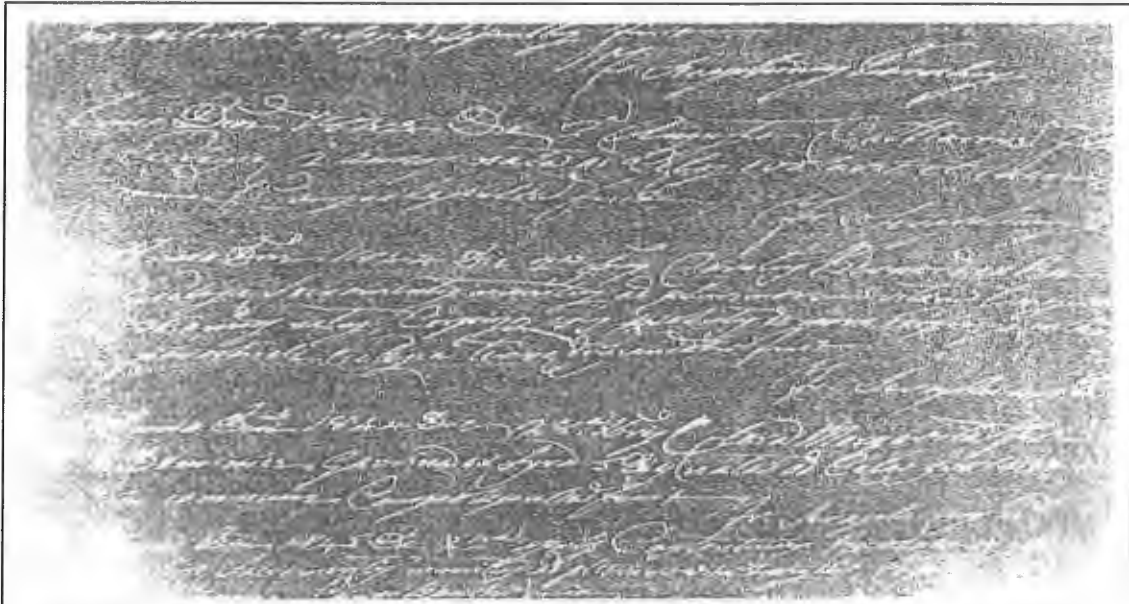
DR.BERNARD'IN BURSA KAPLICALARI ADLI ESERINDEN KAPLICALAR
BÖLGESİ

Bursanın genel görünüşü

DR.BERNARD'IN BURSA KAPLICALARI ADLI ESERINDEN BURSA'NIN
GENEL GÖRÜNÜŞÜ

EK-15

DR.BERNARD'IN DRAPERİS KİLİSESİNİN ÖLÜM DEFTERİNDEKİ VEFÂT
KAYDI

DR.BERNARD'IN MEZAR TAŞI

EK-16

Helmuth von Moltke'nin Johann Kaspar Bluntschli'ye yazdığı mektup

December 11, 1880

You have kindly sent me the handbook published by the Institute for International Law and would like my acknowledgment of the same.

First, I find the humanitarian striving to lessen the sufferings that come with war completely worthy. Eternal peace is a dream --and not even a beautiful one. War is part of God's world-order. Within it unfold the noblest virtues of men, courage and renunciation, loyalty to duty and readiness for sacrifice--at the hazzard of one's life. Without war the world would sink into a swamp of materiâalism. Further, I wholly agree with the principle stated in the preface that the gradual progress in morâlicity must also be reflected in the waging of war. But I go farther and believe that [waging war] in and of itself--not a codification of the law of war--may attain this goal.

Every law requires an authority to oversee and administer its execution, and just this force is lacking for the observation of international agreements. What third state would take up arms because one or both of two warring powers had violated the law of war [*loi de guerre*]? An *earthly* judge is lacking. In this matter success is to be expected only from the religious and moral education, the sense of honor and respect for law, of individual leaders who make the law and act according to it, so far as this is generally possible to do in the abnormal conditions of war. Indisputably, humanity in the waging of war has in fact followed the general mitigation of morals. Only compare the savagery of the Thirty Years' War with the battles of the modern era.

In our day, an important step toward the attainment of the desired goal has been the introduction of universal military service, which has enlisted the educated classes in the army. Certainly, the raw and violence-prone elements have remained, but they no longer, as formerly, constitute the general complement.

Two further and effective means lie in the hands of the governments to avoid the worst excesses: military discipline, established and managed in peacetime; and the carefully administered provisioning of troops in the field. Without this precaution, discipline can be maintained in only limited fashion. The soldier who suffers sorrow and deprivations, exertion and danger, can do so only in proportion to the resources of the nation (*en proportion avec les ressources du pays*); he must take all that is necessary for his existence. We cannot expect him to be superhuman.

The greatest good deed in war is the speedy ending of the war, and every means to that end, so long as it is not *reprehensible*, must remain open. In no way can I declare myself in agreement with the Declaration of St. Petersburg that the sole justifiable measure in war is "the weakening of the enemy's military power." No, all the sources of support for the hostile government must be considered, its finances, railroads, foodstuffs, even its prestige.

With this sort of energy, and yet with greater moderation than ever before, the recent war in France was waged. The campaign was decided after two months, and only after a revolutionary government continued the struggle for four more months, to the ruination of its own country, did the battle take on an embittered character.

I gladly acknowledge that, better than in previous attempts, the manual recognizes the necessities of war in clear and concise sentences. However, even though governments recognize the rules [in the manual], that does not ensure their execution. It

is a long-time usage of war that a parliamentarian should not be shot. Nevertheless, we have seen it violated several times in the last campaign.

No paragraph (no. 2 and 43) learned by rote will convince soldiers who are in fear of their lives every moment of the day and night that an unorganized civilian who picks up a weapon of his own free will is to be viewed as anything but a regulation enemy.

Individual demands of the manual may not be feasible, e.g., establishment of the identity of the fallen after a great battle. Consideration should be given to the insertion of modifying phrases such as, "circumstance permitting," "if possible," or "if necessary." Without such elasticity, the bitter seriousness of reality will burst the bonds laid upon [soldiers].

In war, where everything tends to be comprehended individually, only those paragraphs directed essentially at the leaders will, I believe, be effective. Among these are the what the manual wants to establish with regard to the wounded, the sick, doctors, and medical supplies. Universal recognition of even these principles, as well as those concerning treatment of prisoners, would already represent substantial progress toward the goal which the Institute for International Law strives toward with such praiseworthy steadfastness.

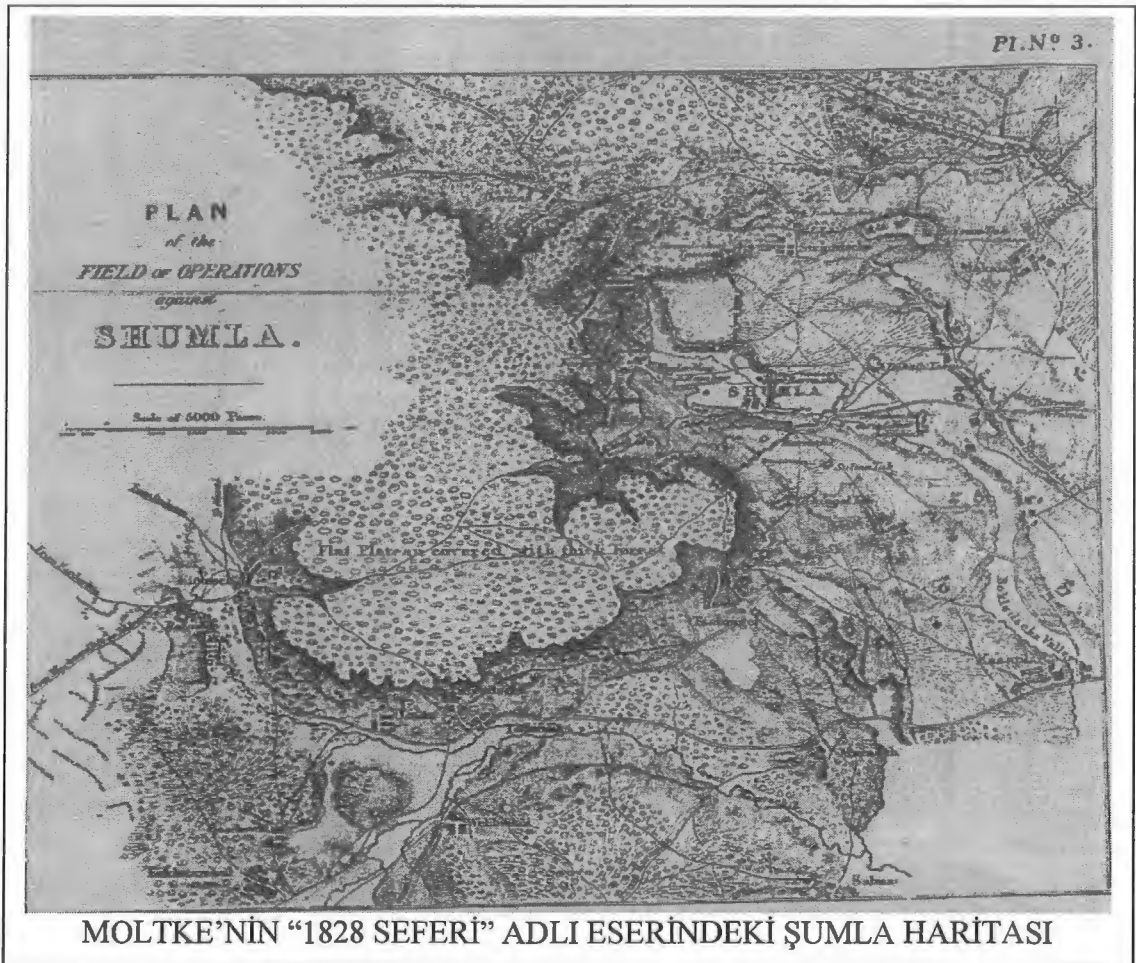
Most respectfully,

Count Moltke

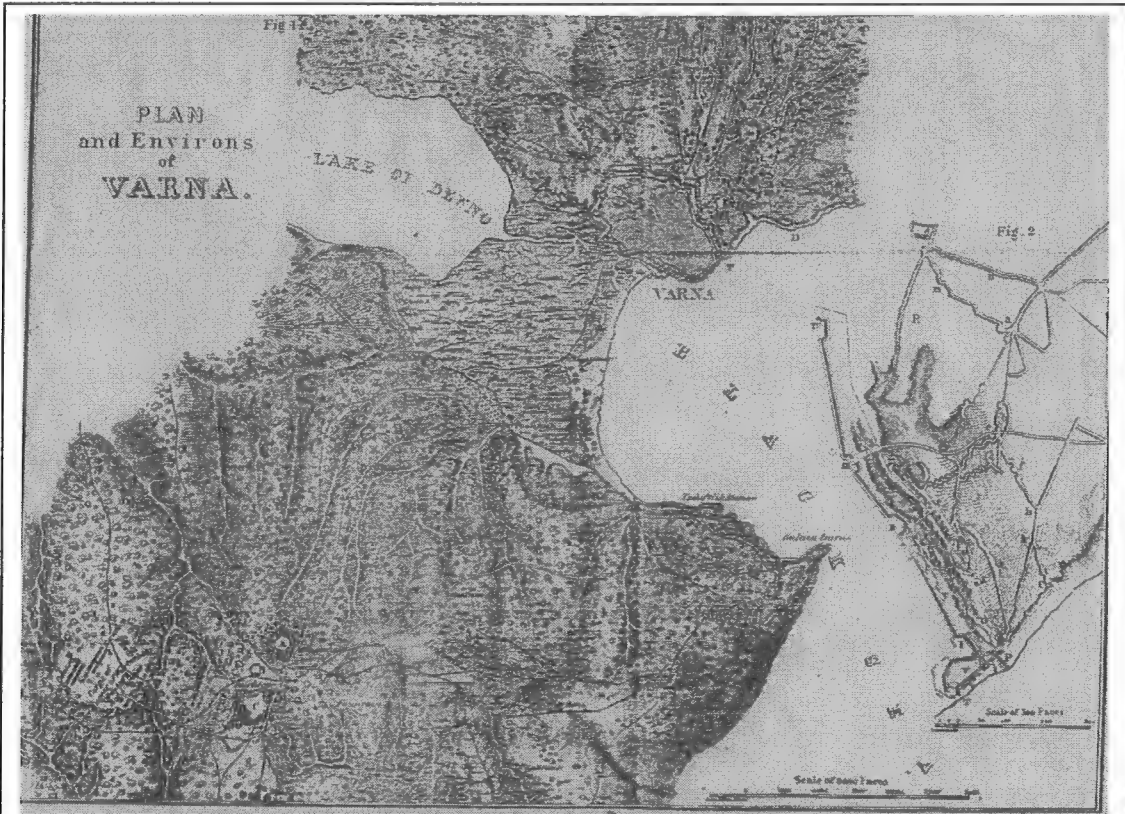
EK-17

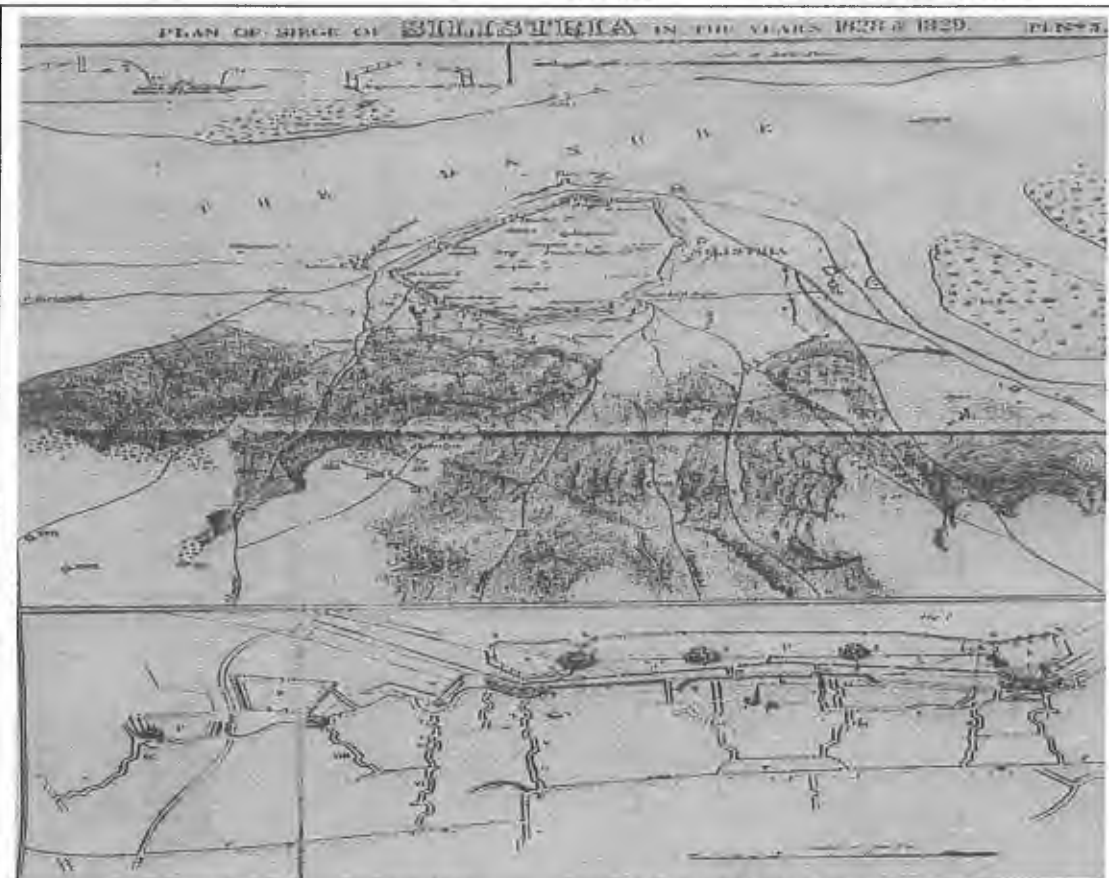
MOLTKE'NİN "1828 SEFERİ" ADLI ESERİNDEKİ BALKAN HARİTASI

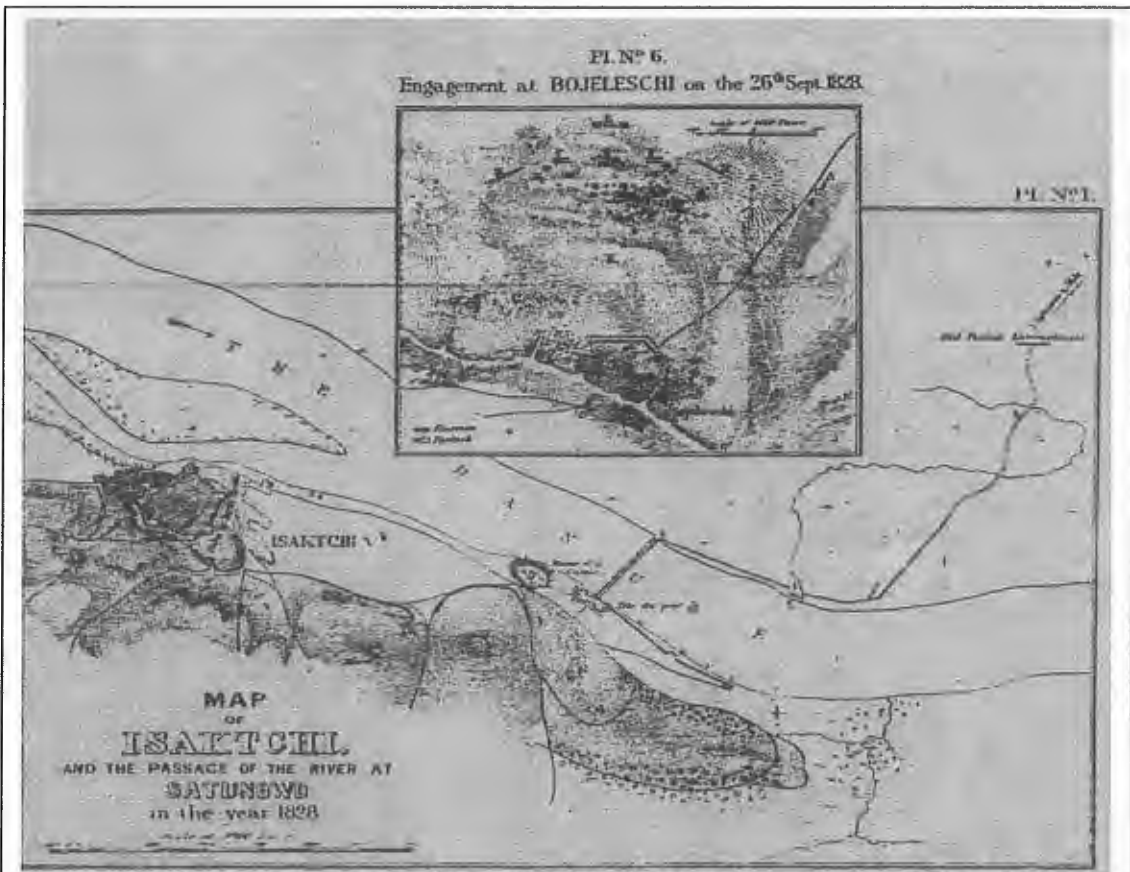
MOLTKE'NİN "1828 SEFERİ" ADLI ESERİNDEKİ ŞUMLA HARİTASI

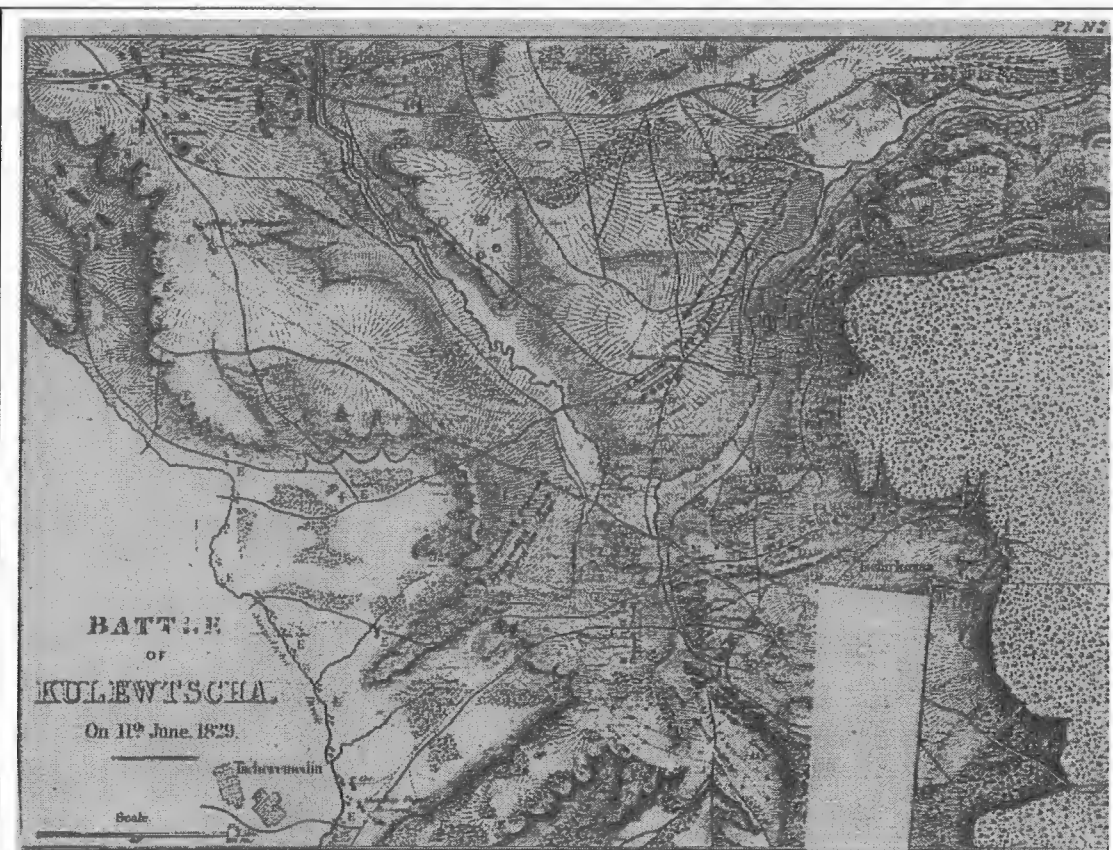
MOLTKE'NİN "1828 SEFERİ" ADLI ESERİNDEKİ VARNA HARİTASI

MOLTKE'NİN "1828 SEFERİ" ADLI ESERİNDEKİ SİLİSTRE HARİTASI

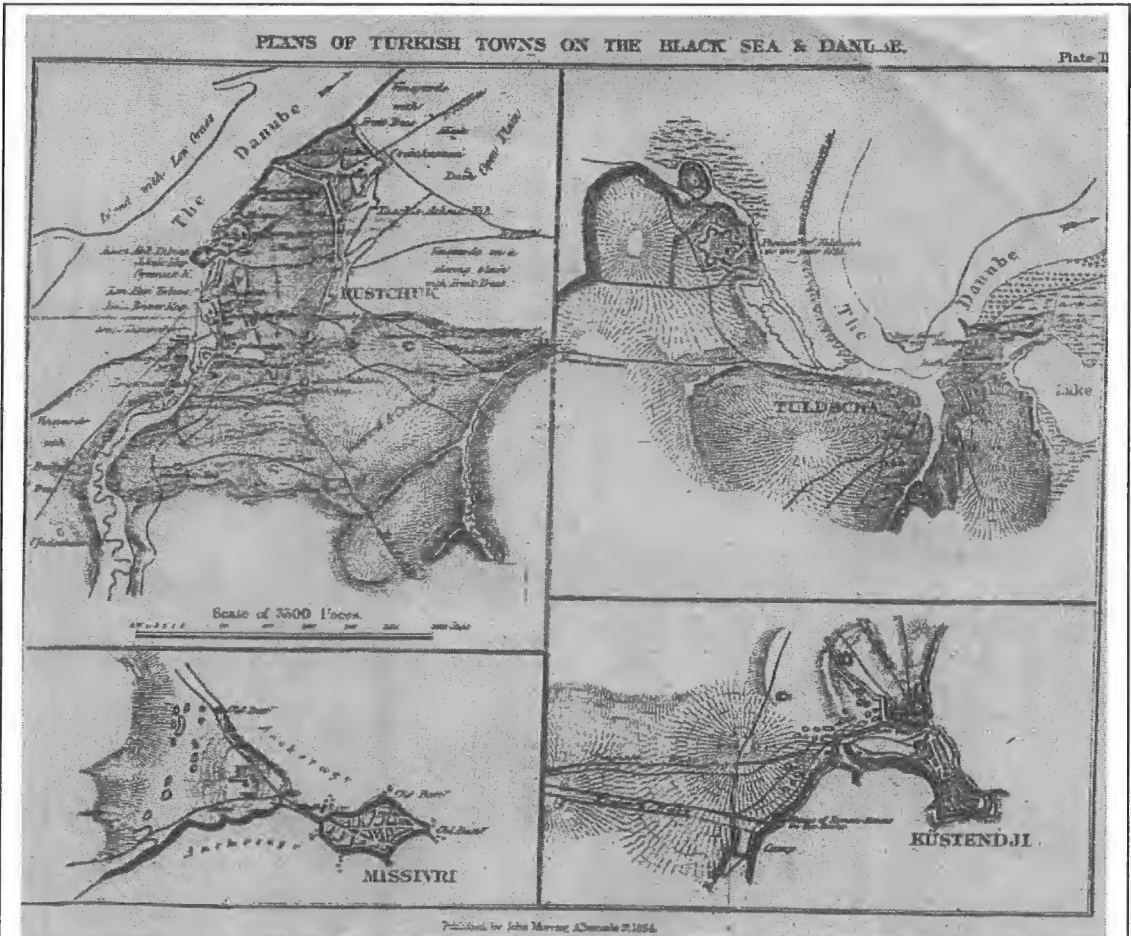
MOLTKE'NİN "1828 SEFERİ" ADLI ESERİNDEKİ SATUNOVA HARİTASI

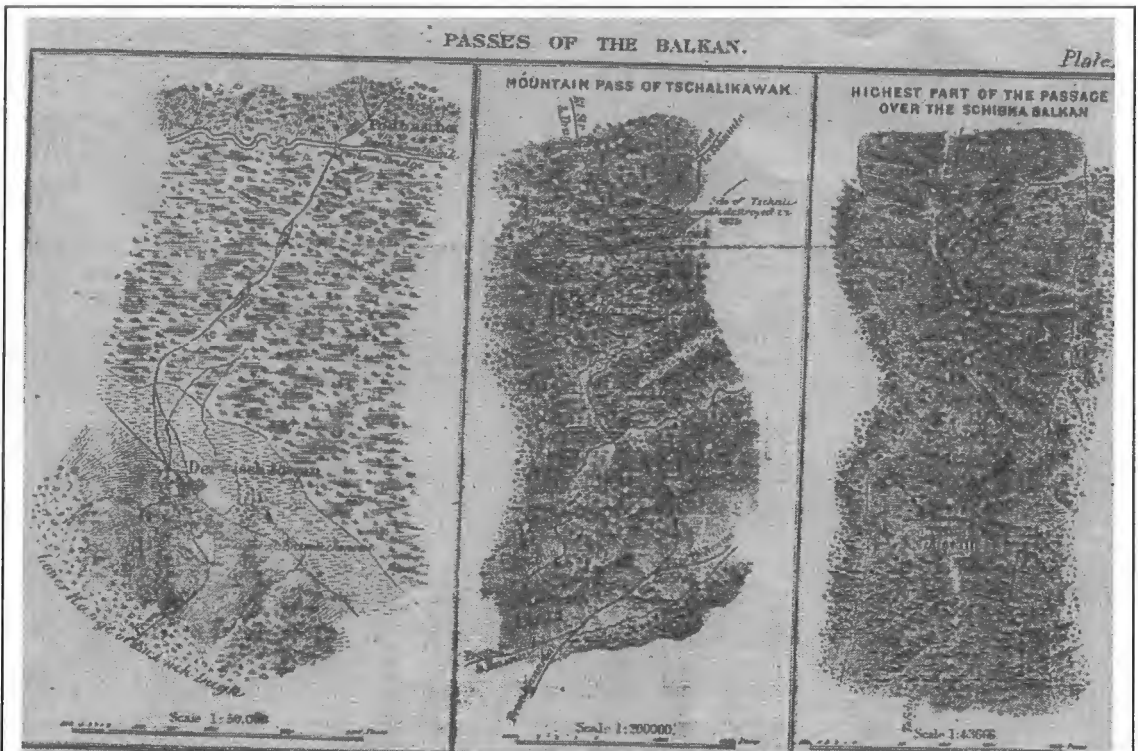
MOLTKE'NİN "1828 SEFERİ" ADLI ESERİNDEKİ KULEFÇE HARİTASI

MOLTKE’NİN “1828 SEFERİ” ADLI ESERİNDEKİ TUNA HARİTASI

MOLTKE’NİN “1828 SEFERİ” ADLI ESERİNDEKİ BALKAN YOLLARI

KAYNAKÇA

DR.BERNARD İLE İLGİLİ KAYNAKLAR :

Akıncı, Sırrı, "Osmanlı İmparatorluğu Tıbbında Disseksiyon ve Otopsi", **İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XXV/1, İstanbul, 1962.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, Afa Yay.,2001.

Altıntaş, Ayten, "Karl Ambroise Bernard'ın Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi**,20-23 Eylül 1993 , T.T.K. yay., İstanbul, 1993.

_____, "Mülki Tıbbîyenin Kuruluşu", **Tarih ve Toplum**, c.XXXI/184, Nisan 1999.

_____, "Tıphâneyi Amire ve 14 Mart Tıp Bayramı", **Tarih ve Toplum**, S.117, Eylül 1993.

Baytop, Turhan, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul, 1985.

_____, "Bernard,Karl Ambroise", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul, 1994.

Berkes, Niyazi,**Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978.

"Bernard,Carl Aubois", **Türk Ansiklopedisi**, c.VI, M. E. Yay., Ankara,1953.

Bernard, Dr. K.A., **Bursa Banyoları "Kaplıca Risalesi"**,çev:Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, 1943.

Bilim, Cahit, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi 1734-1876**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yay.,1999.

_____, "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar",**Osmanlı Ansiklopedisi**, c.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara,1999.

Bütün, Rengin Dramur, **1838-1908 Yıllarında Osmanlı'larda Eczacılık ve Deontolojisi**, Tıp Tarihi ve Deontolojisi Doktora Tezi, İstanbul, 1984.

Demirhan, Ayşegül, **Kısa Tıp Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1982.

Ekdal, Müfit , Bir Temel Sağlık Kuruluşumuzun Varlığında Türk Tıp Tarihi, Tıphânedden Numuneye, İstanbul, 1982.

Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**,c.II,İstanbul,1990.

- _____ , **İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri,Cemiyetleri,İ.Ü.Tıp Tarihi Enstitüsü yay.**, İstanbul, 1940.
- _____ , **Mecelle-i Umur-u Belediye** ,c.II., İstanbul,1922.
- Eyice,Semavi, “Mekteb-i Tıbbîye'nin İlk Müdürü Dr. Bernard'ın Mezarı,” **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, c.II/3-4, İstanbul, 1952.
- _____ , “ Bernard,Karl Ambroise”,**İ.A.**, c.V, İstanbul,1992.
- Ganzinger, Kurt, “Avusturya Ve Türk Farmakopöleri Göz Önünde Tutularak Her İki Ülke Arasındaki Eczacılık Alanındaki İlişkiler,” **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji Ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.
- Gençer, Âli İhsân, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", **Tarih Dergisi**, c.XXXI , Mart 1977.
- _____ , "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi",**Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları** , İstanbul, 1986.
- Hatemi, Hüsrev, Türkiye'de Tıp Tarihi Biliminin Gelişmesi,**II.Türk Tıp Tarihi Kongresi**, T.T.K. Yay., İstanbul ,1990.
- Hayrullah Efendi, **Makalat-ı Tıbbîye**, İstanbul, 1843.
- İsfendiyaroğlu, Fethi,**Galatasaray Tarihi**, c.I, İstanbul, 1952.
- Kahya, Esin,**19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 1997.
- _____ , “Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı?”, **Belleten**, c.XLII/169, T.T.K.yay., Ankara,1979.
- _____ , “ Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp”, **150. Yılında Tanzimat**,Ankara,1992.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c.V, T.T.K yay., Ankara, 1995.
- Köprülü, Orhan Fuat, “Fuat Paşa”,**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.IX, İstanbul, 1992.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev.Metin Kırıatlı, T.T.K.yay., Ankara, 1993.
- Öner, Cemalettin,” Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne'de Okutulan İstanbul'da Basılmış Fransızca Ders Kitaplarından Dr. C.A. Bernard'ın Yazdığı “Percussion Et D'auscultation Kitabı”, **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.

Özbay, Kemal, **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri**,c.II, İstanbul, 1976.

Özer, Nurten,"Dr. Bernard'ın Bursa Kaplıcaları Hakkındaki Kitabı ve Türkiye'de Modern Balneoterapi'nin Gelişimi", **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.

Skopec, Manfred, "Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin Yaratıcısı ve Ruhü Karl Ambos Bernard'ın Hayatı ve Eserleri," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.

Şehsuvaroğlu,Bedi N., "Türkiye'de Tıp Öğrenimi", **İstanbul Tıp Fakültesi Mec.**,S.22, 1959.

_____, **Bernard (1808-1844) Türk Tıp Öğretiminin 500.Yıl Dönümü**, İstanbul, 1971.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., "Osmanlı Tabâbetinde Garblılışma Cereyanları", **İ.Ü.Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XIX/2, İstanbul,1956.

Tahsin , Rıza, **Mirat-ı Mekteb-i Tıbbîye**, Yayınlayan:Aykut Kazancıgil,İstanbul,1991.

Takvim-i Vekayı.

Taşkıran, N., Tersane-i Amire'deki Tabîbhane'ye Ait Bazı Belgeler, **Haseki Tıp Bülteni**, c.XII/2, İstanbul, 1974.

Tayyarzade Ahmet Ata, **Tarih-i Ata**, İstanbul ,1293,

Tekeli, İlhan-İlkin,Selim, **Osmanlı İmparatorluğunun Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu**, Ankara, 1993.

Terzioğlu, Arslan – Lucius, Erwin,**Mektebi Adliye-İ Şahâne Ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji Sanat Yay.,İstanbul,1993.

_____, "Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastanelerine Etkileri",**Tarih ve Toplum**, c.XIV/85, Ocak 1991.

_____, "Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin Tesisi ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul ,1983.

_____, "Tersane-i Amire'deki Tabîbhane'den Gülhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul ,1983.

- _____, “Başlangıcından Bugüne Kadar Türk-Avusturya Tıbbi İlişkilerine Kısa Bir Bakış,” **Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri**, İstanbul, 1987.
- _____, ”Galatasaray’daki Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne’ye Dair Şimdiye Kadar Bilinmeyen Almanca Kaynaklar” , **Tarih ve Toplum**, Sayı: 100, Nisan 1992.
- _____, “II.Mahmud’un Son Hastalığı İle İlgili Raporlar Ve Galatasaray Tıbbîyesinin 17 Şubat 1839 Dair Açılışı”,**Tarih ve Toplum Dergisi**, C.XIV/83, Kasım 1990.
- _____, “İstanbul’daki Avusturya – Macaristan Hastanesi ve Türk Tıbbının Batılılaşması Açısından Önemi”, **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitiminin Batılılaşması”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- “Tıp Ve Sağlık” ,**Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Uludağ, O.Şevki , “Tanzimat ve Hekimlik”, **Tanzimat I.**, İstanbul, 1940,
- _____, “Tarihimizde İki Tıbhâne Vardır”,**Tıp Dünyası**,c.VIII,İstanbul,1939.
- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri,” **8. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler**, 11-15 Ekim 1976,c.II., T.T.K. Yay., Ankara,1981.
- Uzluk, Feridun Nafiz, “İstanbul Tıbbîyesi İçin Avrupa’dan Getirilen İlk Ecnebi Hekim,” **Dirim**, c.XII, Ankara,1937.
- _____, **Hekimbaşı Mustafa Behçet**, Ankara,1954.
- _____, **Genel Tıp Tarihi**, Ankara,1958.
- Ünver, Süheyl, “1838’de Dr. Bernard’ın Memleketimize Gelişi,” **İ.Ü.Fak. Mec.**,No.3-4, İstanbul, 1959.
- _____, “Osmanlı Tabâbeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- _____, **Cerrâhhane-i Amire (1832)**, İstanbul, 1931.
- _____, **Tıp Tarihi**, İstanbul,1943.
- _____, “Tıp Tarihinde Şark İle Garbin Münasebetlerine Dair Umumi Bir Mütalaa”, **İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XIV/1, İstanbul,1951.

MOLTKE İLE İLGİLİ KAYNAKLAR :

Akbulut, M.Rıfat, "Helmuth Von Moltke", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.V, Kültür ve Tarih Vakfı Ortak Yay.İstanbul,1994.

Berkes Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978.

Dalak,M. Uğur," Moltke", **Osmanlı Ansiklopedisi** , c.VI, İstanbul, 1993.

Dumont,Paul- Georgeon, François, **Modernleşme sürecinde Osmanlı Kentleri**, çev:Âli Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.

Dünheim, W. Von, "Feldmareşal Moltke'nin Şark Gezisi", çev.Selçuk Ünlü, **Erdem**, c.II/5, Ankara, Mayıs 1986.

Echevarria II, Antulio J., **From Prameters**, Spring, 1996.

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye** ,c.I., İstanbul,1922.

Ergün, -Abdurrahman, **Türk Haritacılık Tarihi**, c.1-2, Harita Genel Müd.Yay., Ankara, 1980.

Friedrik,Otto, **Blood And Iron**, Newyork, 1995.

Karal ,Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c.V, T.T.K., Ankara, 1995.

Kuban, Doğan, **İstanbul,Bir Kent Tarihi**,Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul,1996.

Lütfi ,Ahmet,**Tarih-i Lütfi**, c.VIII, T.T.K.yay.,Ankara, 1990.

Lewis,Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev:Metin Kıratlı,T.T.K.yay.,Ankara, 1993.

Moltke, Helmuth Von, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**,çev:Hayrullah Örs,Remzi yay., İstanbul,1969

————— , **1828 Seferi**, çev.Ahmet Rasim-Muammer, İstanbul, 1932.

Ortaylı,İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yay., İstanbul,1983.

Pross, Hanrry, **Die Zerstörung der Deutschen Politik:Dokumente 1871-1933**, İngilizce'ye çev:Richard S. Levy,Frankfurt,1959.

Tekeli, İlhan-İlkin,Selim, **Osmanlı İmparatorluğunun Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu**, Ankara, 1993.

Tekeli, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV.,İletişim yay., İstanbul, 1985

Yüksel,Orhan ,"Moltke", **Türk Ansiklopedisi**, c.XXIV, Milli Eğitim Vakfı yay., Ankara, 1953.

DONİZETTİ PAŞA İLE İLGİLİ KAYNAKLAR :

Aksoy, Bülent, "Tanzimattan Cumhuriyete Müzik Ve Batılılaşma",**Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.V,İletişim yay.,İstanbul,1985.

Alaner, A. Bülent, **Tarihsel Süreçte Müzik**, Anadolu Üni. Yay.,Eskişehir,2000.

And, Metin,**Türk Tiyatrosu**,Ankara, 1972.

Bilim ,Cahit, **Çağdaş Eğitim Tarihi**,Anadolu Üni. yay., Eskişehir, 1999.

"Donizetti Paşa", **Türk Ansiklopedisi**,c.XIV, Milli Eğitim Vakfı yay.,Ankara,1966.

Ergin,Osman N., **Türk Maarif Tarihi**,c.II.,İstanbul,1977.

Ergin, Sadettin Nüzhet, **Türk Musikisi Antolojisi**, c.II, İstanbul,1942

Esat, Mehmet, **Mekteb-i Harbiye**, İstanbul,1875.

Gabeaud, Âlice ,**Musiki Tarihi**, çev:Mahmud Ragıp Kösemihal, İstanbul, 1940.

Gazimihal,Mahmud Ragıp,**Türkiye – Avrupa Musiki Münasebetleri**, İstanbul,1939.

Güngör, Ethem, **Türk Marşları**, Ankara, 1966.

Kosal, Vedat, "Osmanlı İmparatorluğunda Klasik Batı Müziği", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.X, Ankara, 1999.

Lewis,Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**,çev:Metin Kıratlı,T.T.K. yay., Ankara, 1993.

Lütfi ,Ahmet,**Tarih-i Lütfi**, c.VII, T.T.K.yay.,Ankara, 1990.

Mihal, R.Gazi,**Türk Askeri Müzikaları Tarihi**,Maarif Basımevi,İstanbul,1955.

Öztuna, Yılmaz, **Türk Musikisi Ansiklopedisi**, C.II ,İstanbul, 1969.

Sanal, Haydar,**Mehter Müziği**,İstanbul,1964.

Saz, Leyla, **Haremin İçyüzü**,İstanbul,1974.

Scognamillo, Giovanni, “Donizetti, Guiseppi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.III, İstanbul, 1994.

Sevengil, Refik Ahmet, **Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız**, İstanbul, 1999.

_____, **Türk Tiyatrosu Tarihi, Saray Tiyatrosu**, İstanbul, 1962.

Sir Adolphus Slade, **Sir Adolphus Slade’in Türkiye Seyahatnamesi**, çev. Âli Rıza Seyfioğlu, Genelkurmay Başkanlığı yay., Ankara, 1945.

Tuğlaca, Pars, **Mehterhaneden Bandoya**, İstanbul, 1986.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı”, **Bellekten** c. XLI, T.T.K. Yay., Ankara, Ocak 1977..

KAYNAKÇA

DR.BERNARD İLE İLGİLİ KAYNAKLAR :

- Akıncı, Sırrı, “Osmanlı İmparatorluğu Tıbbında Disseksiyon ve Otopsi”, **İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XXV/1, İstanbul, 1962.
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, Afa Yay.,2001.
- Altıntaş, Ayten, “Karl Ambroise Bernard’ın Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne’nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi**,20-23 Eylül 1993 , T.T.K. yay., İstanbul, 1993.
- _____ , “Mülki Tıbbîyenin Kuruluşu”, **Tarih ve Toplum**, c.XXXI/184, Nisan 1999.
- _____ , “Tıphâneyi Amire ve 14 Mart Tıp Bayramı”, **Tarih ve Toplum**, S.117, Eylül 1993.
- Baytop, Turhan, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul, 1985.
- _____ , “Bernard,Karl Ambroise”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul, 1994.
- Berkes, Niyazi,**Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978.
- “Bernard,Carl Auboıs”, **Türk Ansiklopedisi**, c.VI, M. E. Yay., Ankara,1953.
- Bernard, Dr. K.A., **Bursa Banyoları “Kaphca Risalesi”**,çev:Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, 1943.
- Bilim, Cahit, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi 1734-1876**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yay.,1999.
- _____ , “Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar”,**Osmanlı Ansiklopedisi**, c.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara,1999.
- Bütün, Rengin Dramur, **1838-1908 Yıllarında Osmanlı’larda Eczacılık ve Deontolojisi**, Tıp Tarihi ve Deontolojisi Doktora Tezi, İstanbul, 1984.
- Demirhan, Ayşegül, **Kısa Tıp Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1982.
- Ekdal, Müfit , Bir Temel Sağlık Kuruluşumuzun Varlığında Türk Tıp Tarihi, Tıphâneden Numuneye, İstanbul, 1982.
- Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**,c.II,İstanbul,1990.

- _____ , **İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri,Cemiyetleri,İ.Ü.Tıp Tarihi Enstitüsü yay.**, İstanbul, 1940.
- _____ , **Mecelle-i Umur-u Belediye** ,c.II., İstanbul,1922.
- Eyice,Semavi, "Mekteb-i Tıbbîye'nin İlk Müdürü Dr. Bernard'ın Mezarı," **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, c.II/3-4, İstanbul, 1952.
- _____ , " Bernard,Karl Ambroise",**İ.A.**, c.V, İstanbul,1992.
- Ganzinger, Kurt, "Avusturya Ve Türk Farmakopöleri Göz Önünde Tutularak Her İki Ülke Arasındaki Eczacılık Alanındaki İlişkiler," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji Ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.
- Gençer, Âli İhsân, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", **Tarih Dergisi**, c.XXXI , Mart 1977.
- _____ , "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi",**Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları** , İstanbul, 1986.
- Hatemi, Hüsrev, Türkiye'de Tıp Tarihi Biliminin Gelişmesi,**II.Türk Tıp Tarihi Kongresi**, T.T.K. Yay., İstanbul ,1990.
- Hayrullah Efendi, **Makalat-ı Tıbbîye**, İstanbul, 1843.
- İsfendiyaroğlu, Fethi,**Galatasaray Tarihi**, c.I, İstanbul, 1952.
- Kahya, Esin,**19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 1997.
- _____ , "Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı?", **Belleten**, c.XLII/169, T.T.K.yay., Ankara,1979.
- _____ , " Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp", **150. Yılında Tanzimat**,Ankara,1992.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c.V, T.T.K yay., Ankara, 1995.
- Köprülü, Orhan Fuat, "Fuat Paşa",**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.IX, İstanbul, 1992.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev.Metin Kıratlı, T.T.K.yay., Ankara, 1993.
- Öner, Cemalettin," Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne'de Okutulan İstanbul'da Basılmış Fransızca Ders Kitaplarından Dr. C.A. Bernard'ın Yazdığı "Percussion Et D'auscultation Kitabı", **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.

Özbay, Kemal, **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri**,c.II, İstanbul, 1976.

Özer, Nurten,"Dr. Bernard'ın Bursa Kaplıcaları Hakkındaki Kitabı ve Türkiye'de Modern Balneoterapi'nin Gelişimi", **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.

Skopec, Manfred, "Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin Yaratıcısı ve Ruhü Karl Ambos Bernard'ın Hayatı ve Eserleri," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.

Şehsuvaroğlu,Bedi N., "Türkiye'de Tıp Öğrenimi", **İstanbul Tıp Fakültesi Mec.**,S.22, 1959.

_____, **Bernard (1808-1844) Türk Tıp Öğretiminin 500.Yıl Dönümü**, İstanbul, 1971.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., "Osmanlı Tabâbetinde Garblılaşıma Cereyanları", **İ.Ü.Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XIX/2, İstanbul,1956.

Tahsin , Rıza, **Mirat-ı Mekteb-i Tıbbîye**, Yayınlayan:Aykut Kazancıgil,İstanbul,1991.

Takvim-i Vekayı.

Taşkıran, N., Tersane-i Amire'deki Tabîbhane'ye Ait Bazı Belgeler, **Haseki Tıp Bülteni**, c.XII/2, İstanbul, 1974.

Tayyarzade Ahmet Ata, **Tarih-i Ata**, İstanbul ,1293,

Tekeli, İlhan-İlkin,Selim, **Osmanlı İmparatorluğunun Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu**, Ankara, 1993.

Terzioğlu, Arslan – Lucius, Erwin,**Mektebi Adliye-İ Şahâne Ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**,Arkeoloji Sanat Yay.,İstanbul,1993.

_____, "Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastanelerine Etkileri",**Tarih ve Toplum**, c.XIV/85, Ocak 1991.

_____, "Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne'nin Tesisi ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul ,1983.

_____, "Tersane-i Amire'deki Tabîbhane'den Gülhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması," **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul ,1983.

- _____ , “Başlangıcından Bugüne Kadar Türk-Avusturya Tıbbi İlişkilerine Kısa Bir Bakış,” **Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri**, İstanbul, 1987.
- _____ , ”Galatasaray’daki Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahâne’ye Dair Şimdiye Kadar Bilinmeyen Almanca Kaynaklar” , **Tarih ve Toplum**, Sayı: 100, Nisan 1992.
- _____ , “II.Mahmud’un Son Hastalığı İle İlgili Raporlar Ve Galatasaray Tıbbîyesinin 17 Şubat 1839 Dair Açılışı”,**Tarih ve Toplum Dergisi**, C.XIV/83, Kasım 1990.
- _____ , “İstanbul’daki Avusturya – Macaristan Hastanesi ve Türk Tıbbının Batılılaşması Açısından Önemi”, **Mekteb-i Tıbbîye-i Şahâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul, 1983.
- _____ , “Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitiminin Batılılaşması”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- “Tıp Ve Sağlık” ,**Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Uludağ, O.Şevki , “Tanzimat ve Hekimlik”, **Tanzimat I**, İstanbul, 1940,
- _____ , “Tarihimizde İki Tıbhâne Vardır”,**Tıp Dünyası**,c.VIII,İstanbul,1939.
- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri,” **8. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler**, 11-15 Ekim 1976,c.II., T.T.K. Yay., Ankara,1981.
- Uzluk, Feridun Nafiz, “İstanbul Tıbbîyesi İçin Avrupa’dan Getirilen İlk Ecnebi Hekim,” **Dirim**, c.XII, Ankara,1937.
- _____ , **Hekimbaşı Mustafa Behçet**, Ankara,1954.
- _____ , **Genel Tıp Tarihi**, Ankara,1958.
- Ünver, Süheyl, “1838’de Dr. Bernard’ın Memleketimize Gelişi,” **İ.Ü.Fak. Mec.**,No.3-4, İstanbul, 1959.
- _____ , “Osmanlı Tabâbeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- _____ , **Cerrâhhane-i Amire (1832)**, İstanbul, 1931.
- _____ , **Tıp Tarihi**, İstanbul,1943.
- _____ , “Tıp Tarihinde Şark İle Garbin Münasebetlerine Dair Umumi Bir Mütalaa”, **İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası**, c.XIV/1, İstanbul,1951.

MOLTKE İLE İLGİLİ KAYNAKLAR :

- Akbulut, M.Rıfat, "Helmuth Von Moltke", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.V, Kültür ve Tarih Vakfı Ortak Yay.İstanbul,1994.
- Berkes Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978.
- Dalak,M. Uğur," Moltke", **Osmanlı Ansiklopedisi** , c.VI, İstanbul, 1993.
- Dumont,Paul- Georgeon, François, **Modernleşme sürecinde Osmanlı Kentleri**, çev:Âli Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.
- Dünheim, W. Von, "Feldmareşal Moltke'nin Şark Gezisi", çev.Selçuk Ünlü, **Erdem**, c.II/5, Ankara, Mayıs 1986.
- Echevarria II, Antulio J., **From Prameters**, Spring, 1996.
- Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye** ,c.I., İstanbul,1922.
- Ergün, -Abdurrahman, **Türk Haritacılık Tarihi**, c.1-2, Harita Genel Müd.Yay., Ankara, 1980.
- Friedrik,Otto, **Blood And Iron**, Newyork, 1995.
- Karal ,Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c.V, T.T.K., Ankara, 1995.
- Kuban, Doğan, **İstanbul,Bir Kent Tarihi**,Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul,1996.
- Lütfi ,Ahmet,**Tarih-i Lütfi**, c.VIII, T.T.K.yay.,Ankara, 1990.
- Lewis,Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev:Metin Kıratlı,T.T.K.yay.,Ankara, 1993.
- Moltke, Helmuth Von, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**,çev:Hayrullah Örs,Remzi yay., İstanbul,1969
- , **1828 Seferi**, çev.Ahmet Rasim-Muammer, İstanbul, 1932.
- Ortaylı,İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yay., İstanbul,1983.
- Pross, Hanrry, **Die Zerstörung der Deutschen Politik:Dokumente 1871-1933**, İngilizce'ye çev:Richard S. Levy,Frankfurt,1959.
- Tekeli, İlhan-İlkin,Selim, **Osmanlı İmparatorluğunun Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu**, Ankara, 1993.

- Tekeli, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV.,İletişim yay., İstanbul, 1985
- Yüksel,Orhan ,“Moltke”, **Türk Ansiklopedisi**, c.XXIV, Milli Eğitim Vakfı yay., Ankara, 1953.

DONİZETTİ PAŞA İLE İLGİLİ KAYNAKLAR :

- Aksoy, Bülent, "Tanzimattan Cumhuriyete Müzik Ve Batılılaşma",**Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.V,İletişim yay.,İstanbul,1985.
- Alaner, A. Bülent, **Tarihsel Süreçte Müzik**, Anadolu Üni. Yay.,Eskişehir,2000.
- And, Metin,**Türk Tiyatrosu**,Ankara, 1972.
- Bilim ,Cahit, **Çağdaş Eğitim Tarihi**,Anadolu Üni. yay., Eskişehir, 1999.
- “Donizetti Paşa”, **Türk Ansiklopedisi**,c.XIV, Milli Eğitim Vakfı yay.,Ankara,1966.
- Ergin,Osman N., **Türk Maarif Tarihi**,c.II.,İstanbul,1977.
- Ergin, Sadettin Nüzhet, **Türk Musikisi Antolojisi**, c.II, İstanbul,1942
- Esat, Mehmet, **Mekteb-i Harbiye**, İstanbul,1875.
- Gabeaud, Âlice ,**Musiki Tarihi**, çev:Mahmud Ragıp Kösemihal, İstanbul, 1940.
- Gazimihal,Mahmud Ragıp,**Türkiye – Avrupa Musiki Münasebetleri**, İstanbul,1939.
- Güngör, Ethem, **Türk Marşları**, Ankara, 1966.
- Kosal, Vedat, “Osmanlı İmparatorluğunda Klasik Batı Müziği”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.X, Ankara, 1999.
- Lewis,Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**,çev:Metin Kıratlı,T.T.K. yay., Ankara, 1993.
- Lütfi ,Ahmet,**Tarih-i Lütfi**, c.VII, T.T.K.yay.,Ankara, 1990.
- Mihal, R.Gazi,**Türk Askeri Müzikaları Tarihi**,Maarif Basımevi,İstanbul,1955.
- Öztuna, Yılmaz, **Türk Musikisi Ansiklopedisi**, C.II ,İstanbul, 1969.
- Sanal, Haydar,**Mehter Müziği**,İstanbul,1964.
- Saz, Leyla, **Haremin İçyüzü**,İstanbul,1974.